

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Turkui tapasztalatok*

1980. augusztus 20–27. között a finnországi Turkuban bonyolították le az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. A 'bonyolítás' szó használata alighanem jól érzékelteti, hogy a rendezőknek az eddigieknél sokrétűbb és nehezebb rendezési-szervezési feladatokat kellett vállalniuk és mindezeket imponáló biztonsággal, gördülékenyen, szinte észrevételenül oldották meg. A résztvevők csak e háttérbe vonuló, zaj nélküli, halk munkának a konkrét eredményeit tapasztalhatták.

Annak ellenére, hogy az előzetes tervek szerint finn házigazdáink a IV. budapesti kongresszusnál kisebbre óhajtották méretezni szakmánknak ezt az összejövetelét, a nagy érdeklődés mégis oda vezetett, hogy a turkui jóval fölülmulta a megelőző kongresszust mind a résztvevők számában (kb. 800), mind az előadások volumenében (kb. 400), mind az egész rendezvény koncepciójában, kulturáltságában és zavartalan megvalósításában. Osmo Ikola a turkui egyetem rektora, a rendező bizottság elnöke és segítő társai, mindenekelőtt Alho Alhoniemi professzor, az operatív bizottság elnöke és Matti Suojanen társprofesszor, kongresszusi főtitkár, továbbá a titkárság munkatársai (Kaisa Häkkinen, Markku Aukia, Jorma Rakkolainen, Pirjo Somerkoski, Matti Nurmi és mások) kétségtelen határozottsággal, biztonsággal gondoskodtak az előadások rendjének megtervezéséről, azok lebonyolításáról, a rengeteg egyéb szakmai programról, a kirándulásokról, társadalmi eseményekről és a tájékoztatás zavartalanságáról. A mintaszerűen folyó események közvetlen családias légkörben váltogatták egymást s ez részint a lépten-nyomon tapasztalható baráti-udvariassági gesztusoknak, de mindenekelőtt a kongresszusi infrastruktúra tökéletességének köszönhető (modern kis városban egy helyen való kulturált elhelyezés, közös étkezések, az előadótermek közelsége, tehát a résztvevők szinte állandó együttléte, sokféle szolgáltatással való ellátási lehetőség stb.).

A kongresszus eseményeit a finn rádió, televízió és a sajtó állandó tudósításokban, riportokban ismertette s ez is szemléletesen mutatta azt a nagy figyelmet, amellyel a finn társadalom kísérte a kongresszus témaköreit. Az érdeklődés külsődleges, ám igen lényeges rangját egyébként az adta, hogy Urho K. Kekkonen elnök vállalta a fővédnökséget fölötte. Az ünnepélyes megnyitón a kormány nevében Kalevi Kivistö oktatási miniszter üdvözölte a vendégeket, de jelen volt sok eminens személyiség, pl. Kai Donner a Suomen Akadémia elnöke, Jaakko Numminen oktatási államtitkár, a turkui szovjet fő-

* Ezt a jelentést a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. dec. 10-én tárgyalta. Ismertetése és vitája az UKB dec. 16-i ülésén is megtörtént.

konzul, a Magyar Népköztársaság helsinki nagykövetségének képviselője (Matusek Tivadar nagykövet szabadságáról visszatérve csak a záróülésem tudott jelen lenni). Mindenkit meglepett és jóleső érzéssel töltött el Osmo Ikola elnöki megnyitójának poliglott „bűvészmutatványán” kívül (ha jól számolom 8 nyelven változtatva adta elő beszédét) köszöntésének szíves őszintesége és mélyen szántó tartalma.

A tudományos tematika központosított meghatározása és az előadások többfelé terelése a turkui kongresszus fontos újítása volt az eddigiekhez képest. Központi témaként a „Nyelvi és kulturális struktúrák az összehasonlítás és a fejlődés szempontjából” című tárgykör volt kitzúve, ami kétségkívül alkalmas egy komplex és interdiszciplináris kongresszus átfogó programjával. Csakhogy a majdnem 400 előadás közül több legfeljebb áttételesen, vagy perifériálisan, néhány meg egyáltalán nem csatlakozott ehhez a témához és nyilván a rendezők udvariassága következtében került napirendre. Kritikus szemmel nézve talán jobb lett volna és jobban bevált volna e rendezési elv előnye, ha pl. a XII. bécsi nyelvészkongresszushoz hasonlóan előzetesen zsűrizték (és néhány esetben kizsűrizték) volna a bejelentett, ill. megküldött előadásokat, ami persze bizonyosan elviselhetetlenül nagy terhet rótt volna az aránylag kicsiny létszámú szervező testületre.

A kongresszus négyféle munkaformában dolgozott: plenáris ülések, szekció előadások, szimpoziumok és poszter-kiállítások keretében. Ezek közül a két utóbbi munkaforma jelentős újítás az eddigi finnugor kongresszusokhoz képest. A másik két forma a hagyományos katedráról elhangzó prelegáló előadási lehetőségeket biztosította. A legtöbb előadást felölelő szekciók (szám szerint: 8) ekképp oszlottak meg: 1. fonológia és morfológia, 2. szintakszis és szemantika, 3. lexikológia és névtan, 4. egyéb nyelvészeti témák, 5. etnológia, 6. folklór és mitológia, 7. régészet-fizikai embertan, 8. irodalom. Ez a beosztás tudományrendszertanilag nem éppen tökéletes, de a gyakorlat szempontjából más út nem nagyon volt járható (noha pl. a 2. szekcióban szemantikai előadás alig volt, s egyes előadások besorolása a megfelelő szekcióba olykor nehézséget okozott). Ezekben a szekciókeretekben mindenkinek lehetősége volt elmondani a maga 20 perces előadását, amely után 10 perces vita alkalom volt betervezve. Az előzetesen kiadott tézisekből megismert előadások érdemleges és nyilvános vitát aránylag kevés esetben váltottak ki, az így előállt szünetekben azonban kölcsönösen hasznos eszmecserék bontakozhattak ki előadók és hallgatók, ill. hallgatók és hallgatók között. A szekcióelőadások pontos kezdése és percnyi pontosságú befejezése nagyszerűen biztosította az idő jó kihasználását — még akkor is, ha egy-egy előadás elmaradt — és így a szekciókat változó résztvevő az előírt időpontban valóban azt az előadást találta meg, amelynek a meghallgatását tervbe vette és nem kongóan üres, kihalt termet.

A szekcióelőadásokhoz bizonyos mértékben csatlakoztak a szimpoziumok, amennyiben az ezeken megvitatott témák előzetesen szekcióüléseken is elhangzottak. A szimpoziumok témakörei az alábbiak voltak: 1. magánhangzókörharmónia, 2. produktivitás a szóképzésben, 3. finnugor igeneves szerkezetek, 4. egzisztenciális mondatok, 5. etimológia és szóföldrajz az Európai Nyelvatlaszra tekintettel, 6. a kétnyelvűség alapkérdései, 7. a halászat a finnugoroknál, 8. a ház és a családi élet, 9. folklorisztikai terepmunka és a hagyományozás törvényszerűségei, 10. a finnség (finnugorság) területi kontinuitása régészeti szempontból, 11. népi hagyomány és 20. századi irodalom. Ezek a szimpoziumok — mint erre utaltunk — néhány a Congressus Quintus Inter-

nationalis Fenno-Ugristarum III. és IV. kötetében előzetesen megjelent szekcielőadás teljes szövegeinek ismeretében az azokhoz felkért hozzászólásokra voltak alapozva. A szimpóziumon 8—10—12 szakember nézeti konfrontálódtak egymással, de ezek a viták nyilvánosak voltak s a hallgatóság soraiból is mód volt kérdések föltevésére vagy hozzászólásra. A szimpóziumokon részt vevő érdeklődők köre és a viták színvonala nem volt egyetlenes. A nyelvészetiek közül a két mondattani kerekasztal-megbeszélés tartozott a legjobbak közé, bár a fonológiai is érdekes elméleti fejtegetések elhangzottak. Sajnos a halászlát szimpózium sikerét lefokozta a szimpóziumot szervező Kustaa Vilkkuna akadémikus hirtelen halála. A másik néprajzi szimpózium (ház—család) jól körülhatárolt volt s a vita is eredményes, annak ellenére, hogy különféle irányzatok és kutatási módszerek konfrontálódtak egymással. Nagyon aktívan — s jobbra elméleti megfontolásokkal — dolgozott a folklorisztikai szimpózium az egymással régóta szoros kapcsolatban álló finn, magyar és szovjet (meg egyéb) folkloristák gyümölcsöző együttműködése eredményeképpen. Az etnogenetikai szimpózium vitaanyaga sajnos eléggé egyoldalú volt, s noha vita alakult ki az előadást előterjesztők és a korreferátorok között, mégsem sikerült egységes álláspontra jutni abban a nézeteltérésben, ami egyrészt a finn régészek, másrészt a magyar és szovjet szakemberek álláspontja között fennáll: a finn régészek már az átmeneti kőkorszaktól számolnak finnugor lakossággal Finnországban; ez a kontinuitás-elmélet mind a szovjet régészet, mind a magyar őstörténeti kutatás eredményeivel ellentétben van. Ezeket az ellentmondásokat most sem sikerült áthidalni vagy közös nevezőre hozni. Úgy látszik, hogy egyes, századunkban keletkezett államokban a nyelvi és történeti kontinuitás bizonyítása elvileg fontos, sőt egyes helyeken — Finnországtól délebbre — hivatalosan is képviselt eszmévé vált. Megjegyzendő azonban, hogy finn nyelvész kollégáink áthidaló javaslatai itt nem juttattak szóhoz.

A poszter-előadások arra adtak módot, hogy az előadók a kongresszusi központ „arénájában” egymást váltogatva diák, diagramok, filmek, hangfelvételek, rajzok stb. bemutatásával demonstrálják mondarivalójukat. Ennek a nálunk újszerű módszernek a megítélésében a magyar résztvevők véleménye nem egységes. A kisebbség azért húzódozik a demonstrációs előadásoktól, mert az egymás mellett párhuzamosan folyó előadások és az óriási teremben a kiállítási falak mentén ide-oda mozgó tömeg zavarta az előadókat és a kérdezőket, vagyis a kölcsönös információcserét. Mégis nagyszerű ötletnek kell tartanunk a poszter-előadások megszervezését és kivitelezését (más kongresszusokon is bevált ez a módszer) s az elkövetkező kongresszusokon is csak ajánlani tudjuk ezt az előadási (vagy társalgási) formát. Főleg a magyar kutatók között kellene népszerűsíteni az efféle bemutató előadásokat (a turkui 40 poszter-előadás közül mindössze 4 volt magyar kutatóé): közvetlenebb, nyíltabb eszmecsere bontakozhat ki itt az eredményeit bemutató és a hallgató-néző között, márcsak azért is, mert az utóbbiak hosszan álldogálhatnak, nézelődhetnek a bemutatott eredmények előtt. A vizuális látvány mindenképpen a jobb értelmi befogadást segíti elő, mint a gyorsan elhangzó szó.

A két plenáris ülésen hangzott el a legkevesebb előadás, összesen öt. Ezekhez protokolláris előadások lévén, vita nem kapcsolódott. Ez eltért az eddigi gyakorlattól és sokan hiányolták is a magyar résztvevők közül, főleg olyan módszertanilag és eredményeiben is újat nyújtó előadás után, mint amilyen Mikko Korhonené volt. A plenáris előadások utáni vita megengedése vi-

szont legalább egy-két nappal meghosszabbította volna kongresszust. Vagy felére kellett volna csökkenteni a szekció-előadások számát. E mindenképpen nehéz helyzetben a rendezők a könnyebb ellenállás mellett döntöttek, márcsak azért is, mert ez az öt plenáris előadás volt az, amelyik a kongresszus általános rendezvényei közé tartozott a kezdő nap délutánján és az utolsó nap délelőttjén, s így nem volt valószínű, hogy egy esetleges irodalmi, vagy nyelvészeti vita a többi szakág résztvevőinél érdemleges érdeklődést váltott volna ki.

A nyitó napon első plenáris előadásként Lauri Posti akadémikusnak „The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in Finnic Languages” című tanulmánya hangzott el. Posti már eddig is több ízben foglalkozott a balti finn igeragozás történetével és ezekből a kutatásaiból kiindulva tárta a kongresszus nyilvánossága elé szintézisként is felfogható — de sok új részletteredményt is nyújtó — referátumát. Mondanivalóját abban összegezhethetjük, hogy a reflexív — szubjektív konjugáció kettőssége későn alakult ki s egy korábbi közfinn szubjektív — mediális dichotómia helyére lépett. A közfinn kor felbomlásakor egyes esetekben a 3. személyű mediális igealakok szolgálták alapul a reflexív igeragozás kibontakozásához. Persze a reflexív paradigma teljességéhez új alakokat kellett kifejleszteni (az 1. és 2. személyben): előadásában részletesen taglalta ezeket a nyelvenként különböző új morfémákat. A reflexív képző (-*tte-) nemcsak önálló fejlemény lehetett (amelyik pl. intranszitiv képzőből értékelődött át ebbe a szerepkörbe), hanem más formában és más forrásból is keletkezhetett. Pl. a karjalai -*čče*-, -*čči*-, melyet korábban az *itse* visszaható névmás agglutinálódott formájának tartottak, Posti szerint nem egyéb, mint az orosz reflexív -*čja* végződés átvétele. Az eredetileg 3. személyben jelentkező régi szemantikai igeragozási kettősség (szubjektív — mediális) helyébe lépő új (szubjektív — reflexív) dichotómia morfológiai önállósulásához szükséges képzőket és személyragmorfémákat külön-külön tárgyalta, ám ezek eredetétől függetlenül is arra a megállapításra jutott az előadó, hogy a reflexív kategória kialakulására feltétlenül nagy hatással volt az orosz visszaható igeragozás, hiszen főleg azokban a balti finn nyelvekben és nyelvjárásokban fordul elő ez a jelenség, amelyek földrajzi helyzetüknél fogva jelentős orosz hatás alatt állottak és állanak (vagyis a keletibb balti finn idiómákban).

Ju. V. Bromlej akadémikus, a SzUTA Néprajzi Intézetének igazgatója „Иерархия историко-культурных общностей” című előadásában az emberi kultúra szinkrón-globális és diakrón-genetikus formáiban megnyilvánuló sokféleségét elemezte s ennek során főleg a történetileg kialakult kultúrák tipológiájának és hierarchikus viszonyainak tisztázására, összefoglalására törekedett. Kiiktatva a sokjelentésű köznyelvi *nép* fogalmát az *etnosz* terminust javasolta bevezetni és meghatározni. Rámutatott, hogy ennek is van egy tágabb (történetileg kialakult közösség állandó kulturális és pszichikai tulajdonságokkal, önálló területi, gazdasági és jobbra államszervezési egységgel, etnikai tudattal) és egy szűkebb értelme. Az utóbbit *etnikosz* néven nevezi s a területileg külön élő, azonos nyelvű, közös származású, kultúrájukban is hasonló vonásokat tartalmazó egységeket sorolja ide, amelyek sem gazdasági, sem állami közösséget nem képeznek. A mikroetnikus és makroetnikus egységek fogalmának bevezetésével fölvetette az ún. metaetnikus közösségeket is, amelyekben az etno-szociális tendenciák mellett sajátos etnikai divergenciák is megfigyelhetők: az előbbiek meta-etnopolitikai, az utóbbiak meta-etnokulturális jel-

legűek (sőt a dolog bonyolultságát fokozva: meta-etnolingvisztikai, meta-etnokonfesszionális stb. közösségek is lehetnek). A mikroetnikum és az etnosz közötti átmeneti egység a szubetnosz: ezek olyan korábbi etnoszok maradványai, amelyek elvesztették fő etnikai szerepeiket, vagy olyan társadalmi közösségek, amelyekre bizonyos társadalmi specialitások jellemzőek, ill. amelyek faji alapon keletkeztek (pl. az Egyesült Államok színesbőrű etnoszociális csoportjai).

Az individuum egyszerre több szintű etnikai egységhez is tartozhat: a doni kozák szubetnikum képviselője egyben az orosz etnosz és a szláv meta-etnosz tagjának is tekinthető — állítja Bromlej, s a továbbiakban rámutat, hogy az etnikai közösségek illetén taxonómiai különbségei nem keverhetők össze az etnográfiai csoport és a történeti-néprajzi areák fogalmával. Ezeket az elméleti és terminológiai különbségeket az előadás fogalmilag differenciálta és a világ különböző tájairól vett példákkal tág történeti perspektívába helyezte, rávilágítva egyben napjaink fő fejlődési tendenciáira is, amelyek új, világkép kialakulásához fognak szerinte vezetni. Ennek pedig az a lényege hogy a technológiai fejlődés integráló hatása mellett jelentősek ugyan a differenciáló tendenciák (pl. a tőkés és szocialista ideológia és társadalom terén), ámde az emberiség együttes jövője szempontjából ezek nem gátló tényezők.

Az első napi plenáris ülés magyar előadását Hajdú Péter tartotta „Stilistisch motivierte und gattungsbedingte Änderungen in den uralischen Sprachen” címen. Ez a referátum a költői, ill. a folklór nyelv meg a köznyelv különbségeivel foglalkozott és az előadó korábbi kutatásai alapján is megpróbálta kimutatni, hogy a folklór olyan másodlagos nyelvi jelenségeket is kialakíthat, amelyek kedvező esetben grammatikalizálódhatnak, sőt esetleg új nyelvi kategóriákat és morféákat hozhatnak létre.

A kongresszus utolsó napi plenáris ülésén nagy érdeklődéssel hallgattuk Hans Fromm müncheni professzor előadását: „Zur Rezeptionsgeschichte des Kalevala”. Ez a probléma Finnországban már hosszú évek — évtizedek óta heves vitákat eredményezett. A nemzeti romantika korából a különböző művészetekben kimutatható megtermékenyítő hatása napjainkra elenyészett, a Kalevala kötelező olvasmány ugyan, de kevesen ismerik (mint nálunk a Zalán futását vagy a Helység kalapácsát). Másfelől pedig más-más megítélésben részesül a Kalevala a folklóristák és a Kalevala irodalmár-védelmezői részéről. Ilyen előzmények után érdekes volt megtudni egy külföldi — mondhatni: semleges — Kalevala-fordító és szakértő véleményét, aki egyben germanista filológus és folklórkutató is. Fromm négy szempontból indul ki a kérdésre adandó válaszban: 1. Irodalmilag olyan alkotással van dolgunk, ahol a hatást alakító mű maga is egyféle recepció következménye (akárcsak Goethe Faust-ja). Lönnrotnak azonban nem az volt a szándéka, hogy a Kalevala az ő alkotása legyen, hanem a népi énekmondóktól gyűjtött anyagból természetes módon akarta a finn őskor népi eposzát rekonstruálni. Azaz: Lönnrotnak ez a magatartása, a szerzőségtől való elhatárolódásával tagadta az orális hagyomány és az írásosság (irodalom) közötti elvi különbséget. 2. Az autoritás körüli vita így már nagyon korán megkezdődött s a mai napig tart. Végső soron azonban jelentéktelen az eltérés pl. M. A. Castrén és V. Kaukonen között: Castrén minden egyes sort népi eredetűnek tartott, Kaukonen azonban precíz filológiai analízissel kimutatta, hogy az eposz sorainak mindössze 3%-a tekinthető Lönnrot alkotásának, s ezek az áthidaló sorok elhanyagolhatóak az eredeti sorok többségéhez képest. Fromm ebben a kérdésben arra az álláspontra he-

lyezkedik, hogy Lönnrot eredetisége, költői egyénisége másban keresendő, nevezetesen abban, hogy egységesítette a népi énekmondók nyelvét, hogy a keresztyén motívumokat törölte, s általában a „nagy történeti múlt” ábrázolására törekedett. 3. A legtöbb probléma a Kalevala esztétikai hatásával kapcsolatos: itt mutatkoznak leginkább az irodalomtudományi és folklorisztikai értékelések közötti különbségek, s ezért Fromm szerint teljesen új esztétikai paraméterek bevonásával lehet a Kalevala esztétikai értékét meghatározni és minősíteni (pl. az analógia, ismétlés, szerkezeti, lánc-szerkesztési és jelzésrendszer kategóriáival). 4. Külön érdekessége a Kalevalának, hogy az eposz megjelenése után tovább folytatódott a kalevalai énekek gyűjtése s ez az eposz megítélésének szempontjaiban sok zavart okozott. Ezekből származnak ugyanis a Kalevala „passzív” recepciójára vonatkozó nézetek. A folklór kutatói bizonyos mértékig elhatárolják magukat a Kalevalától, bár az eredeti kalevalai (népi) énekek kérdése továbbra is központi témájuk volt, Lönnrot Kalevaláját azonban nem tartották — mint „manipulált” művet — folklorisztikailag vizsgálhatónak. Később azután az összehasonlító orális néphagyomány egésze válik kutatásuk tárgyává — világméretben, s ezzel magyarázhatók Kaukonen keserű szavai, amely szerint „Väinämöinent és Ilmarinent szószerint számúzték a helsinki egyetem folklór tanszékéről”. Fromm ezzel kapcsolatban utal arra, hogy hasonló tendenciák a skandináv filológiában is végbementek, ahol ma már nem az óészaki sagákat tanulmányozzák, hanem a népi hagyomány kontinentális kapcsolatait. E lényeges kérdések tárgyalása után elemezte Fromm a Kalevala helyzetét a finn iskolában, a finn irodalomban s végül hatását német és egyéb nyelvterületen.¹

Az utolsó előadást a teljes ülésen Mikko Korhonen helsinki professzor tartotta „Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen” címmel. A nyelvészet jelenlegi állásfoglalása szerint az uráli nyelvek többségét agglutináló-szintetizáló nyelvnek szokás tekinteni. E vonások leginkább a volgai és permi nyelvekben mutatkoznak meg. A balti finn, a jurák és a magyar nyelvekben viszont sok fúziós jelenség mutatkozik, sőt a lappban és az észben ezek jellege már oly nagy mértékű, hogy e nyelvek flektáló tulajdonságait teszik jellegzetessé. A nyelvhasználat rekonstrukciója szerint az uráli alapnyelv inkább analitikusnak látszik, sőt egyes nyelvészek szerint „preflexió” volt s ezzel kapcsolatban gyakran hivatkoztak — főleg régebben — az uráli alapnyelv „primitív” voltára. Korhonen joggal szegezi szembe ezzel az állásfoglalással, hogy voltaképpen itten két szempont keveredik: egyrészt a glottogenezis problémái általában, másrészt az egyes nyelvcsaládok nyelvi kategóriáinak eredete mosódik egybe a proto-uráli problémák keretében. Holott az emberi nyelv eredete több százezer évre (vagy még többre) nyúlik vissza, a nyelvhasználat viszont legfeljebb 10 000 évnyi időmélységbe tud visszapillantani. Gyakorlatilag ez azt eredményezi, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet kénytelen a tágabb értelemben vett „jelen” fogalmaival dolgozni s a nyelvek általános struktúrájának fejlődésében lényegi változásokat nem tud megállapítani. Ezért van az, hogy az uráli alapnyelv szerkezeté-

¹ Utóbbival kapcsolatban megjegyzést kell tennünk. Az előadás elhangzott szövegében Rácz István új magyar Kalevala fordítását Fromm elhanyagolhatónak tartja a hatás szempontjából, mert az a fordító kiadásában 1976-ban Helsinkiben igen alacsony példányszámban jelent meg. Rossz propagandánk folytán úgy látszik nem volt tudomása arról, hogy Rácz I. — átdolgozott — Kalevala fordítása 1980 elején Budapesten is megjelent 30 000 példányban az Európa Kiadónál.

ről vallott felfogásunk nagyjából összhangban van a jelenkori nyelvekével és csak bizonyos részleteiben különbözik ezektől.

A távolabbi múltba való visszapillantást meg lehet kísérelni a diakrónikus tipológia újabb eredményeinek a figyelembe vételével. Már a múlt században próbálkoztak a nyelvi szerkezetekben egy lineárisan elképzelt nyelvfejlődési tendenciát posztulálni (izoláló → agglutináló → flektáló), ez az elmélet azonban helytelen irányba terelődött. Később észrevették, hogy a flektáló nyelv lassan izolálóvá alakulhat át s ez alapot nyújtott — más egyéb tapasztalatok alapján — arra, hogy a nyelvek hosszabb története folyamán egy ciklikusan ismétlődő spirális fejlődés és típusváltás elmélete felvethető legyen. Korhonen főleg Vennemann és Hodge munkáira támaszkodva megkísérli a ciklikus nyelvfejlődés lehetőségét az urálsztikában is alkalmazni olyan 'drift'-ek (áramlatok, mozgási irányok) kipuhatolásával, amelyek a nyelvet egyik minőségből (típusból) egy másikba vihetik át. Nagy mértékben támaszkodik ebben a Greenberg nevéhez fűződő tipológiai eredményekre, főleg azokra, amelyeket az implikatív univerzálék területén tártak föl. Vennemann fölteszi, hogy azokban a nyelvekben, ahol az ige dominánsan a mondat végén áll a természetes sorrend [Operator [Operand]]: ezek az ún. SXV nyelvek, ahol a jelző megelőzi a jelzett szót, a bővítmény az igét stb. Hangtörténeti redukciók következtében azonban előbb-utóbb eltűnhet a formai különbség subjectum és objectum között, úgyhogy a mondatrészek elkülönítése csak mondattani eszközökkel valósítható meg. Az SXV agglutináló típusú nyelv így lassacskán átalakulhat az objektum topikalizációjával TVX típusúvá ez pedig általánosulhat SVX formában, ahol a sorrend tehát [[Operand] Operator]. Egyben a nyelv jellege a flektálón keresztül fokozatosan izolálóvá lesz. Ezen a fokon azonban újra kezdődhet egy agglutinációs folyamat, amely egy feltehető VXS sorrenden keresztül visszavisz az SXV-hez. Korhonen tisztában van azzal, hogy e hipotézist többen bírálják, mégis úgy véli, hogy az uráli nyelvekben megfigyelhetők olyan „drift”-ek, amelyek Vennemann elmélete mellett szólnak. Az uráli alapnyelv agglutináló jellegét (SXV) mutatják a rekonstruálható ragok, de a későbbiekben névutokból raggá redukált elemek is, mert hiszen a névutó is a rectum + regens sorrendű SXV típusba illik, s agglutinálódásuk egyes nyelvekben még inkább kiemelte e nyelv(ek) szintetikus vonásait. Ezt követően azután egyes nyelvek külön életében olyan reduktív hangváltozások mentek végbe, amelyek a nyelvtani morfémaák csonkulásához, sőt lekopásához vezettek, a nyelvtani szabályokat megzavarták, pontosabban a nyelv jellegét a flektálás irányába terelték. Ennek következtében egyes rokon nyelvekben ma már az SVX sorrend a domináns. A jól ismert példákon kívül a lapp és finn prepozíciók kialakulásának magyarázatát is ebbe a keretbe helyezte Korhonen. Egyszerűen a mai tényekből kiindulva a driftek mozgását az uráli nyelvcsaládban érzékeltetni tudja — persze igen nagy időhatárokon belül —, sőt e hipotézis segítségével kísérletet tesz arra, hogy a proto-uráli alapnyelv előzményére is némi fényt vessen, ami a hagyományos nyelvhasználati módszerrel eddig lehetetlen volt. Rejtély volt pl. számunkra az uráli Cx-ek, Px-ek, Vx-ek kialakulása: a névszó + névmás, ige + névmás sorrend az SXV (SOV) típusú agglutináló nyelvben nehezen elképzelhető. Ha azonban tekintettel vagyunk arra, hogy az alapnyelv kevésbé volt szintetikus, mint a legtöbb mai, leány-nyelv, s hogy analitikus vonások is szép számmal kimutathatók benne akkor feltételezhetjük, hogy ezek a vonások egy régiebb — még analitikusabb, izoláló — kor nyomait őrzik, ahol a V SX építkezés érthetővé teszi az ige +

személyes névmás (VS) elrendezést. De a Cx, Px névszó utáni helyzete is feltesz egy preuráli analitikus mondatszerkesztési formulát. Ezek agglutinálása révén magyarázhatók ragjaink általában. Sőt még az alapnyelvben primér ragként nyilvánított **TA* ablatívus és **NA* locatívus ragokról is elképzelhetőnek véli eredeti névutó voltukat, tehát ezek is egy analitikus szerkezetből agglutinálódtak. Az előadó nem hallgatta el bizonyítékainak szűkösségét akkor, amikor az uráli nyelveken kívánta bemutatni a ciklikusan ismétlődő nyelvi spirál lassú forgását egyik típusból a másikba. Véleményével azonban aligha van egyedül, mert pl. hasonló eredményekre jutott vele egyidőben és tőle függetlenül a magyar Radics Katalin (l. NyK 82 [1980]).

Feltűnő volt, hogy a teljes üléseken egyetlen néprajzi vagy régészeti előadás sem hangzott el (Bromleje egyik kategóriába sem sorolható). Ennek talán az az oka, hogy az ilyen tematikák az eddigi kongresszusokon szinte mindig előtérben álltak, míg a nyelvészet (a tallinni kongresszust kivéve) jobbra visszafogottabban szerepelt a plénumokon.

A tudományos programhoz kapcsolódott egy sor szűkebb körű megbeszélés: az uráli nyelvek nyelvjárási leírásának egységes szempontok szerinti szükségességéről, a külföldi finn lektorok tevékenységéről, a finnugor könyvtárügy közös problémáiról. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottsága is ülést tartott.

Sok egyéb esemény is csatlakozott a kongresszushoz. Az UKAN (a finn nyelv oktatását külföldiek számára koordináló szerv) mintaszerű fénykép- és dokumentumkiállításon mutatta be tevékenységének nagyszerű eredményeit. Könyvkiállítások voltak a finn, szovjet és magyar kiadványokból (az utóbbi anyaga a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének és az MTA Nyelvtudományi Intézete ajándékaként a turkui Magyar Intézet állományába került). Filmvetítések, népzenei bemutatók, szakmai kirándulások követték egymást, melyekre a koronát az egész kongresszus számára rendezett ahvenanmaai hajókirándulás tette fel. Igen nagy sikere volt a Svéd Színházban amatőr együttes által bemutatott vogul medveünnepi színjáték-adaptációnak. Szívélyes, ünnepélyes és közvetlen légkör jellemezte az oktatási miniszternek a középkori turkui vár modernül helyreállított ódon falai között rendezett megtisztelő és nagyvonalú fogadását. Köszönettel vették a meghívottak a turkui szovjet főkonzul és a helsinki magyar nagykövet kórtélmeghívását is. Rendkívül kedves mozzanat volt az éjfélbe-hajnalba nyúló búcsúbankett, ahol a sokszáz vendég kiszolgálásának gondjait enyhítendő a turkui egyetem tanáraiból alakult rézfúvós együttes szórakoztatta a jelenlévőket. A karmester kiváló nyelvművészi produkcióival, soknyelvű konferanszaival és magánszámáival bámulatba ejtett —: nem véletlen, hogy a fonétika docense. A műsort több jelen lévő külföldi vendég fellépése is változatossá tette.

A sajtóiroda munkája tökéletes volt. Utólag hozott anyagokat egyik napról a másikra kellő számban sokszorosítottak, azon kívül, hogy a kongresszusi téziseket, továbbá a plenáris ülések és a szimpoziumi előadások teljes szövegét négy kötetben már a kongresszus előtt kiadták és szétküldték. A kongresszus napjaiban pedig kiadtak egy FU-INFO című finn és angol nyelvű időszakos kiadványt (5 szám jelent meg), amelyben sok praktikus tudnivalót talált az olvasó (időjárás-jelentés, moziműsor, térképvázlat, múzeumi tájékoztatók, társadalmi események, stb.), de a Mr Ugor Finn rovatban a humor is helyet kapott és jó ötlet volt, hogy egy 200 évvel ezelőtti turkui újság aktuális híreit is közölték facsimilében.

22 vagy 23 ország volt képviselve az urálisták nagy gyülekezetében (a nagyobb szám mellett akkor dönthetünk, ha Románia képviselőjének tekintjük a kolozsvári egyetem finn lektornőjét). Magától értetődő tehát, hogy akadtak nyelvi problémák is. A hivatalos nyelvnek az angol, német és orosz volt kinyilvánítva, de egyéb alkalmas nyelven is elő lehetett adni. Az előző kongresszusokhoz képest nagy mértékben előretört az angol, a legtöbb előadás ezen a nyelven hangzott el (109), ennek megfelelően viszont vesztett eddigi vezető helyéből a német, amely az oroszral és a finn nyelvvel nagyjából egyformán szerepelt (80–90 előadás mindhárom nyelven, de pl. a 84 finn előadásból 19-et magyarok tartottak). Ezekkel szemben különös módon háttérbe szorult a francia (6 előadás), a magyar (7), a svéd (2) és a norvég meg az észti (1–1). A vita-alkalmak nyelve sok esetben a hivatalos nyelvről (jobbára az angolról) átváltott a vendéglátók nyelvére s ez nem-nyelvész kollégáink számára hátrányos volt. Ennek — meg egyéb nyelv-nem-tudási okoknak — a következménye olykor az lett, hogy egyik-másik szekcióban néha éppen magyar résztvevő vette át az önkéntes tolmács szerepét az angolul és oroszul vitázni óhajtók között. Néhány kolléga mindebből arra a következtetésre jutott, hogy helyesebb dolog lett volna (és lenne a jövőben is) a magyart és a finnt is kongresszusi hivatalos nyelvnek minősíteni. Saját véleményem ebben a kérdésben viszont inkább az, hogy csökkenteni kellene a hivatalos nyelvek számát, korlátozhatnánk pl. az angolra és oroszra, megengedve még egy ideig más alkalmas nyelvek használatát.

Szokás szerint ülést tartott a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottsága is. A jelenlegi tagságot két új taggal és több póttaggal kiegészítette. Ekképp tehát Finnországot O. Ikola, E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti (alelnök), N. Valonen, P. Virtaranta tagok, A. Alhoniemi, L. Honko, C.-F. Meinander és P. Saukkonen póttagok képviselik; a Szovjetunió képviselői: P. Ariste (elnök), Ju. Bromlej, K. Majtyinszkaja, K. Mark, E. Sögel, B. A. Szerebrennyikov tagokként és P. Kokla póttagként; Magyarország részéről: Bereczki Gábor, Hajdú Péter (alelnök), Kálmán Béla, Király István, K. Kovács László, Lakó György, László Gyula tagok, póttagok pedig: Dienes István, Domokos Péter, Kodolányi János, Mikola Tibor. Norvégiát továbbra is K. Bergslund (és egy póttag: Örnulv Vorren), Svédországot B. Collinder (és egy póttag: Evert Baudou), az Egyesült Államokat Th. A. Sebeok (és póttagként R. Austerlitz), Csehszlovákiát Vl. Skalička (és póttagként: Sima Ferenc) képviseli. A nemzetközi bizottság többi tagja változatlanul megmaradt: Jean Perrot (Franciaország), Gert Sauer (NDK), W. Schlachter (NSZK). Újabb országok képviselőinek beválasztása is szóba jött, de e kérdésben nem sikerült megegyezni s a döntést a bizottság későbbre halasztotta.

Végző értékelésként a kongresszus általános színvonalát jónak, megfelelőnek mondhatjuk. A nagyszámú előadás közepette törvényszerűen voltak közepesek, sőt nagyon gyengék (vagy egyenesen rosszak) is, ám ezeket kiemelték sok jó és néhány kiemelkedő módszerű vagy eredményű föllépés. Érdekes volt megfigyelni, hogy szinte valamennyi uráli szakágazat területén — de mindenekelőtt a nyelvészetben — elég látványos nemzedéki megújulás van folyamatban. Ennek a megújulásnak volt pl., hogy igen sok „konkrét” nyelvi anyagú előadás szilárd elméleti alapokra támaszkodott és következtetéseiben is metodológiai általánosításokra törekedett. Remény van hát arra, hogy a nyelv teóriája és a speciális nyelvészetek közötti határzóna mindinkább összeszűkül s előbb-utóbb talán el is mosódik. Az irányzatok, el-

méletek és módszerek változatossága nem volt hátrányára az etnológiai és régészeti tárgyú előadásoknak sem, és örvendetes, hogy a jelek szerint izmosodik az irodalmi szekció tevékenysége (42 előadás most, de húsz éve csak 3), melynek során bebizonyosodott, hogy a különböző kulturális és társadalmi szférákban élő uráli népek irodalmi tipológiai (vagy egyéb) módszerekkel kutathatók, az így nyert ismeretek egymással rendszerbe foglalhatóak. Mindez máris fölveti azt a gondolatot, hogy hamarosan akár egy uráli irodalmi csoport vagy tanszéket is felállíthatnánk.

A magyar részvétel arányos volt (kb. 100 fő), de néhány szakemberünk részvételét így is hiányolhattuk. Sajnos a takarékosági intézkedések következtében a kiutazóknak majdnem kétharmada saját költségén utazott, mert a devizás kiküldetések száma a főhatóságok részéről minimális volt. Az úti terhek átvállalásában a legnagyobb terhet az MTA és a KKI vállalta azzal, hogy kb. 20–25 fő kiküldését vállalta a devizamentes csereegyezményes keretben. Ez a két szerv viselte az itthoni szervezési munkák zömét is, amiért köszönet illeti őket, akárcsak a finn fogadó partnereket és a rendezőket a példamutatóban tökéletes szervezésért, vendégszeretetükért. Hálásak vagyunk figyelmességükért, a szép emlékekért és valamennyien felajzottan és várakozással tekintünk az 1985. évi kongresszus elé, melyet — Bromlej akadémikusnak a záró ülésen tett bejelentése szerint — a Szovjetunió a Komi ASzSZK fővárosában, Sziktivkarban — az 'óshaza' közelében — kíván megrendezni. Bízunk abban, hogy újólag találkozunk külföldi kollégáinkkal a Vicegda-Sziszola vidékén.

HAJDÚ PÉTER

„Kérdés-felelet” munkaértekezlet

Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a KVAL stockholmi informatikai kutatóintézet együttműködési szerződése keretében négynapos munkaértekezletet tartott 1980 májusában Visegrádon. Címéhez híven az értekezlet célja a kérdés-felelet problémakör nyelvészeti és logikai megközelítéseinek szembeállítás és értékelése volt, különös tekintettel az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazására. A tanácskozásnak 1 finn, 2 csehszlovák, 3 NDK-beli, 3 svéd, 1 holland, 3 NSZK-beli, 3 amerikai és 12 magyar résztvevője volt.

A kérdések és válaszok problémakörének közvetlen összekapcsolása az értekezlet címében természetesen nem volt véletlen. Meglehetősen kézenfekvő — és az utóbbi évek kutatásaiban középponti szerephez jutó — az a feltevés, hogy sem a szorosan vett kérdő mondatokat, sem az esetleg más nyelvtani formát öltő, de kérdésként működő megnyilatkozásokat nem célszerű önmagukban vizsgálni; sokkal gyümölcsözőbb az, ha a reájuk adható (grammatikailag lehetséges, ill. a beszédhelyzet szempontjából értelmes) válaszokkal együtt teszik őket vizsgálat tárgyává. A tanácskozási résztvevői is ezt a közös álláspontot foglalták el — természetesen, ki-ki a maga kutatási területe szerint súlyozva az egyes tényezők jelentőségét. Az előadások nagyobb része az információ-szerző dialógusokkal foglalkozott.

Ez a háttér érthetővé teszi, hogy a lehetséges logikai megközelítések közül Jaakko Hintikka az ún. episztémikus logikát (a „tudás logikáját”) választotta leírási keretül. Ő a *Ki ölte meg Julius Caesart?* az *Idézd elő, hogy tudjam, ki ölte meg J. C.-t* formában elemzi (ebből egyébként látszik, hogy elemzésében

a nyelvi tartalom és a kérdés-helyzet figyelembevételével keveredik). Az ún. deziderátum (*Tudom, hogy ki ölte meg . . .*) elemzése viszont már kétféle lehet. Az egyik szerint az előidézett helyzetben *Van valaki, aki megölte J. C.-t és aki-ről tudom, hogy megölte J. C.-t*. A másik szerint *Mindenkiről, aki megölte J. C.-t, tudom, hogy megölte J. C.-t* — ez utóbbi esetben lehet a kérdésre értelmesen *Senki*-vel válaszolni, ugyanakkor viszont ez az értelmezés kimerítő választ kíván. Az episztémikus logikai keret azután lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a névleges válaszokat azoktól, amelyek ténylegesen kapcsolódnak a kérdező meglévő ismereteihez. (Például a fenti kérdésre adott *Brutus* válasz csak akkor tekinthető teljes értékűnek, ha a kérdező tudja, kit jelöl ez a név.) Szintén a válasz adekvátságának kérdésével foglalkozott J. Robinson, G. Grewendorf és S. Peters előadása, akik azonban a kérdező tudásállapotán kívül bevonták az elemzésbe a kérdés föltevésének célját és körülményeit is. Kiefer Ferenc azzal foglalkozott, hogy mikor lehet egy formálisan eldöntendő kérdésre valóban igen-nemmel válaszolni, s mikor kell például a *Van itt valaki? -t Ki van itt? -ként* kezelni.

Az egyes mondatfajták (s ezen belül a kérdések) szorosabban vett nyelvészeti kezeléséről két különböző megközelítésben is hallhattunk. R. HAUSSER a kérdő mondatot a reá adható elliptikus válasszal együtt kijelentő mondat értékűnek tekinti — az ilyen válaszok grammatikai különbözőségeinek figyelembevételével ez a tárgyalás szoros összefüggésbe hozza a kérdés mondatnani és jelentéstani sajátosságait. M. BIERWISCH viszont az egyes mondatfajtákat a különböző proпозиionális attitűdökből vezeti le, Frege egy klasszikus gondolatát általánosítva. Munkatársa, M. DOHERTY ebben a keretben vizsgálta a kérdés intonációját és az egyes partikulák szerepét (pl. a *War er da?* és a *War er denn da?* jelentéskülönbségét). P. SGALL és Ě. HAJČOVÁ — a prágai iskola hagyományainak megfelelően — az aktuális mondattagolásnak a kérdés értelmezésére gyakorolt hatását vizsgálta, R. CONRAD pedig — a beszédaktus-elmélet keretében — lépésekre bontva vizsgálta azt, hogy egy kérdés mikor működhet valójában felszólításként (illetve, hogy milyen jellegű felszólításként értelmezhető).

Az elméleti eredmények alkalmazási lehetőségeiről több, már működő kérdés-válasz rendszer ismertetéséből kaptunk képet. Az ilyen rendszerek általában kétfélék lehetnek — vagy az ún. mesterséges intelligencia kutatás eszközei, vagy kifejezetten gyakorlati célúak. Az első esetben a rendszer praktikus teljesítménye korlátozottabb lehet, mivel programjába lehetőleg csak olyasmit építenek be, aminek az elméleti háttere is tisztázott, s nemcsak technikai szinten kezelhető. Viszont a gyakorlati célzatú rendszerek megszerkesztésének is vannak fontos elméleti következményei. Ez abból adódik, hogy a használatól nem várják el, hogy jól ismerje a gép működési elveit és adatbázisának szerveződését (hiszen éppen az ilyen ismereteket kívánja szükségtelenné tenni az emberi nyelven történő ember-gép kommunikáció lehetővé tétele), s így a természetes módon viselkedő használó és a gép kommunikációjának „konfliktusai” nem-mesterséges kommunikációs stratégiákra világíthatnak rá. Az egyik előadás például azzal foglalkozott, hogy a gép miképp jelezheti a használatnak, ha kérdése valamilyen szempontból nem megfelelő. Pl. ha egy autók adatait tároló rendszer egy pontosan körülírt autó színére vonatkozó kérdés esetében csak azt képes felelni, hogy „nem tudom”, akkor szükséges, hogy egyúttal azt is jelezze, azért nem volt-e képes válaszolni, mert a konkrét adat nincs a birtokában, vagy azért, mert az autók színét egyáltalán nem is

tárolja. Ismét más problémákhoz vezet, ha a kérdező — az emberi érintkezésben megszokott módon — fölös részleteket is említ kérdésében. Ha az a kérdés, hogy „A kék színű, X. rendszámú autó vállalati tulajdonú-e?”, vajon jeleznie kell-e a rendszernek, hogy a rendszám alapján egyértelműen azonosított autó vállalati tulajdonban van ugyan, de nem kék színű?

Az előadók két, a gyakorlatban jól bevált kérdés-válasz rendszert ismertettek. D. WALKER és H. KARLGRÉN rendszere orvosi adatbázison alapul; részint egy bőrrák-fajtára vonatkozó kórtörténetekkel, részint pedig a májgyulladásra vonatkozó szakirodalmi passzusokkal áll az orvosok rendelkezésére. Egy másik svéd rendszer pedig a hatályos jogszabályokat tárolja és teszi egy kiterjedt terminál-hálózat segítségével elérhetővé a jogászok számára. Ez a rendszer egyébként külföldön — Magyarországon is — elismert a jogász szakemberek körében.

SÁNTHA MIKLÓS

Magyar népdalok és népballadák finnül

Tonavalta puhaltaa

Unkarilaisia kansanlauluja. Valikoinut ja sumoentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 336. Helsinki 1977. 114 l.

Kuoliaaksi tanssitettu tyttö

Unkarilaisia kansanballadeja. Valikoinut ja suomentanut VILJO TERVONEN. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 351. Helsinki 1979. 72 l.

Nem jöhetett volna létre e két kiadvány, jelenlegi formájában és színvonalán legalábbis nem, ha ILMARI KROHN 1893-ban meg nem kezdi a Suomen kansan sävelmiä (A finn nép dalai) c. gyűjtemény kiadását, benne úttörő dallamtipizálási rendszerével. Magyarországon egy efféle kiadványnak pusztán csak előfelételeit jelentő gyűjtés is csak több mint egy évtizeddel később, valamikor 1906 körül indul meg, midőn KODÁLY ZOLTÁN és eleinte tőle függetlenül BARTÓK BÉLA kezdeti habozás és kételkedés után elhitték a fülüknek, hogy a magyar parasztdal különleges zenei értéket képvisel. A rohamosan gyűlő anyag rendszerezést kívánt, s példa után kutatva bukkan rá BARTÓK (ámbar nem is volt nehéz) Európa azidáig egyetlen dallamrendszerező tipológiájára, Krohn munkájára. Így történt, hogy Krohn dallamtipológiája lett, természetesen az anyag megkívánta változtatásokkal, a magyar népi dallamok rendező elvévé.

Jelentősséggel teljes ebben a vonatkozásban az is, hogy a fonográf népzenei gyűjtésre való felhasználásának ötlete történetesen szintén Finnországból származott Magyarországra, mégpedig a Kalevala-fordító VIKAR BÉLA közvetítésével. Ez a technikai eszköz tette lehetővé a tömeges gyűjtést, mely által lehetségessé vált egy egész nép (a magyar) és egy soknemzetiségű ország (a történelmi Magyarország) teljes akusztikai-auditív kultúrájának rögzítése.

Ilmari Krohn és munkatársai a maguk korában tudományuk, a népzene kutatás élenjáró munkásai voltak, noha erről a világról — Bartók és Kodály kivételével — nem vett tudomást. Pedig munkásságuk természetesen követte a világhírré jutott Elias Lönnrotét, aki elsők között „ment el a nép közé” annak költészetét föl kutatni egy olyan korban, amikor a „népdalok” inkább

íróasztal mellett vagy kávéházban születtek (l. MACPHERSONT, THALY KÁLMÁNT, a magyarnóták múlt századi divatját). Igaz, Lönnrot egy más kor fia, Kalevalája a nemzeti romantika friss szeleivel hajózta körül Európát és a világot. De a század végére e szelek szellővé szelidültek, majd a szalonok, kiállítótermek és múzeumok falai közé jutva el is ültek, hogy az egykori viharos szélből a szecesszió ezoterikus művészetében csupán dermedt nyom, a látóhatár alján pirosuló ég maradjon. (Volt néhány nagyszerű kivétel is: Finnországban Eino Leino, Akseli Gallén-Kallela, Magyarországon Ady Endre, Csontváry Kosztka Tivadar stb.). A kor divatjától eltérően Krohnék nem a szalonművészet szubjektív ábrándjai, csinált mámora, hanem a kézzelfoghatóbbnak vélt „objektív valóság” nyomába szegődtek, s ezzel az egyetemes kultúra újabb dimenziójára, a népzeneire (s tágabb értelemben a népművészetre) nyitottak ajtót.

A múlt század Finnországnál sokkalta nagyobb mértékben megosztott társadalmú Magyarországon maga a gondolat is, „elmenni a nép közé”, elképzelhetetlen volt. A kor művelt embere, lett légyen bármennyire demokrata, ilyenre nem gondolt, nem is gondolhatott. Csak a rakoncátlan komponistaherceg, Liszt Ferenc fejében fordult meg ez a szeszélyes ötlet — nagyjából az időtájt, amidőn Lönnrot Karjalát járta. Visszatekintve Kodály is megszedül egy pillanatra, amikor belegondol: mi lett volna, mi lehetett volna, ha Liszt ezt a hóbortját is megvalósítja? Aztán lehüti magát, hisz ő is, meg Bartók is úgyszólván akaratlan jutott el a „nép közé” — a 20. század elején. Krohnak nemcsak ez a vállalkozása adott példát Bartóknak és Kodálynak, hanem magának a vállalkozásnak a ténye is, amely közvetve arról tanúskodott, hogy van a magyarországinál demokratikusabb szellemű szegényparaszti ország Európában: Finnország. A reformra érett magyarországi kulturális helyzetben tehát Krohnéknak is része volt abban, hogy Bartók és Kodály munkássága messze túlnőtt az etnomuzikológián (A Magyar Népzene Tára kötetein), a zenepedagógián, sőt a zeneművészetben is, s motorjává lett egy egész nemzetre kiterjedő, máig ható demokratikus kultúrprogramnak. Ezalatt a félévszázadnyi idő alatt pedig Krohnék kutatásának virágai elszáradtak az éltető nedveitől megfosztott, mert a szakma szűk területén tengődő finn népzene-kutatás fáján.

Távolabbi, de nem kevésbé fontos előzménye e két kiadványnak (s még sok másnak előtte, s remélhetőleg még utána is) a 18. század kényszerű és önkéntes fölfedező útjai nyomán megszülető nyelvrokonság eszméje. Ez a gondolat a maga idejében ugyanúgy újabb dimenzióval bővítette az egyetemes kultúrát, mint századunkban a népművészet eszméje. Érdekes, hogy mind a nyelvrokonság, mind a népművészet olyan dimenziókban foglalnak helyet, amelyek bizonyos mértékig fiktívek: a nyelvek rokonsági viszonyait nemigen tudjuk másképpen megragadni, mint valamilyen visszamenőlegesen rekonstruált időben, a népművészetet pedig alkotó típusain keresztül leginkább az emberinél sokszorta nagyobb léptékű térben, úgyszólván kozmikus távolságból fényképezve. Nem kétséges, hogy mind a nyelvrokonság eszméjének fölfedezése, mind a népművészet fogalmának megalkotása egyenesen következett a technikai fejlődésből: először az utazás fejlődéséből, azután a modern hang- és fényrögzítő berendezések megjelenéséből.

Az összehasonlító nyelvészet mai állása szerint a finnek és a magyarok ősei utoljára kb. 4000—5000 évvel ezelőtt beszéltek közös nyelven, s volt ebből következően föltehetőleg közös kultúrájuk. Az ezután következő időben a

finnek ősei a finnugor nyelvcsalád finn—permi ágának akkor még ismeretlen tagjaiként az Urál és a Volga között fekvő finnugor őshazából nyugatra vándoroltak. A vándorlás során népcsoportok szakadtak le itt-ott, s belőlük alakultak ki lassanként az Urál és a Baltikum között ma is élő népek, a zürjének, a votjákok, a mordvinok, a cseremiszek, a lappok és a balti finn népek. A finnek közelebbi rokonait Krisztus születése táján már a Baltikum állandó lakói között találjuk, s ebben a térségben zajlott le e népek és nyelvek további differenciálódása. A balti finn nyelvek közötti különbségek ma sem túl nagyok, némelyeket akár nyelvjárásiaknak is tarthatnánk, mások viszont a nyelvi különállás fogalmát is kimerítik. A finnugor nyelvcsalád másik, keletibb ágához, az ugorokhoz tartozó magyarok kb. a Kr. e. I. évezred közepéig éltek együtt közelebbi rokonaikkal, a vogulokkal és osztjákokkal, s attól kezdve, hogy a népvándorlás korai hullámai ezektől is elszakították, végeredményben mind a mai napig idegen nyelvek és kultúrák között éltek. Míg egy folytonos átmenetekből álló nyelvi szövetséget, amelyben a finn is tartozik, esetleg kevésbé zavar meg bármilyen idegen hatás, a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint az obi-ugoroktól való elválás és a honfoglalás közötti másfél évezredben, sőt még ezután is a sorozatos és mélyreható idegen hatások érték a magyar nyelvet (iráni, török, szláv, német). A finnugor rokonság e két tagja így nemcsak földrajzilag, hanem típus szerint is távol áll egymástól: a finn egy differenciált színskála önmagában is árnyalt színeként (nem lehet tudni, hol kezdődik és hol végződik), nyelvileg egy nagyobb egység dialektusaként tűnik fel, a magyar pedig mint e színskálától távolabbra eső tömör színfolt, amelyben az idegen hatás nyomaként itt-ott egészen elütő pettyek is előfordulnak, nyelvileg mint a balti finn nyelvek csoportjával egyenrangú nagyobb egység mutatkozik. A verbális kultúra, s benne a népköltészet történetét jobb támpont híján, s mert vele különben is kapcsolatos, képzeljük el a nyelvi differenciálódás előbb vázolt mintájára. A finnek és a magyarok őseinek elválása óta eltelt évezredekben a finn a hasonlóság különböző fokán álló nyelvektől és kultúráktól körülbástyázva igencsak kevés idegen hatást engedhetett magába még abból a — magyarhoz viszonyítva — kevésből is, amely érte, s így eredeti arculata kevésbé változott meg; míg a magyar egymást gyorsan váltó, tőle mindig, de sokszor egymástól is idegen nyelvek és kultúrák között órlódva kényszerűen vesztett el minden cikornyát és díszet, s csak a nyelv csupasz vázát tartotta meg a közös hagyatékból. E két kultúra története tehát a kulturális elkülönülés példája, amelynek oka a térbeli elválasztottság, az ebből következő lassú ízlésbeli elkülönülés és a kölcsönös érthetőség megszűnése.

A kulturális elkülönüléssel ellentétes irányú folyamat a kulturális kölcsönhatás, ill. ennek egyik esete, a kulturális kölcsönzés. Feltételei: a két kultúra huzamos ideig (évszázadokig, sőt évezredekig) tartó együttélése, közös ízlésbeli alap és bizonyos mértékű kétnyelvűség. A kulturális kölcsönzés legfontosabb szabályozója a „guba gubához, suba subához” elve, amelyet a tudomány Roman Jakobson nyomán preventív cenzúrának nevez. Homogén, folklorisztikus kultúrák között (amilyennek az egyszerűség kedvéért a római birodalom bukásától a reformációig Európa legtöbb kultúráját képzeljük) a kulturális kölcsönzés szükségképpen lassú és földrajzilag korlátozott folyamat. Ezzel szemben az ún. „műfordítás” gyors és térbelileg korlátlan folyamat. Bár a műfordítás az alkotás egyszeri voltát, létének individualitását sérti meg, s lehetetlennel próbálkozik, a gyakorlatban a fordítás minden területre kiterjedt: még a Biblia se volt elég szent ahhoz, hogy hozzá ne nyúljanak, sőt az újkori

fordítás épp a reformátorok és ellenreformátorok Biblia-fordításai által kap jogot a létre. A fordító olykor szinte isteni hatalmat gyakorolt, midőn a sors szeszélye folytán a nemzet irodalmában üresen maradt helyeket garantáltan elsőrangú szerzőkkel pótolja. Nem is szoktunk csodálkozni, ha valamely könyvkiadó „teljes finn (svéd, lengyel, magyar) Shakespeare-sorozatot” hirdet. A „nem-angol nyelvű Shakespeare” illúzióját elfogadjuk, megszoktuk, ez a fikció beletartozik kultúránkba. Miért? Talán mert az a „kultúrpark”, amelyben Shakespeare „nőtt”, mondjuk reneszánsznak, az egykori Európa nagy részére kiterjedő, kézzelfogható, s többé-kevésbé egyöntetű valóság volt. A környezet tehát, amelybe ezt a „fát” át kell ültetni, nem teljesen idegen, sőt sokszor nagyon is hasonló az eredetihez. A műfordítás tehát nem más, mint mesterségesen fölgyorsított kulturális kölcsönzés, az újkori kultúra első szababús fikciója, ahol a huzamos együttélést az azonos kultúrkörbe való tartozás, a közös ízlésbeli alapot a nagy stíluskorszakok, s a kétnyelvűséget a műfordító maga képviseli, s a preventív cenzúra is elsősorban rajta keresztül érvényesül.

A népköltészet fordítójának bizonyos értelemben még a műfordítóénál is nagyobb akadályokkal kell megküzdenie. Az első akadályt az a kérdés jelenti, hogy lehet-e népköltészetet fordítani, amikor minden népköltészet legsajátabb tulajdona a nyelv, amelyen költötték? Mivel a fordításban éppen ez vész el, a felelet csakis „nem” lehet. De már a műfordítás esetében is azt láttuk, hogy noha ez elméletileg lehetetlen, mai kultúránk nagy része gyakorlatilag fordítás. S az egyes népköltészetek közös motívumai, a szinte minden kultúrában megtalálható népmeseszűzsé típusok, a kontinensekre kiterjedő műfajok arra mutatnak, hogy kulturális kölcsönzés, sőt ennek alfaja, a fordítás is elő-előfordul a népköltészetben „természetes körülmények” között. Egy másik akadály a népköltészet természetében rejlik. Míg az irodalom egy-egy alakja, mondjuk Shakespeare, időben és térben körülhatárolható, a népköltészet per definitió nem több generáció tulajdona oda-vissza az időben („még öreganyámtól hallottam”), s területileg is az egyén határainál szélesebbre, az egész nyelv- illerve kultúrterületre terjed ki. Ha Shakespeare-t fához hasonlítottuk az imént, akkor egy nép költészetét egy természetes növénytársuláshoz kell hasonlítaniunk, melynek áttelepítése kétségenkívül több tényező figyelembevételét követeli meg a kertesztől, mint egy fától. Mutatis mutandis így van ez a fordítások esetében is.

A műfordító a kultúra párhuzamos keretei között és azok segítségével végzi el „rekonstrukcióját”, a magyar népköltészet finn fordítójának a két nép költészetére figyelve (óriási anyag!) kell visszamennie az időben az összehasonlító nyelvészet nyújtotta szálon addig, amíg olyan anyagot talál, amely még közös a két nyelvben, s amelyből újraterezhetheti a saját nyelvén a magyar népköltészetet. Láttuk az elébb, hogy a finn és a magyar kultúra történetére inkább a kulturális elkülönülés, semmint a kulturális kölcsönhatás jellemző. A fordítónak visszajára kell tehát „fordítania” ezt a kulturális elkülönülést, hogy megtalálja azt a közös alapot, amelyen a kulturális kölcsönzés, azaz a fordítás lejátszódhat. Mint mondtuk, semmi más közös nem maradt a két nyelv egymástól különböző története folyamán, mint a nyelv váza. Most pontosabban kell fogalmaznunk: ez a váz nem belső, hanem külső váz, olyan, mint a kagyló vagy a bogár páncélja, a költészet talajául szolgáló nyelvben sokminden megváltozott, de a nyelv akusztikai-fiziológiai burka a finnben és a magyarban csodák csodájára alig: a ritmus, a prozódia hasonló maradt.

Tekintve, hogy e két kiadvány összesen 89 énekelt szöveget tartalmaz (az egyik 64 népdalt, a másik 25 népballadát), a fordító számára bizonyos ritmusminták eleve adottak voltak, s ezekhez kellett megtalálnia a finn nyelvben rejtőző prozódiai lehetőségeket. A két nyelv többé-kevésbé azonos akusztikai-prozódiai jellege, amely föltehetőleg finnugor, sőt uráli örökség (első szótagi, pontosabban szólamhangsúly, amely a szólam, s így természetesen az elején álló szó első szótagjára esik; a hosszú és rövid magánhangzók ellentéte; magánhangzóharmónia) nemcsak a két nyelv népi verselésében mutatkozik meg, hanem a mindkettő kultúrájában meghonosodott idegen versformákban is. Mindkét népi verselés *c s a k* szótagszámláló (a hangsúlynak, minthogy helye rögzített, nincs konstitutív szerepe), a műköltészet verselése mindkét kultúrában szótagszámláló és időmértékes. Mind a népi, mind a műköltészet prozódiját az különbözteti meg a finn és a magyar esetében a legtöbb európai nép verselésétől, hogy azokkal ellentétben belőlük hiányzik a hangsúly módszeres fölhasználása. Bizonyosságul idézem a magyar néphagyományból ismeretes „táncszókat”, amelyeket dallam nélkül recitálnak, s amelyekben minden egyes szótagot egyforma erős nyomatékkal kiáltanak, a hangsúlynak tehát nincsen semmilyen ellentétező, kiemelő, díszítő szerepe.

A két népi verselés váza lényegében azonos, az ezekre épülő magasabb szintű költői eszközök használatában már vannak különbségek. A finn például jobban kedveli a soron belüli alliterációt, mint a magyar, bár az alliteráció a magyar előtt sem ismeretlen. A soron belüli anyag elrendezésében a magyar szívesen használja a sor egy részének változatlan megismétlését, az ún. visszhangzást (valószínűleg finnugor örökség), míg a finn gyakran él inverzióval (indogermán kölcsönzés), ami a magyarban viszont igen ritka. Mind a finn, mind a magyar népköltészet legfontosabb sorközi kohéziót biztosító fogása a szintaktikai párhuzamosság, amelyet a finn is, a magyar is a fonetikai anyag ismétléseivel, alliterációval és rímmel emel ki. A finnben az alliteráció (archaikus vonás), a magyarban a rím (európai hatás) az általánosabb. Ugyancsak európai befolyásnak tulajdonítható, hogy a magyar kedveli a négysoros, rímekre épülő strófákat, bár a népdalok dallamainak négysoros szerkezete (amely a tudomány mai állása szerint honfoglalás előtti török, távolabbról keleti örökség) időben korábbi, s térben éppen hogy nem európai kapcsolatokra mutat. A finn ezzel szemben bővelkedik a sorpárban, amely nyilvánvalóan archaikus vonás. Mindent összevetve az alliterációt és sorpárt kedvelő finn régiesebb képet mutat, mint a rímkedvelő és strófát használó magyar. A fordítónak tehát ehhez a régiesebb „stílushoz” kell alkalmaznia fordításait, hogy azok megőrizzék a finn közönség előtt is népdaljellegüket, legföljebb „meghosszabbíthatja” a finn versépítkezést a magyar irányába, mint ahogy a Tonavalta puhaltaa c. kötet 35. számú dalának fordításában is tette:

Eredeti

*Félre tőlem bubánat, bubánat,
kancsót vágok utánad, utánad.
Széles világ csufjára, csufjára,
megfojtlak egy pohárba, pohárba.*

Fordítás

*Hitto viekөөн suruni, suruni,
perääs heitän kannuni, kannuni.
Kaikki kimpuus usutan, usutan,
sinut viiniin hukutan, hukutan.*

Az eredeti sorai tízszótagosak és három ütemből állnak (4 + 3 + 3), s ezt a fordítás hűségesen meg is tartja. A második 3 szótagot tartalmazó ütem

azonban nem más az eredetiben, mint az előtte lévő háromszótagú ütem változatlan megismérlése, s a fordítás ezt a fogást is megtartja. A soron belüli anyag ilyen ismétlését visszhangzásnak nevezi a szakirodalom, s az obiugor népköltészetben igen kedvelt fogás. Ugor eredete kétségtelen, de nem tartható kizárt-nak, hogy egykor az egész finnugorság ismerte. Ha a finn népköltészet ma nem is él vele, sem a finn mondattan, sem a finn népi verselés szellemének nem mond ellent, s így könnyen bele is simul a megszokottabb versformák közé. Vagy egy másik példában (Tonavalta puhaltaa 1. számú dala):

Eredeti

Fordítás

*Tavaszi szél vizet áraszt,
virágom, virágom.
Tavaszi szél vizet áraszt,
virágom, virágom.*

*Kevätkuuli, tulvii vesi,
kukkaseni, kukka.
Kevätkuuli, tulvii vesi,
kukkaseni, kukka.*

*Zöld pántlika, könnyű gúnya,
virágom, virágom,
mert azt a szél könnyen fújja,
virágom, virágom.*

*Kevyt vaate silkinauha,
kukkaseni, kukka,
sitä heijaa tuuli lauha,
kukkaseni, kukka.*

*De a fátyol nehéz ruha,
virágom, virágom,
mert azt a bú nyomdogálja,
virágom, virágom.*

*Vaimon huntu raskas kantaa,
kukkaseni, kukka,
murhe siinä kovin painaa,
kukkaseni, kukka.*

Szinte a szemünk láttára alakul a sorpárból négysoros strófa: a dal első variánsában a strófa voltaképpen nem más, mint a sorpár megismérlése, a második variánsban azonban már igazi, habár, egyszerű eszközökkel építkező négysoros strófa áll előttünk. A fordítás is visszaadja ezt, sőt ennél többet is: az eredeti első sora tele van finom belső alliterációkkal — *Tavaszi szél vizet áraszt* —, amelyet a fordító egy erőteljesebb és a sor közepén elhelyezkedő, az ütemhatárhoz, mint szimmetriatengelyhez képest tükörképet alkotó alliterációval ad vissza — *Kevätkuuli, tulvii vesi* —, s ezzel szinte kiemeli a sor négy szava magánhangzóanyagának szimmetriáját — magas, mély, mély, magas —, ami különben az eredetiben is ott rejtekezett, csak éppen fordítva — mély, magas, magas, mély. Az eredeti második sora csupán egy szó megismérléséből áll, a fordítás ezt a túl nyilvánvaló szimmetriát egy rejtettebbel cseréli föl, ami, úgy látszik, jobban megfelel a finn ízlésnek — *Virágom, virágom* vs. *kukkaseni, kukka*.

A népdalok esetében a fordító egyetlen segítsége, amit anyagától és anyanyelvétől kaphatott formai volt: a két nyelv közös eredetű prozódiaja. A balladák fordításában ezen fölül egy tartalmi körülmény is támogatta: a balladai témák, a ballada egész műfaja ugyanúgy ismeretes finn földön, mint Magyarországon vagy Erdélyben; közös európai kultúrkinés, amelynek korát is, szülőhelyét is ismerjük — a 14–15. századi Franciaországot. A magyar balladák zöme 18. századi eredetű, s a finn ballada meg a vele egy töről fakadó

románc sem lehet ennél régebbi. Ebben a vonatkozásban a fordító munkája majdnem a műfordítás léptékére szűkül le. De itt is van egy váratlan nehézség: míg a finn népköltészet rendkívül archaikus epikus hagyományt is őriz, a magyar népköltészetből ez a fajta epika majdnem nyomtalanul eltűnt, töredékei, formái azonban éppen a balladában, e késői jövevény epikai műfajban mentődtek valamelyest át korunkra. A finn Kalevala-runo és a finn ballada verselése világosan elválik egymástól, az előbbi legföljebb ha sorpárokkal él, az utóbbi strófikus, többnyire négysoros, rímes strófákat használ (viszonylag újkeletű európai hagyomány), míg a magyar ballada versépítkezése sokszor prestrofikus, a sorpárokat a legegyszerűbb szintaktikai párhuzamosságok tartják össze, rímelés nincs vagy csak szórványosan van, a legbonyolultabb összekötő fordulat az ún. terasz (finnugor eredetű fogás, melyben az egyik sor második része a rákövetkező sor első részeként ismétlődik meg), a sorokon belül gyakori az alliteráció. Amennyire könnyebbséget jelent a fordítónak az a tény, hogy legalább a műfaj közös, a magyar ballada formai archaizmusa meg is nehezíti a dolgát: ha finnül is balladát csinál belőle, az elveszti archaikus báját, ha túl archaikusra veszi, akkor meg Kalevala-runo lesz belőle, aminek viszont semmi köze a magyar balladához. Lássunk egy példát, hogyan oldja meg nehéz feladatát a fordító (Kuoliaaksi tanssitettu tyttö 11. számú ballada)

Eredeti

Fordítás

*Minden édesanya meggondolja magát
hogy kinek adja el szép hajadon lányát:*

*Aina äiti-kulta mietti mielessänsä,
kenelle hän naittaa kauniin tyttärensä.*

*Engem is eladott az én édesanyám
egy utonállónak, egy embergyilkosnak,*

*Minut äiti naitti, naitti kulkijalle
teiden väijyjälle, naitti murhaajalle.*

*aki minden éjjel elszökik mellőlem
utakat állani, embereket ölni;*

*Yöllä vierestäni karkaa retkillensä
katsoo, väijyy teitä, surmaa ihmisiä.*

*minden éjjeltájon odahozza mellém,
odahozza mellém a véres ruháját.*

*Puolenyön hän aikaan vierelleni laskee
vierelleni laskee veritahra-vaatteet.*

...

...

Az eredetiben — leszámítva az első sorpárt — nincs rím, az egyetlen fonetikai ismétlés az alliteráció; *meggondolja magát, engem is eladott, az én édesanyám, egy embergyilkosnak, minden éjjeltájbán odahozza mellém*; a mérték a szótag-számban mért frázis, azaz félsor (6), a sor így tizenkét szótagos (6 + 6); van egy példa a sorpárt összekötő teraszra:

*minden éjjeltájbán odahozza mellém
odahozza mellém a véres ruháját.*

Nagyon régies ez a verselés. A fordító a finn változat sorpárait rimmal fejeli meg, s ez megfelel a finn balladai hagyománynak; gyakran alkalmaz alliterációt: ez megfelel az eredetinek és a finn epikus tradíciónak: *mietti mielessänsä*;

karkaa retkillensä, katsoo, . . . ; vierelleni laskee veritahra-vaatteet; az eredeti-
nél többször alkalmazza teraszt, még félsorok között is:

minut äiti *naitti*
naitti kulkijalle

és

Puolenyön hän aikaan *vierelleni laskee*
vierelleni laskee veritahra-vaatteet,

s ezzel az archaikus fogással ad fordításának a finn balladánál régiesebb ízt.
Ugyanez a fogás jellemzi a 17. számú balladát is:

Eredeti

Fordítás

Bizony csak meghalok
anyám, édesanyám,
Görög Ilonáért,
karc sú derekáért.

Ihan kuolen, äiti,
rakkaudesta kuolen,
Görög Ilonan, sen
sorjan tytön vuoksi.

Karc sú derekáért,
gombos ajakáért,
gombos ajakáért,
piros orcájáért.

Sorjan työn vuoksi,
huulten somain vuoksi,
huulten somain vuoksi,
punaposken vuoksi.

Jelöljük az első versszak harmadik sorát *a*-val s aztán sorba az *abc* betűi szerint
a többi, az eredeti, s a fordítás is a következő szerkezetet mutatja majd:

a *b*
 b *c*
 c *d*.

Az eredeti viszonyított (birtokos személyjeles) formáival szemben a fordítás
viszonyítatlan formákat használ, s ez a különbség meg is felel a két nyelv
szellemének: gombos ajakáért — huulten somain vuoksi, piros orcájáért —
punaposken vuoksi, a fordítás inverziót használ, hogy a finnben kicsit idegen-
nek tűnő teraszt némiképp mégis finnessé tegye.

Sorolhatnánk még a fordítás finomabbnál finomabb megoldásait, bősége-
sen van belőlük: a két kötet 89 darabjában nincsen egyetlen olyan fordítás
sem, amely ne volna vagy teljes egészében remeklés (a többség), vagy ne lenne
benne legalább egy-két képrázatos megoldás. Ugyancsak a válogató-fordító
érdeme, hogy a köteteket bevezető általa írott előszavakból a finn—magyar
kulturális kapcsolatok egy-egy fontos fejezete bontakozik ki, s hogy a szöveg-
és dallamközlések után következő tanulmány-válogatásból, melyet a szóban-
forgó tárgykör legavatottabb tudósaitól válogatott (Bartók Béla, Kodály
Zoltán, Ortutay Gyula és Vargyas Lajos), a magyar népdal- és balladatudatás
eredményei és céljai is ismertekké válhatnak Finnországban. A kötetek tudomá-
nyos értéke mellett művészi kiállításuk is fölkelti a figyelmet, különösképp

pen a kolozsvári festőművész, Gy. Szabó Béla metszeteivel díszített balladakötet szép. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a két kiadványt megjelenítő kiadót is, a Finn Irodalmi Társaságot.

*

E vállalkozások szellemi előzményeként három újítást jelöltünk meg amelyek az európai kultúrának új területeket nyitottak: a reformáció—ellenreformáció elfogadtatta fordítást, a földrajzi utazások eredményeképpen megszülető nyelvrokonság-elméletet, s a hang- és képrögzítő technika 20. századi fejlődése hozta új népművészet fogalmat. A finn és a magyar kultúrtörténet mindhárom esetben közös forrásokból táplálkozik, és párhuzamos fejleményeik, termékenyítő kölcsönhatásaik is vannak.

Tervonen fordításai a legutóbbi fejlődési szakasz természetes lezárását is jelentik. Korszerűségüket éppen az adja meg, hogy csak most jöhettek létre, amikor a népművészet fogalmának tisztázása, amelyet Krohn kezdett meg, s Bartók és Kodály fejezett be, megtörtént. Minthogy a 20. századi magyar művészet, s benne az irodalom nem érthető meg a fönt vázolt kultúrtörténeti fordulat természetének ismerete nélkül, a finn olvasó voltaképpen ehhez kap kulcsot Tervonen fordításaiban: igazában csak általuk értheti meg, s éppen visszamenőleg, azokat a modern magyar költőket, például Juhász Ferencet és Nagy Lászlót, akiket a szemfüles finn könyvkiadás jóvoltából már évek óta esetleg szeretettel forgat.

Igencsak időszerűek ezek a kiadványok Finnországban azért is, mert inspirálólag hathatnak a finn népművészet kutatásának még fél évszázada is páratlan, ma úgyszólván nemlétező területére, a népzene kutatásra. Ugyanaz a technikai fejlődés, amely lehetővé tette számunkra, hogy teljes szépségében és arányaiban mérjük fel a népművészetet, el is fogja törölni ezt az éppenhogycsak megpillantott világot: még néhány évtized, és népművészet, legalábbis az a fajta, amely Krohnt, Bartókot, Kodályt, Tervont, s még sokunkat velük egyetemben elbűvölt, nem lesz többé.

SIMONCSICS PÉTER

**Christoph Gläser — János Pusztay (szerk.):
Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag**

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1979. 371 l.

A 70. születésnapját ünneplő WOLFGANG SCHLACHTER professzort változatos, tartalmas írásokkal köszöntötték kollégái, barátai, egykori tanítványai: honfitársak és külföldi tisztelők egyaránt. A harminchét cikket csokorba fogláló emlékkönyv tematikában igen gazdag. Bár a nyelvészeti — ezen belül is elsősorban az uráli nyelvtudomány körébe tartozó — tanulmányok vannak többségben, mellettük azonban irodalmi, néprajzi és zenei tárgyú írások is helyet kaptak a kötetben.

GERHARD DOERFER, GULYA JÁNOS és WOLFGANG P. SCHMID köszöntő szavai után a jókívánságukat kifejezők hosszú névsora következik, a Tabula Gratulatoria. Ezt követően CHRISTOPH GLÄSER — a kötet társszerkesztője — ismerteti a professzor életrajzát, méltatja közel félévszázados, sokoldalú munkásságát. A cikkeket szerzők szerinti betűrendben közlik a szerkesztők. Más rendezési elv a tanulmányok sokfélesége miatt nem is kínálkozott; egy-egy tárgykört nemegyszer egyetlen írás képvisel csupán. A tájé-

kozódás megkönnyítése céljából azonban ismertetésemben mégis megpróbálok tematikus áttekintést nyújtani.

Tizenhét cikk kapcsolódik a kötetben az urálistika valamelyik fejezetéhez. BALÁZS JÁNOS a finnugor alapnyelvi létige rekonstruálásához ad néhány támpontot, rávilágítva azokra a tényezőkre, amelyek a létige keletkezésében szerepet játszhattak (Zur Entstehung des finnisch-ugrischen Existenzverbs). Számos példával bizonyítja, hogy a finnugor létige végső soron névmási eredetű lehetett. EEVA KANGASMAA-MINN a műveltető igék képzőit elemzi az egyes finnugor nyelvekben etimológiai szempontból, különös tekintettel a képzők *-t* elemére (On the causative *t* in the finno-ugric verb derivation). MICHAEL KATZSCHMANN COLLINDER Fénno-Ugric Vocabulary c. művének vizsgálatából indul ki cikkében (Uralische Dialektik). A szótár több mint százötven olyan uráli etimológiát tartalmaz, amelynek nem mutatható ki megfelelője valamennyi rokon nyelvből. Ezek közül az „etimológiai rések” közül tesz kísérletet a szerző néhányának a pótlására a jelentésből kiindulva. Kiválasztott tizennégy olyan szót, amelyet az uráli alapnyelvig vezetnek vissza a nyelvészek. Ezek alapjelentéseit figyelembe véve minden egyes esetben összegyűjtötte az azonos szemantikai mezőbe tartozó jelentést hordozó szavakat a megfelelőessel eddig nem rendelkező többi rokon nyelvből. Az ily módon kimutatható „etimológia-családok” a szerző szerint az uráli alapnyelv nyelvjárási tagoltságának következményei, és esetleg éppen az egykori izoglosszák maradványainak tekinthetők. WOLFGANG P. SCHMID az egyes finnugor nyelvekben található iráni és balti jövevényszavak közül elemez néhányat hangtanilag és jelentéstanilag. Új szempontokra hívja fel a figyelmet az átvételek időben való elhelyezésével kapcsolatban (Zur Frage der Datierung iranischer Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen). PUSZTAY JÁNOS a gilják nyelvnek az uráli nyelvcsaláddal való kapcsolatát tárgyalja (Giljakisch-Uralisch?). A gilják azoknak a paleoszibériai nyelveknek az egyike, amelyeknek genetikai összefüggései mindmáig tisztázatlanok, s kutatásuk még csak kezdeti stádiumban van. A giljákról ma még biztosan csak annyit tudnak, hogy egykor izoláló nyelv volt, de egyre inkább agglutináló jellegűt ölt. Tipológiailag az altaji nyelvekhez közeledik. Ugyanakkor szép számmal gyűjtöttek össze gilják-uráli szóegyezéseket. Areális vizsgálatai során már HAJDÚ PÉTER is kapcsolatba – de nem rokoni kapcsolatba – hozta a giljakot az uráli nyelvekkel. Pusztay János tipológiai szempontból elemzi cikkében a gilják számjeleket, esetragokat, személyes és mutató névmási töveket. Az elemzés eredménye olyan hasonlóságokat mutat a gilják és az uráli nyelvcsalád nyelvei között, amelyek egyáltalán nem tekinthetők véletlenszerűnek, hanem a szerző szerint kiterjedt areális kapcsolatokra utalnak. SEPPÖ SUHONEN behatóan vizsgálja a lív nyelv finnugor vonásait, valamint azokat az indoeurópai sajátosságait, amelyek a lett közvetítésével honosodtak meg (Das Livische – eine finnisch-ugrische Sprache oder eine Mischsprache?). A több évszázados lett hatás nyomai nemcsak a lexicában mutatkoznak meg, hanem a hangtan, az alaktan és a mondattan területén is. Ennek ellenére a lív megőrizte az eredeti szókészlet jórészét és az alapvetően a finnugor nyelvekre jellemző grammatikai felépítést is.

Négy tanulmány kapcsolódik a kötetben a cseremis nyelv kutatásához. PAUL KOKLA történetileg tekinti át, hogy az egyes nyelvészek az idők folyamán hogyan vélekedtek a cseremis esetrendszerrel, melyikük hány esetet vett fel nyelvtanába (Zur Frage des tscheremissischen Kasussystems). A legtöbb vitát a vocativus, a komitativus és az abessivus váltotta ki: vajon ezek valóban a grammatikai esetek közé sorolhatók-e a cseremisben? Erre a kérdésre keres választ a szerző. BERECZKI GÁBOR három cseremis esetrag – a *-la/lä*, a *-šän/šän* és a *-len* – eredetét kutatja (Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen). Hangtörténeti elemzéssel bizonyítja, hogy ezek a csuvas nyelvből kerültek át a cseremisbe. ERDŐDI JÓZSEF a gyakorító képzők funkciójáról ír (Zur Frage der Frequentativa). Jelentéstani és szerkezeti szempontból elemző gyakorító képzős igei állítmányú mondatokat BEKE ÖDÖN még kiadatlan cseremis nyelvjárási szótárából. LIESELOTTE SCHIEFFER a keleti cseremis *ü* fonémát vizsgálja tizenkilenc olyan szóban, ahol különböző fonetikai környezetben fordul elő.

Szép számmal található ok-objurg tárgyú írások is a kötetben. FUTAKY ISTVAN az osztják *kinč*, ill. a vogul *kəns* ~ *kəs* 'bőrharisnya' jelentésű szavak etimológiáját és szibériai kapcsolatait kutatja (Ostj. *kinč*, wog. *kəns* 'Fellstrumpf' und die Frage ihrer sibirischen Verbindungen). GERHARD GANSCHOW serkáli-osztják alany-(igei)állítmányi viszonyt hordozó egyszerű mondatok verbális részeinek nominálissá való átalakítását végzi el tanulmányában (Adnominale Transformationen der bipolaren Verbalsätze im Scherkal-Ostjakischen). GULYA JÁNOS a tranzitív igék kijelentő módbeli indeterminált ragozását vizsgálva a vachi-osztjákban megfigyelte, hogy bizonyos esetekben a többes szám 3. személyben a szokásos *-t* igei személyrag helyett *-tal* jelentkezik. Cikkében azt vizsgálja, hogy ez milyen struktúrájú mondatokban fordul elő, hogyan helyezkedik el

a vachi-osztják igeragozási rendszerben, és mi a funkciója (Morphosyntaktische Untersuchungen). WOLFGONG VEENKER a Szoszva- és a Konda-vidéki vogul nyelvjárások fonológiai statisztikáját készítette el (Zur phonologischen Statistik der wogulischen Sprache). Egy leendő sorozat első darabja ez az írás. Minden egyes uráli nyelvvel kapcsolatban szeretné majd elvégezni ugyanezt a vizsgálatot. Statisztikai elemzésének alapja az Основы финно-угорского языкознания (1974) I. kötetének végén található, valamennyi rokon nyelvre lefordított „róka-mese”. A vogul nyelvű változat alapján többek között a következő felméréseket végezte: a szövegben előforduló magán- és mássalhangzók száma, az egyes magán- és mássalhangzók előfordulásának gyakorisága, a szótagon belüli helyzetük szerinti gyakoriság, a szó egészén belül elfoglalt helyzetük szerinti gyakoriság stb.

MIKOLA TIBOR a nyenyec többes szám kialakulásával, fejlődéstörténetével kapcsolatban szolgáltató néhány új adalékot (Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen). A lapp módbeli segédigéket vizsgálja HANS-HERMANN BARTENS jelentésárnyalatuk, az egyes lapp nyelvjárásokban való elterjedtségük, valamint mód- és időbeli használatuk szempontjából (Zur Verwendung der Modalverben im Lappischen). ERHARD SCHIEFER cikke ISRAEL RVONG egy tanulmányához kapcsolódik, amelyben a lapp igéket a jelentés-impulzus alapján megállapított kategóriákba próbálta besorolni. Ezeket a kategóriákat elemzi a szerző (Notiz zu Verbalableitung und Bedeutungssystem).

A legtöbb tanulmány a kötetben a finn és a magyar nyelvhez kapcsolódik. ALHO ALHONIEMI a prolativusi viszony jelölésének különböző lehetőségeiről ír a finn nyelvben (Über die Verwendung der spatialen Prolativ-Ausdrücke im Finnischen).

ROBERT AUSTERLITZ a finn igeragozás fő kategóriái közül négygel – két időbelivel (präsens, präteritum) és két módbelivel (potentialis, konditionalis) – foglalkozik cikkében (O tempora, o modi, oder: Versuch, die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nenner zu bringen). Az egyes idő- és módjelek morfológiai felépítése és a jelentés közötti összefüggésekre világít rá.

TERHO ITKONEN a finn közelre és távolra mutató névmásainak jelentésbeli különbségeit vizsgálja különböző szövegösszefüggésekben, beszédhelyzetekben (Zur Semantik und Pragmatik der finnischen Demonstrativa). LAURI POSTI a finn *lahja* 'ajándék' szó germán eredetét bizonyítja meggyőző érvekkel (Über die Etymologie von fi. *lahja* 'Geschenk'). MARIE-ELISABETH SCHMEIDLER Michael Agricola Újtestamentum-fordításából, Máté evangéliumának első tíz bekezdéséből gyűjtötte ki a személyneveket, s hasonlította össze a fordítás alapjául szolgáló kiadásokéval a helyesírás és a ragozás szempontjából (Zu den Personennamen in Matthäus 1–10. Vergleich der Übersetzung des Neuen Testaments von Michael Agricola (1548) mit ihren Vorlagen).

Az általános nyelvészet tanulságait, ismereteit alkalmazza a magyar alárendelt mondatok elemzésében, a szórendi törvényszerűségek és a jelentés viszonyának vizsgálatában BÁTORI ISTVÁN (Der Fokus in untergeordneten Sätzen des Ungarischen). BENKŐ LORÁND a birtokviszony jelölésének módjairól ír a magyar nyelvben, történeti szempontból végigkísérve kialakulásukat (Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs). KÁROLY SÁNDOR a nyelvi fejlődés két ellentétes útját tanulmányozza a lexika és a szintakszis területén: a kifejező eszközök gazdagságára, másrészt viszont a minél egyszerűbb, takarékosabb nyelvi megformálásra való törekvést (Die lexikalische Überwucherung und ihre Beseitigung in der Geschichte der ungarischen Sprache). KESZTYŰS TIBOR a magyar *-gál*, *-kál* gyakorító képzők eredetét vizsgálja (Zur Entstehung der ungarischen Frequentativsuffixgruppen *-kál* und *-gál*). KISS JENŐ a német mintára alkotott magyar tükörszókat sorolja különböző típusokba aszerint, hogy az összetett szó mindkét tagját lefordították-e (*Muttersprache* ~ *anyanyelv*), vagy csak az egyiket (*Damwild* ~ *dámvad*), vagy valamelyiket értelemszerűen egy másik magyar szóval helyettesítették-e (*Fußball* ~ *labdarúgás*) (Lehnübersetzungen nach deutschem Muster im Ungarischen). MOLNÁR JÓZSEF a 16. sz.-i Magyarországról készített Lázár-féle térkép (1528) helyneveinek nyelvtörténeti tanulságairól számol be jó pár helynév bemutatásával és elemzésével (Die Bedeutung der frühen kartographischen Aufnahmen Ungarns). A magyar nyelv *v*-vel bővülő névszótöveit, valamint a *v*, *sz* ~ *v* és *sz* ~ *d* ~ *v*-vel váltakozó típusú ige-töveit vizsgálja és rendszerezi a hangstruktúra szempontjából NYÍRI ANTAL (Zur Geschichte der Integrierung der ungarischen Wortstämme). SZABÓ T. ATTILA a számfogalom kialakulásának és fejlődésének folyamatáról ír a magyar nyelvben (Die sprachliche Reste einer primitiven Zählart und die ungarischen halbierenden Zahlen). Legfőképpen az *egy* és a *kettő* fogalmi elkülönülését elemzi. SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtudomány időszervi feladatai közül a regionális köznyelv kutatásának fontosságára hívja fel a figyelmet (Die Mundarten und die sog. regionalen [landschaftlichen] Umgangssprachen in Ungarn). A magyar nyelvjárási *é* fonéma „örökzöld” témájához kapcsolódik TARNÓCZY TAMÁS írása („*Mentek*”).

Szenvedő igei állítmányú mondatokat vizsgál KÁLMÁN BÉLA (Passiv und Objektbezeichnung) részint szerkezeti szempontból, részben pedig a szenvedő szerkezet különböző nyelvekben való elterjedtsége szempontjából. Rávilágít a tárgy jelölésének módja és a szenvedő konstrukció megléte közötti összefüggésekre.

VÉRTES O. ANDRÁS egy 16. sz.-i hangfiziológiai törvényszerűséget elevenít fel, amelynek lényege, hogy a homorgán képzésű mássalhangzók felcserélődhetnek egymással (pl. $b \sim p \sim f$) (Ein alter Grundsatz der Lautlehre). Ennek a törvénynek a héber deskriptív grammatikából való eredetét bizonyítja a szerző, s kimutatja későbbi elterjedésének nyomait más nyelvekből is (pl. ném. *Bruder* ~ *Frater*).

DOMOKOS PÉTER tollából ered a kötet egyetlen irodalmi témájú tanulmánya (Nationalität und Universalität in der Literatur der uralischen Völker). Egyetlen nézőpontból — a nemzeti jelleg és az egyetemes érvényű modanivaló művészi megformálásának szempontjából — nyújt átfogó képet az uráli népek irodalmáról a szerző.

REIJO PAJAMO a hannoveri származású, 1848-tól — haláláig — 1881-ig Viipuriban tevékenykedő orgonaművészről, zenetanárról, karvezetőről, zeneszerzőről és zenekritikusról, Heinrich Wächterről emlékezik meg írásában (Heinrich Wächter, ein deutscher Organist als Erneuerer des Gesangunterrichts an den Schulen Finnlands).

Szlavóniai népszokásokról ír PENAVIN OLGA (Krankheit, Tod und Begräbnis in Slawonien). Amikor kórügyi nyelvjárási szótárának anyagát gyűjtötte, nemcsak nyelvi érdek adatokra bukkant, hanem azok nyomán kirajzolódott számára egy vidék lakosságának mindennapi élete, gondolkodásmódja és hiedelemvilága is. Rontásokról, a betegségek gyógyításának módjairól, halottsziratról és temetkezési szokásokról szól Penavin Olga tanulmánya.

A cikkek sorát Schlachter professzor évekre lebontott munkásságjegyzéke, majd a göttingeni egyetemen eltöltött idő alatt (1960–1978) az egyes szemeszterek folyamán tartott előadás-sorozatainak és szemináriumainak cím szerinti felsorolása zárja.

Tartalmilag igen gazdag, következetesen szerkesztett, impozáns kötet az emlékkönyv, méltó születésnap-i köszöntő az ünnepelt számára.

SELMECY ILDIKÓ

Études Finno-Ougriennes XIV.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977 [1980]. 184 l.

Az 1970-es évek elején megindult folyamat hullámai, amely a lapp (számi) nép, nyelv és kultúra fennmaradásának és továbbfejlődésének ügyét kívánta előmozdítani, tovább gyűrűztek a skandináv országok határain túla. A korábbinál lényegesen nagyobb érdeklődés irányult a lappságra. Északi rokonaink elől ellebbenni látszik az a függöny, amelyet a finnországi, svédországi és norvégiai kutatók vontak a lappok és Európa közé. Egyre-másra szaporodnak a lapp tárgyú kiadványok Európa szerte, s ezért külön örömmel üdvözölhetjük az ÉFOu. lapp számát, amelynek egy-egy cikke behatóan foglalkozik a lapp nyelvvel és kultúrával, a lapp nyelvű irodalom kérdéseivel, francia nyelven téve hozzáférhetővé a távoli, de mégis európai nép kultúrájának értékeit a „civilizált” világ számára.

AURÉLIEN SAUVAGEOT: Hova helyezhető a lapp? (7–18) A szerző a lappok etnogenezésének megoldásához kíván egy ötlettel hozzájárulni. A finn és a lapp nyelv azonos szerkezeti sajátosságai alapján nyilvánvaló e két nyelv igen közeli kapcsolata. Az egyezést nem genetikai rokonsággal magyarázza, azaz a lappot nem a korai közfinn egyenes elágazásának tartja, hanem a nyelvcsere-hipotézisnek új köntöst adva próbálja megvilágítani a kérdést. Szerinte a lappok és a finnségiek életmódja között mindig lényeges különbség volt, erre utalnak a legrégebbi feljegyzések, amelyek a lappokat és a finneket külön említik, de megvan a különbség gyakorlatilag mind a mai napig. Nem valószínű tehát, hogy a földműveléssel foglalkozó finn-permi vagy finn-volgai népességben kereshetnénk már a lappok őseit. A szerző szerint a lappok a finnségi népek szomszédságában megtanultak egy közfinn nyelvjárást megőrizve eredeti életmódjukat. Olyasféléképpen lehet a nyelvcsere elképzelni, mint ahogy a gallok átvették a latin nyelvet vagy a dél-amerikai indiánok a spanyol hódítókét, a lapp tehát a finnségi nyelvállapot egyfajta „kreol” változata volna. A kérdésnek ilyen megközelítése természetesen további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre a fantázia ismét a lappok korábbi ön-elnevezése, a *vuovjoš*, valamint a csüd-kérdés irányába viszi el az olvasót.

JEAN-LUC MOREAU: Megjegyzések a finn és a lapp néhány esetvégződéséről (19–32). Főként a locativus és a comitativus ragok összefüggésével, valamint a közös *i* többes jellel foglalkozik.

CHRISTIAN MÉRIOT a lapp-kutatás néhány francia előfutáráról ír (33–40). A szerző azt fejtegeti, mit tudtak a lappokról Franciaországban, kik voltak azok az utazók, tudósok, akik elsőként tudósították a franciákat a lappokról és szolgáltatták az első információkat Lappföldről. Elsősorban Johan Schefferus és követői közül Jean-Francois Regnard tevékenységével foglalkozik részletesen kiváló adalékokat szolgáltatva a tudománytörténetnek.

A. K. MATVEJEV: Egy régi lapp nyelvjárás fonetikai jellemzője (41–43). A zavolodszki terület helynévanyagából következtet arra, hogy a kihalt nyelvjárás *é-ző* volt a norvég lapp *c-zéssel* szemben.

ERKKI ITKONEN: Finnországi lapp írók (45–55). A lapp nyelvű irodalom kezdetének bemutatása, valamint a Kalevala ihletésére keletkezett svédországi lapp elbeszélő költeményekről szóló rövid bevezető után a szerző részletesen foglalkozik a finnországi lapp írókkal és költőkkel. Friss, avatott értékelését olvashatjuk az utóbbi években megélt lappnyelvű költészet reprezentánsainak (Nils-Aslak Valkeapää, Kirsti Paltto és Pekka Lukkari) is. A cikk végén a szerző felveti a kérdést, vajon a lapp nyelvű költészet szerény eredményei a lappoknak tulajdoníthatóak-e avagy a finneknek.

JEAN-LUC MOREAU Suló Aikio, H. A. Guttorm, P. Jalvi, K. Paltto egy-egy elbeszélését, valamint az utóbbinak egy protestáló versét adja közre franciául (57–69).

TARMO KUNNAS: A lappok és Lappföld a finn irodalomban (71–85). Noha a téma jelentősebb szerepet érdemelne, viszonylag kevés finn író él ezzel a lehetőséggel. A szerző többek között Juhani Aho, Santeri Ivalo, Arvi Järventaus, A. E. Järvinen, Yrjö Kokko, Eino Leino és Samuli Paulaharju lapp tárgyú műveit elemzi.

KECSKEMÉTI ISTVÁN – ZAJC GÁBOR: Norvég lapp a tergó toldaléktár (87–113), Konrad Nielsen nyelvtana alapján készült. Magyar változata megjelent: NyK 79 (1977): 79–103.

YVES DELAPORTE: A lapp viselet és a skandináv kutatás (115–134). A cikk tartalmazza a bőr- és posztóruházat elemeinek leírását, a fejlődés és a díszítés eredetét, fejlődését, elterjedtségét és szociológiai vonatkozásait, továbbá a népviselet további alakulását, modernizálódását.

ASBJÖRN NESHEIM: A lappok az 1970-es években (135–140). A három északi állam, Norvégia, Svédország és Finnország lakosságának helyzetével foglalkozik, rövid tájékoztatást ad a lapp nyelv és kultúra ápolására létrehozott szervezetek működéséről, a törvények végrehajtásáról, a lapp nyelv helyzetéről a felsőoktatási intézményekben, a lapp nyelvű sajtóról és tömegkommunikációs lehetőségekről, általában véve a lappok jogairól a skandináv országokban. A lappok igyekeznek ápolni és népszerűsíteni kultúrájukat; zenéjük pl. meghíletett norvég zeneszerzőket, filmrendezőket és írókat is szívesen nyúlnak lapp témához.

G. M. KERR: A Kola-félsziget délnyugati része helyneveinek jellemzői (141–145). Az eredeti lapp helynevek mellett voltak finn nevek is, ezek a lapp nevek fordításai. Az orosz helynévanyag – amely egyre inkább túlsúlyba kerül – vagy a lapp nevek egyszerű átírása vagy részleges, esetleg teljes fordítása. Kár, hogy a szerző nem említi például megfontolatlant, talán praelapp helynevekre.

P. M. ZAJKOV: A számi nyelv igeragozási rendszerének néhány morfológiai alternációja (az akkai/babini nyelvjárás alapján) (147–155). A mássalhangzók fokváltozásának és a magánhangzók mennyiségi változásainak részletes leírása.

JEAN GERGELY a jojkáról írt (157–168). Elsősorban a Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok (MSFOU. 149. 1972) című gyűjtemény elemzése kapcsán széleskörű zeneelméleti fejtegetést találunk. A szerző külön kiemeli, hogy a jojkálás nem csupán éneklésmód, hanem az emberi hangszálak hangszerként való kezelése. Az énekes az alkalomhoz illő melódiát keresve csakugyan úgy gyakoroltatja, hangolgtatja hangszálait, mint egy gitáros vagy zongorista, aki akkordokat fog vagy skálázik bemelegítésként. A szerző összeveti a lapp éneklésmódot az alpesi jódlizással és a világ más népeinél előforduló hasonló jellegű énekléssel. Tanulságos lett volna, ha a szerző figyelembe veszi MATTS AMBERG – ISRAËL RÜONG – HÅKAN UNSGARD: Jojk (Yoik) című könyvét (Sveriges Radios förlag, Stockholm 1969).

ERHARD SCHIEFER egy szóösszetétel megfeleléséről ír (169).

A kötetben hat ismertetést találunk öt műről: Knut Bergsland lapp nyelvtanának német nyelvű kiadásáról, Pekka Lukkari Lapp – finn szótáráról (ide kívánkozott volna az ugyanabban az évben megjelent finn – lapp szótár is!), Johan Turi elbeszélésének francia fordításáról, Knud Leem 1767-es tanulmánykötetének új kiadásáról, valamint a

Skabmatolak című lapp irodalmi szöveggyűjteményről, amely irodalmi igényű lapp fordításokat is tartalmaz.

Az EFOu. 14. kötetéből változatos képet kap az olvasó a lappológia mint komplex tudomány eredményeiről. A hagyományos nyelvészet és őstörténet mellett a néprajz és folklór dominál. A figyelem azonban örvendetesen más kérdésekre is ráirányul: a lapp nyelvű irodalom értékeit, a lappok helyzetét bemutató cikkek azt példázzák, hogy a lapp nyelv megszűnt elsősorban a nyelvészet témája lenni. Passzivitásából kilépve a nyelv és az irodalom alkotó erővé válik. Ugyanez vonatkozik a népeiségre is, amely az északi országok példás segítőkészségétől inspirálva megkísérelheti a kilépést az exotikumból a franciául tudó világ elé. S ezért a lehetőségért a kötet szerkesztőit és munkatársait mindenképpen köszönet illeti.

KERESZTES LÁSZLÓ

Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Tõid orientalistika alatt I—V.

Tartu 1968—1979

0. A tartui egyetem 1893-ban indított, jelenleg Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised (Acta et Commentationes Universitatis Tartuenssis, Ученые записки Тартуского государственного университета) című tudományos kiadványsorozatában immáron 5 olyan kötet jelent meg, amelyek háromnyelvű címlapján a Tõid orientalistika alatt (Труды по востоковедению, Oriental Studies) alcím áll. Ezeknek a köteteknek a „gazdája” a tartui Keletkutató Tanszék, hivatalos nevén Orientalistika kabinet (a továbbiakban: a tanszék).

A Toimetised-sorozat 201. száma (vihik avagy выпуск) az orientalista sorozat I. kötete (399 lap) 1968-ban, a tanszék alapításának (1965) 10. évfordulója tiszteletére látott napvilágot. A II. kötet két részben (309. sz. II/1. 1—268, 313. sz. II/2. 273—502 lap) 1973-ban, a III. kötet (392. sz. 137 lap) pedig 1976-ban jelent meg. Ez utóbbi megjelenését időben megelőzte a tanszék fennállásának 20. évfordulójára Soome-ugri rahvad ja Idamaad (A finnugor népek és a Kelet) címmel rendezett ünnepi ülészak (1975. nov. 12—14). Ennek tézisei 1975-ben (hasznolt címmel, 96 oldalon), előadásai pedig 1978-ban, a Toimetised 455. számaként, a sorozat IV. köteteként jelentek meg (146 lapon). Az V. kötetet (Toimetised 507., 126 oldal) 1979-ben Дунгановедение (Dungán nyelvészet) címmel adták ki.

Ezeket a köteteket a helybeli, baltikumi, távoli szovjet vidékekről (pl. Tomszk, Taskent, Kizil, Frunze stb.), valamint külföldről (Mongólia, NSzK, Anglia, Amerika) származó népes szerzőgárda, rendkívül tág témakör, mindebből következően enyhén ingadozó színvonal, egységes, gondozott kiállítás, több nyelvű rezümék jellemzik. A közlemények közül itt most csak azokat említem, amelyek megítélésem szerint teljes egészében vagy bizonyos vonatkozásokban a finnugrisztika érdeklődésére is számot tartanak, amelyek téma- és módszerbeli érdekességüknél fogva tanulságosak.

1. A Tõid orientalistika alatt I. kötete 23 cikket tartalmaz. Tudománytörténeti cikkekkel indul: a tanszék jelenlegi vezetője, a magyarul is jól tudó PENT NURMEKUND áttekinti a tartui egyetemi keletkutatás történetét (5—14), majd A. D. DRIDZO cikke következik az észtországi afrikánisztikáról (15—26). Több írás foglalkozik a ket és a kínai nyelvvel, az indiai nyelvekkel, a buddhizmus és más keleti, európai vallások nyelvi vonatkozásaiival. A sámánizmus kutatóit bizonyára érdekli B. L. ÖGIBENIN cikke: Sur le symbolisme du type chamannique dans le Rgveda (140—152).

Helyet kapott a kötetben az ufai DŽELL KIEKBAEV cikke is: О происхождении некоторых падежных форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности — неопределенности (Néhány urál-altaji névszói alak történetéről a „határozottság — határozatlanság”-elmélet tükrében. 94—112). A szerző az urál-altaji nyelvészet egyik alapkövének a határozottság — határozatlanság oppozícióját tekinti. Ezt a nézetét 1972-ben Ufában megjelent könyvében (Введение в урало-алтайское языкознание. 144 l. +145—150 bibl.) is kifejtette (itt DŽAMIL keresztnévvvel). Ebben 21 paragrafusban, 29 pontban tárgyalja az urál-altaji rokonság mibenlétét. Az elméletet, amelyet ОПМО-teóriának (ОП определенность 'határozottság', НО неопределенность 'határozatlanság') nevez, logikai, végső soron tehát alapnyelvi kategóriákra építi (?). Vitatható részek, túlságosan kategorikus kijelentések bőségesen akadnak mindkét munkában (a könyv szerkesztői szerint a szerző váratlan halála miatt).

2. A II. kötet 1. részének inkább a szerző szerteágazó tudományos tevékenységét szemléltető érdekessége PAUL ARISTE cikke a *čuhna*-cigányok meséiről (5–40). A *čuhna*, *čuhni*, *čuhno* jelentése az orosz szóhasználatban 'észti', majd 'észti; orosz cigány'. Később erre a névre kezdtek hallgatni a nyugati lett és az észtrországi területeken élő cigányok is, akik az észak európai cigányság önálló csoportját képezik. Ariste több munkájában foglalkozott velük. Ezt az 5 mesét 1935-ben gyűjtötte egy 16 éves tartui *čuhno*-tól, aki jól beszélt észtil és lettül is. A meséket az AT-katalógus szerint típusba sorolja, majd jellemzi a szövegeket, a lett és az észti jövevényszavakat.

A II. kötet 2. részében több cikk foglalkozik PANINI tanaival. A tudománytörténeti cikket most is Pent Nurmekund írta a tartui egyetemi Kína-kutatásról (478–495). A cári időkben (1889–1909) KARL AUGUST HERMANN volt az egyetlen, aki az (akkor dorpat) egyetemen a kínaival és a távol-keleti nyelvekkel foglalkozott, éspedig ún. dilettánsként, mivel fő foglalkozása az észti oktatása volt. Szerinte a kínai és az urál-altaji (nála: ugor-altaji) nyelvek rokonok. Sőt, az urál-altaji nyelvcsaládba a finnugoron és a kínain kívül beletartozik a mandzsu, a koreai, a japán nyelv(ek). Később ide sorolta a sumert is. A bizonyítékok között pl. a nemek hiánya, a kövés etimológiák, a szókezdő mássalhangzótorlódás kerülése, az idiómák sora, a tövek egyszótagúsága szerepel. Szerinte az alapnyelvi szavak vagy egyszótagosak voltak, vagy egy szótagból és egy kötőhangból álltak (sic!), ez utóbbiak a végződéseket kötötték a tőhöz.

3. A III. kötet – immár hagyományosan – tudománytörténeti cikkel kezdődik (Pent Nurmekund írta az afrikanisztikáról), s a továbbiakban hét, számunkra érdektelen cikket tartalmaz.

4. A 20. évfordulóra rendezett ülésszak előadásai közül sajnálatos módon egy sor, éppen fennugor szempontból érdekes előadás anyaga nem jelent meg a IV. kötetben. Ezért tűnik célszerűnek néhány fontosabbat a tézisek alapján ismertetni. Az előadások címét helykímélés céljából nem mindig emlitem.

F. D. AŠIN (Moszkva) a finn és az oguz nyelvekbeli 'ilyen', 'olyan' névmások szerkezeti azonosságait vizsgálta. N. A. BASKAKOV (Moszkva) az *ug(o)r*, *vengr*, *magyar*, *mišcar*, *beserman*, *mańsi* és *baskir* népvét vizsgáta. Szerinte ezek összetett népvétek, alapjukat (?) az *oguz* (*oguz*) bolgár-török törzs neve képezi.

G. K. VERNER (Taganrog): Об эргативности в енисейских языках (кетском, югском, коттском) (A jenyiszeji nyelvek [ket, jug, kott] ergativitásáról. 10–15). Már többen rámutattak arra a tényre, hogy jóllehet a ketben a tárgyias igék alanya nem ergatívusban áll – nem lévén a ketben –, mégis az alanyi-tárgyas igeragozás sajátosságai miatt a ket közel áll az abház-típusú ergatív nyelvekhez. Ezekben a tárgyatlan ige alanya meg a tárgyias ige tárgya azonos alakú, a szó abszolút/alap esetével azonos. A toldalékok a megfelelő személyes névmások alapalakjai, prefixumként alanyi, infixumként tárgyi szerepben. Vannak azonban olyan toldalékok, amelyek történetileg azonosak a személynévmások birtokos esetével, ezt viszont egykori ergativusznak lehet tekinteni. Ez esetben a tárgyias igék alanyáról vagy bővítményéről, de nem a tárgyról lehet szó. Ezért G. A. KLIMOV nem véletlenül gondolt arra, hogy a jenyiszeji nyelvekre nem az ergatív, hanem az aktív jelleg volt jellemző, következésképpen a másodikként említett toldalékok az egykori személyes névmások aktív jellegét őrzik. Később a prefixumok a cselekvés valahová/valakihez tartozását, az infixumok pedig a bővítményeket kezdték kifejezni. A mai nyelvállapotban ez utóbbi toldalékok már a tárgy jelei, amelyek az eredeti tárgyragokat kiszorították (vö. a németben). Tehát a jenyiszeji nyelvekben megfigyelhető a második toldaléktípus raggá, éspedig a határozott tárgy ragjává válása, ill. az előző típus alanyi használatának megszilárdulása.

L. GERZENBERG (Leningrád) a samanizmus finnugor–iráni vonatkozásait fejtegette (20–21). KARJALAINEN obi-ugor kutatásai szerint az uráli népekre a lélekszomszédolás volt a jellemző. Ezt a szerző iráni–uráli areális jelenségnek tartja, amely lehetővé teszi a fgr. *noide 'varázsl.' fő iráni magyarázatát. A szerző szerint továbbfejleszthető Karjalainen elmélete arról, hogy az uráliak samanizmusa kölcsönzött jelenség.

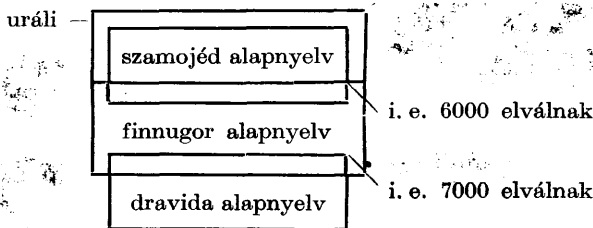
L. N. GUMILEV (Leningrád) a legkeletibb déli szamojéd törzsek egyikének, a merkitnek a történetét tárgyalta. 1200-tól létükért harcoltak a mongolokkal. 1216-ban az Irgiz völgyében Dzsingisz kán hadai megsemmisítették őket, de – a szerző szerint – e győzelem, ill. a pusztulás csak elhúzódo háborút eredményezett: az 1242-ig tartó mongol–polovec, ill. az 1219–1231-es ún. horezmi háborút. Mindkét háború további messzemenő következményekkel járt: az Arany Horda és az iráni ilhán birodalom létrejöttével, a mamelukok uralomra jutásával Egyiptomban, Palesztina bukásával, az orosz-ellenes

német támadásokkal stb. A szerző a merkiték sorsát jó példának tartja arra, hogyan válik a mennyiség minőséggé a történelem logikája szerint (is).

L. V. DMITRIJEVA (Leningrád) néhány urál-altaji, tehát közös és az urálból a törökségi nyelvekbe került növénynev-etimológiával foglalkozott (24–29). Pl. m. *kajszí*, vog. *tyt* 'cédrus', f. *tuomi* 'zelnicemeggy', uráli **puwe* 'fa' stb.

V. J. VS. IVANOV (Moszkva) már több ízben foglalkozott az uráli (obi-ugor) – ket – amerikai indián mítoszok genetikai kapcsolataival. Most azt bizonyítja, hogy a mítoszok két csoportot képeznek, az egyikbe azok tartoznak, amelyeknek a közvetítő népei ismertek, a másik csoportba pedig azok, amelyek csak nagy területi kihagyásokkal ismeretek az eurázsiai (szibériai) és az amerikai területeken. Ez utóbbiak közé tartozik a sasfészek elpusztításáról szóló mítosz, amely a ketek közvetlen szomszédainál ismeretlen, viszont a nevek kivételével szóról szóra megegyezik az obi-ugor, közelebből az N. N. LUKINA és V. M. KULEMZIN által oroszul közzétett – hol? – vaszjugáni osztják mítoszszal. Ivanov szerint ezt a mítoszt az obi-ugorokkal kapcsolatban álló eurázsiai kivándorlók vihették magukkal az amerikai földrészekre. A nyelvi hasonlóságok közül a szerző a '7' számnév különleges használatát, valamint a '8', '9' azonos szerkezeti felépítését (10-ből 2, 10-ből 1) említi. Ez utóbbiakban a két, kettő eltérő funkciójának tulajdonít nagy jelentőséget.

LINNART MÄLL (Tartu) a dravida-finnugor kapcsolatok kérdését fejtegette „hipotetikus rokonság avagy távoli kontaktusok” alcímmel (51). A szerző szerint a finnugor kutatók nem fordítanak kellő figyelmet erre a hipotézisre, pontosabban a dravida–finnugor etimológiai kapcsolatok lehetőségeire (kiem. – L. M.). L. Mäll téziseit azért említem, mert úgy tűnik, az elmúlt évtizedben a dravida–uráli kapcsolatok kérdése újra téma lett. Jó példa erre JARMO ERONEN *Uralo–dravidalaisista yhteyksistä* című cikke (Suomen antropologi 1977/1. 33–38), amely főként orosz nyelvű kortárs szakirodalomból merít, és amelyben a szerző a dravida–uráli (főként jurákszamojéd) kapcsolatok lehetőségét – saját elmélete gyenge pontjaira is rámutatva – a következő ábrán szemlélteti:

V. N. TOPOROV (Moszkva) szintén az iráni–finnugor mitológiai kérdéseknek szentelte előadását, amely egy nagyobb terjedelmű munka első részeként az iráni–obi-ugor kapcsolatokat taglalja (72–76). Kétféle lehetőséget tart fontosnak: azokat, amelyek intenzív kapcsolatokról, és azokat, amelyek átmeneti, közvetítő helyzetről tanúskodnak. Az obi-ugor mitológiában nemcsak egy-egy szórványos jelenség, hanem egész jelenségrendszerek iráni eredetűek. *Mir-susnē-γum*-nak a történetét az iráni Mithras-mítoszszal hozza kapcsolatba. Meggyőződése, hogy a további kutatások még sok meglepetéssel szolgálnak.

V. ŽIVOV – B. USPENSKIJ (Moszkva) a diglosszia tipológiai aspektusait elemezte (77–82). A tartui ülésszak témájához aligha illő előadásban azt a finnugor szempontból elgondolkodtató nézetüket is kifejtették, miszerint diglosszia csak a nagy(múltú) írásbeliséggel rendelkező népek kultúrájában létezhet, ebben ez nem anomália, hanem megszokott, tipikus jelenség. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tipológiailag vizsgálható „diglosszáló” nyelvek körét jelentősen leszűkítik. A diglosszia nem-nyelvi kísérőjelenségei közül még a viselkedés normáival és a magatartás szemantizációjával foglalkoztak.

E. A. HELMSKIJ (Moszkva): Соотношение уральских а-основ и е-основ в тазовском диалекте селькупского языка (A tazi szölkup dialektus és az uráli -a, -e tövek. 83–85). A szamojéd anyagot mindeddig ritkán használták föl a nem-elsőszótági vokalizmuskutatásban. A szerző a szölkup-tagú uráli etimológiák (forrás?) alapján a következőket állapítja meg: az uráli -a, -ä > szölk. -y, -a, -ä, ur. -e > szölk. a, ugyanez másként: ur. -a-tövéiek > szölk. 2-szótagú tövek (65 példa), ur. -e-tövéiek > szölk. egy-szótagú tövek (49 példa). Ha intervokális helyzetben l, ŋ, j áll, akkor az -a-tövéiekben a

megfelelés típusa f. *kala* ~ szölk. *qály*, ill. az *-e*-tövégekben f. *tule-* ~ szölk. *tii*. Rendszerű kivételek is akadnak (összesen 55 példában): az intervokális *w*-t és *y*-t tartalmazó uráli *-a*-tövékeknek szölkup egyszótagú *tő* felel meg; a tövégi magánhangzó előtt második mássalhangzóként *Ń* vagy *w* elemű mássalhangzókapcsolatot mutató uráli *-e*-tövékeknek a szölkupban kétszótagú *tő* felel meg. Mindössze 7 etimológiát nem tudott az említett típusokba besorolni, tehát 96%-os szabályszerűséggel lehet számolni. A cikk végén új etimológiákkal áll elő.

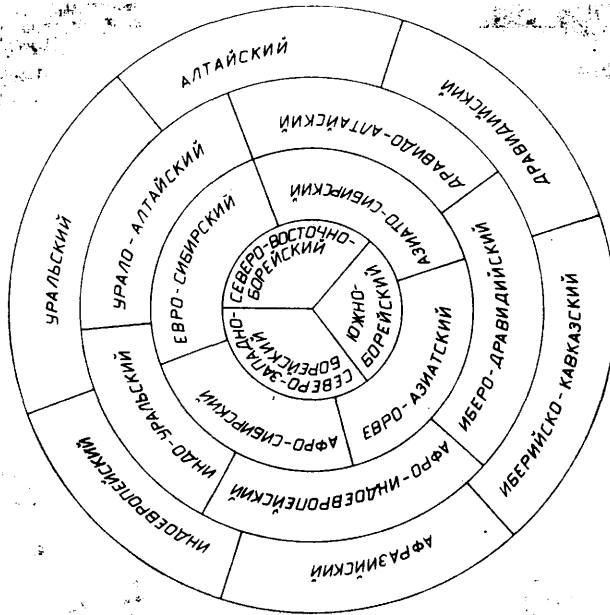
Szifj ENIKÓNÉK (Moszkva) az itthon közismert „sumer-elmélet” ismertetésére (89–92) az apropót az adta, hogy az észtekhez ez az elmélet nem jutott el, jóllehet a finnugor (uráli)–sumer rokonításnak Észtországban megvannak a tudománytörténeti előzményei. Képviselői, A. K. HERMANN és A. R. ZIEFELDT-SIMUMÁGI közül a mai Észtországban az utóbbi ismeretlen. E sajátos „jelenség” életútját csak 1909 és 1930 között, akkor is saját írásaiból lehet rekonstruálni. A polgárháború egykori vörösparancsnokának az uráli és a keleti nyelvek kapcsolata iránti érdeklődése a sok hányódás során is lankadatlanak bizonyult. 1927-ben Bakuban Uralo-Altaiica címmel 2 kötetet megélt sorozatot indított.

5. A IV. kötet bevezető szerkesztőségi cikke, О понятии Восток (A Kelet fogalmáról. 3–8) olyan tényeket tudatosít, amelyek mellett észrevétlenül szoktunk elmenni. Pl. azt, hogy a Kelet fogalma milyen sokat változott. A görögök Keletje – Perzsia, a latinos műveltségűeké – minden, ami Itáliától kelet felé esik. A középkorban már Kína, Japán, a malájok stb. is beletartoznak, sőt, Kelet minden olyan terület, amelyet a valóban keleten élő népek meghódítanak, tehát pl. Egyiptomtól Marokkóig Észak-Afrika, a Balkán stb. Az angoloknak, franciáknak (a németekről nem is beszélve) a II. világháború előtt Közép-Európa is Kelet (vö. fr. École Nationale des Langues Orientales Vivantes). Viszont a szlávokat nem mindenki tekinti keleti népeknek, jóllehet szép számmal élnek a Távol-Keleten is. A cikk áttekinti a Kelet manapság használatos 7-féle értelmezését, majd a finnugorságot próbálja elhelyezni Keleten, Nyugaton.

Z. G. BECKER (Tomszk) a szölkup-kutatás helyzetének, eredményeinek áttekintése után rátér a tomszki területen élő szölkupok esetrendszerének vizsgálatára. A kihalt esetekkel és a névutós szerkezetekből keletkező újakkal foglalkozik részletesen. Eltűnőben van az *-n/-t* elemű instrumentális, az *-opti* társhatározói rag. Keletkezőben van a (német terminológia szerint) Funkcional-Kausales Kasus, a terminativus és a Partitivus (oroszul разделительный падеж). N. M. VOEVODINA (Taganrog) a narimi szölkup nyelvjárás ’kezdeni’ jelentésű igét tartalmazó analitikus szerkezeiteivel foglalkozott. A volgai areálban páros néven ismert jelenség elemzése során a szerkezetek képzős változataira is figyelmet fordít: a szerkezet jelentése aszerint változik, hogy melyik tagjához járul a képző.

AGO KÜNNAP (Tartu): К вопросу о некоторых гипотетических самодейско-енисейских морфологических соответствиях (Néhány feltételezett szamojéd–jenyiszeji alaktani egyezésről. 27–33). A dulzoni tomszki iskola érdemeinek méltatása után a szerző számbaveszi a pontatlanságokat és lehetséges tévedéseket, amelyek a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek, közelebbről a szölkup–ket hasonlítás terén szemébe tűntek. Ilyen nem helytálló megállapítások a következők: 1. (Dulzon) szölk. Gen. *-n/-t* (*d > n*) ~ ket. Gen. *-d, -t*; 2. (Morev) közép-obi nyj. az *n, t* kombinatorikus változat, ebből Beckernél: *t* helyett állhat *n*. Künnap: ur. Gen. *n ≠ t*; 3. (Dulzon) szam. Additívusz **n* (Gen) ~ *-ta* jenyiszeji ’Direktívusuffix’; Künnap: a *ta* miért lenne jenyiszeji? Szam. Gen. + Lat. névutós szerkezet; 5. (Dulzon) szölk. Abl. *-nan* ≠ ket *-da*; 6. (Dulzon, Becker) a szölk. ’*-nak/-nek*’ rag azonos a megfelelő ket raggal; Künnap: szölk. < szam. névutó *jVt(V)*; 7. (Künnap) szölk. *-se, -sa*, kam. *se* Instr.-Kom. ≠ (Dulzon) *-as/-es* ’*ua*’, ill. azonos lehet, ha a jenyiszeji < szamojéd, avagy ha a jenyiszeji rag a ’lenni’ ige infinitívuszából képzett, miként a szamojédban; 8. (Dulzon) „minden szam. birtokos személyrag jenyiszejiként magyarázható (все самодейские possessивные суффиксы разъясняются из енисейских)»; Künnap: ennek semmi köze a valóság tényeihez; 9. a szamojéd sg. 1. és sg. 2. igerag dulzoni magyarázata (< jeny.) megalapozatlan; 10. Künnap: a szölk. duális *-q* (Sg. 3.) ≠ **qi-n* és ≠ ősjeny. **qi-d*. Mindezek ellenére A. Künnap általánosságban lehetségesnek tartja a szamojéd és a jenyiszeji nyelvek morfológiai egyezéseit.

JU. A. MOREV (Tomszk) a finnugrisztika és a szamojéd fonetikai kutatások kapcsolatát vizsgálva (34–42) úgy látja, hogy a szamojéd kutatások nem tartottak lépést a követelményekkel (vö. N. M. TERESČENKO VJa. 1975/1: 111–121, T.-R. Virtsu SFU 9: 57). Ennek lényeges és jellemző oka, hogy „a szamojédológia h a g y o m á n y o s a n (kiem. — JU. M.) beletartozik a finnugrisztikába”. A segédtudomány-jelleg mellett a szamojéd anyag használhatóságának korlátozott volta a legfőbb nehézség. Pl. a tazi szölkup példát

2. ábra

nek következtében jól elhatárolható helyzetek rekonstruálhatók: a status absolutus, a status ergativus. Mindkettőnek van determinált változata, a status determinatus absolutus és st. det. ergativus. A status absolutusra a tényjelölés, a tárgyatlanság, a status ergativusra a folyamat-jelölés, a határozott/határozatlan tárgyasság jellemző. A boreális állapot névmásait, kialakuló ige- és névszókatégoriáit táblázatban, és pedig aktív és ergatív sorba állítva szemlélteti. Részletesen elemzi az Acc. mint eset kialakulását, a tárgyas ige tárgyának és alányának alaki elkülönülését, és részletesen foglalkozik az ún. másodlagos ergativitással, vagyis a mutatónévmási eredetű helyjelölő formák (lokativuszok) használatával.

E. R. TENISŐEV (Moszkva) a tatárba, közelebbről a miser-tatárba bekerült mordvin jövevényszavakat tárgyalja. A moksából átvett tatár szavakat fogalomkörök szerint csoportosítja. A cikk jó bizonyítéka annak, hogy a mordvin-tatár kapcsolatok terén még sok munka vár a kutatókra.

A kötet végén három külföldi nyelvész — Robert Austerlitz (Columbia Egyetem, New York), Knut Bergsland (Oslo, Egyetem) és Karl H. Menges (Columbia Egyetem, New York) — válaszol a korábban levélben megkapott kérdésekre.

R. AUSTERLITZ cikke (119–130) a hangos gondolkodás képzetét kelti. Nyíltan kimondja, hogy a nyelvcsaládok rokonítását felettebb szkeptikusan nézi. A kérdés tisztázásához szervesen hozzátartozó két alapkérdésnek, a nyelvi változásnak és a jelentés kérdésének megnyugtató megoldása még várat magára. Baj van a módszerekkel és a kutatások irányával. Ilyen nagy időtávolságokkal számolva Eurázsia nyelvészeti őstörténetének rekonstruálása reménytelen vállalkozás, legalábbis addig, amíg a társtudományok, az antropológia, a régészet nem jut valamiféle meggyőző, egységes véleményre. KNUT BERGLAND válasza (131–137) egészen más stílusú, más jellegű. Ő az eszkimó-uráli kapcsolatok felől közelíti meg a kérdést, áttekinti Eurázsia WELDKÉTŐL (1745) kezdve saját munkásságáig a kérdés történetét, és úgy látja, hogy a bizonyítékok még nem elegendők, de idővel azok lehetnek. Írása tömör, tényekben gazdag. Ami a módszerekkel illeti, kételyei emlékeztetnek Austerlitzére. Meggyőződése, hogy az ún. kis nyelvek kutatásából sokat lehet okulni. Cikkét szellemesen így fejezi be: „It is possible to believe in Adam and Eve, but the apple can not be re-eaten”. KARL H. MENGES válasza pontokba szedett, „katonás” felelet (139–141). Ha az általa rokonnak tartott nyelvcsaládokat számbavesszük, nem marad kétségünk az iránt, hogy a szerző a nosztratikus hipotézist nem hipotézisnek, hanem bizonyított elméletnek tekinti. Szerinte az uráli,

az altaji, a dravida egyenrangú rokonok. A japán, a koreai az altajiakhoz tartozik. Az altaji közelebbi rokona az urálinak és a dravidának mint az uráival rokon indoeurópai-nak. A csukcs – kamsadál nyelvek nagyon távoli rokonai az uráliaknak, az amerikai nyelvek pedig már olyan távol vannak, hogy semmiféle genetikai kapcsolatba a csukcs – kamsadál nyelvekkel nem hozhatók. A tokhar – uráli egyezések érintkezések, és nem rokonság eredménye.

6. Az elmondottak önmagukért beszélnek. A tartui keletkutatók a tanszék fennállásának immár 25 éve alatt öt változatos tartalmú kötetben, dicséretet érdemlő macacsággal igyekeztek és igyekeznek a nyilvánosság elé tárni az uráli és a keleti nyelvek kutatóinak eredményeit, gondjait, szemléltetni egymásra utaltságukat. Világrengető nagy felfedezésekről nem adnak hírt ezek a kötetek, megjelenésük nem a tudományos élet ünnepnapja, a szovjet nyelvtudomány hétköznapi tükröződnek bennük. És hétköznapi mégis csak több van mint ünnepnap. További sikereket, eredményes munkálkodást kívánunk a tartui keletkutatóknak.

Szif ENIKÓ

Историко-типологические исследования по финно-угорским языкам

Наука, Москва 1978. 328 l.

A könyv, amely az előszó szerint „az első történeti tipológiai kísérlet a finnugrisztikában”, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet négy munkatársának terjedelmes tanulmányait tartalmazza.

Az előszó (3–4) rövid elméleti fejtegetéseinek lényegét a következőkben lehet összefoglalni: a történeti tipológiai munkákban két alapvető követelményt kell érvényesíteni, és pedig tisztázni kell a típus fogalmát és a típus történeti fejlődésének mikéntjét. Azonban e téren nagy hiányosságok tapasztalhatók, mivel a típus és általában a tipológia, következképpen a történeti tipológia fogalmát többféleképpen értelmezik, és a nyelvemlékekkel nem vagy alig rendelkező nyelvek (köztük a finnugor nyelvek többsége) esetében a történeti tipológiai kutatás a mai állapotra épülő rekonstrukcióban, a leíró és a történeti nyelvészeti módszerek tipológiai célú alkalmazásában merül ki.

Ebben a kötetben a cseremisiz, a mordvin és a votják a vizsgált nyelv, a kutatások alapfogalma pedig a mikrotípus, a nyelv kisebb-nagyobb szerkezeti eleme. A szerzők fő célja a vizsgálat tárgyául választott mikrotípusok – a múlt idő (a cseremisizben), a meghatározó esetragok (a cseremisizben és a mordvinban), az uráli kétszótagú tövek (a votjákban) – történeti tipológiai fejlődésének, vagyis a vizsgált mikrotípusok más mikrotípusokba alakulásának nyomon követése.

Az első tanulmány B. A. SZEREBRENNYIKOVÉ: Egy mikrotípus más(ik) mikrotípusá válásának útjai (a cseremisiz nyelv alapján) (О путях превращения одного микротипа в другой микротип [на материале марийского языка], 5–48). A tanulmány több egymástól jól elhatárolt kisebb részre oszlik, az egyszerűség kedvéért nevezzük fejezetnek (mikrofejezetnek?) őket. Bennük a szerző a cseremisiz múlt idő(k)nek mint mikrotípusnak a lényegét kutatva válaszolni kíván arra a kérdésre, milyen mozgások váltják ki a múlt idő általános rendszerében új idők megjelenését, konkrétan: hogyan-miként válik az egy múlt időt fölmutató ócseremisiz igeidőrendszer (az ún. -s-es, második múltat nem tekintve funkcionáló múlt időnek, mivel használata rendkívül szűk körű volt) csuvas–tatár típusú több múlt-idős igeidőrendszerré. Előljáróban már itt megtudjuk, hogy a „csuvas–tatár típusú” kitétel nem azonos a „csuvas–tatár eredetű”-vel, mert ez a csuvas–tatár – cseremisiz hasonlóság csak külsődleges, „a több múlt idős rendszer mindgyik nyelvben önállóan jött létre, az érintkezés csak néhány periférius jelenségen érezteti hatását” (6).

A kritikus megjegyzéseket általában az írásmű végére szokás tartogatni, de itt most ezzel kell kezdeni. A tanulmány érdemi részéhez, mindjárt „Az ócseremisiz múlt idő rendszere” című fejezet olvasásához az ember nagy várakozással és ezzel elegyes kötekedő gondolatokkal fog hozzá. Ugyanis pl. a tanulmány második bekezdésében megtudtuk, hogy az -s-es múlttól – már említett sajátosságai miatt – eltekintve az ócseremisizben egy múlt idő volt (5). Zárójelben itt a kérdés: ez az egy múlt alkotott rendszert? Mivel a rendszer szó használata okkal, ok nélkül, ma járványszerűen terjed, nem kell rendszert, rendszeryszerűséget keresni ott, ahol nincs vagy nem is lehet, ezért nagyvonalúan tovább léphetünk és megkérdézhajjuk, ezek után hogyan kell érteni a most ismerte-

tendő első fejezet első mondatát: „A múlt idők száma az ócsereemiszből — problémás kérdés”? Továbbá, a 6. oldalon az „ócsereemiszből és a „mai csereemiszből” fejlődési táblázatban az ócsereemiszből egyetlen múlttal szemben négyféle — „új” — múltat látunk: первое прошедшее, прошедшее длительное эмфатическое, перфект, плюсквамперфект. Célszerűnek látszik az igeidőket orosz nevükön említeni, mert így talán könnyebb más orosz (és magyar) nyelvű csereemiszből nyelvtanok többnyire számmal jelzett igeidőivel azonosítani őket. Példaként említhetjük a Языки народов СССР 3. kötetét (231—232., 247. l.), a „legközszerűbb” összefoglaló finnugor kézikönyvet, az Основы финно-угорского языкознания. 3. kötetét (66. l. 64—70. l.), ВЕРЕЦКИ ГАБОР: Csereemiszből (mari) nyelvkönyvét (Tankönyvkiadó, Budapest 1971. 39—41) — mindegyikben (esetleg eltérő számozással, de) hat csereemiszből múlt időről történik említés. Illetet volna tehát legalább lábjegyzetben utalni arra, hova tűnt az itt most hiányzó kettő?

Az első fejezet címe alól hiányzik az alcím, amely tudatná, hogy a szerző elsőként (6—15) az ún. első múltnak [= praeteritum, прошедшее очевидное, a Rédei Károlyféle zürjén igeidőelnevezések mintájára (Chrestomathia Syrjaenica. Budapest 1978. 79. l.) magyarul szemtanúsági múltnak] az ún. első és második ragozásával foglalkozik. Az első ragozású igeik szóbanforgó múltját más időjellel (-i-vel) képezik mint a második ragozású igeikét [-s- > -(i)š]. Nyilvánvalóan a kétféle időjel nem jelentette kétféle múlt idő meglétét, a két jel jelentése azonosnak bizonyul.

A második alfejezetben (15—26) a régi állapot megváltozásának kezdeteit vizsgálja a szerző. Úgy véli, hogy ebben a прошедшее длительное эмфатическое (= imperfectum, folyamatos múlt) létrejöttének volt nagy szerepe (17). S hogy ez miért jött létre? A szerző rámutat arra az univerzálé jellegű tényre, hogy kölcsönhatás mutatkozik az ún. folyamatos igeidők (континуозные времена) megléte és a grammatikai вид hiánya között (vö. az angollal). Szükség lett olyan időrendszerre, amely az elbeszélés főcselekményét és a háttércselekményt elhatárolja egymástól. A szerző szerint a most tárgyalt múlt idő a perfectumnál és a plusquamperfectumnál korábban jött létre, de — és most jön egy újabb ellentmondás — mivel viszonylag ritkán használták, nem lehet róla kategorikusan állítani, hogy jelentős változást idézett elő a csereemiszből időrendszerben (26. contra 17.).

A „Perfectum avagy a II. múlt” (26—37) — ezt az időt nevezi befejezett, nem-szemtanúsági múltnak a zürjénben Rédei Károly. Az ócsereemiszből az -n-képzős melléknévi igenév (a mai csereemiszből határozói igenév!) és a 'lenni' ige jelen idejű alakjaiból álló összetett múlt, amelyből az ún. аллелюформы, tehát gyors beszédben összevont formák jöttek létre: *tolân ulam* > *tolânam* 'én jöttem', *tolân ulat* > *tolânat* 'te jöttél', *tolân ules* > *tolân 'ô* jött'. Ezt az összevonódást elősegítette az a tény, hogy a 3. személyben a létigei tagot mint kopulát a finnugor nyelvek általában nem használják, így a létige feleslegesnek tűnhetett a többi személyben is, a személyragjára viszont a személyre utalás miatt szükség volt. A szerző részletesen taglalja a perfectum különféle modális szerepét (31—37).

A plusquamperfectum [Szerebrennyikovnál oroszul: преждепрошедшее, másoknál: предпрошедшее I (очевидное) és II (неочевидное), magyarul: szemtanúsági régmúlt] tárgyalása során rámutat a plusquamperfectum [pl. *ludânam âle* '(addig) én olvastam'] ritka használatának okára: a csereemiszből viszonylag ritka a (többszörösen) összetett mondat, az alárendelés gyengén fejlett.

„A perfectum szerepe a csereemiszből múlt idő rendszerének átrendeződésében” című fejezetben (40—43) a szerző arról ír, hogy a perfectum és a plusquamperfectum között implikatív kapcsolat van, tehát egyik nincs a másik nélkül, a perfectum miatt jött létre a plusquamperfectum, ugyancsak a perfectum miatt alakult ki a szemtanúsági — nem-szemtanúsági múlt mint (az orosz szakkifejezéssel élve: особое наклонение абсента, s ez volt az oka az ún. latens imperfectum (латентный имперфект) kialakulásának. Mindez pedig a linguotechnika gyors fejlődéséről tanúskodik. Az ócsereemiszből (itt, a 41. lapon прамарийский язык, máshol, mindeddig древнемарийский) megelődött egy(etlen) múlt idő szemantikaiag rendkívül terhelt volt, ezért az idők múlásával a sajátos jelentés az esetek többségében saját(os) formát = új igeidőt kapott. Idővel az új múlt időkre is a sokféle jelentés lett jellemző, a sokféleség néha még azt is eredményezhette, hogy pl. a közös jelentéshatáron az egyik idő a másik helyett is használatos lett, pl. az imperfectum jelentésű perfectum az emfatikus folyamatos múlt helyett is állhatott (erre a szerző számos irodalmi nyelvi példát említi).

A történeti tipológia szemszögéből talán a tanulmány utolsó része tarthat számot a legnagyobb érdeklődésre, ugyanis itt van szó arról, milyen mértékben köszönhető a török nyelvek hatásának a csereemiszből múlt idő típusváltozása (43—47). A csereemiszből — csuvas kapcsolatok szoros volta közismert. A csuvasban pl. a folyamatos emfatikus múltnak éppoly jelentései vannak mint a csereemiszből, és éppoly ritkán használatos, kézenfek-

vőnek tűnik a következtetés: ez a cseremisiz igeidő a csuvas hatására jött létre, csuvas eredetű. (A tatárban gyakorlatilag ugyanaz a helyzet, mint a csuvasban, bár a tatárban a kijelentő módban a perfectumnak nincs imperfectumi jelentésárnyalata.) Ezen és más hasonlóságok ellenére végeredményben a szerző úgy véli, hogy a legfőbb érv a csuvas eredet ellen (vö. 16) az a tény, hogy a cseremisiz nem a segédigét ragozza, hanem a főigét, míg a csuvas, tatár a segédigét (a példákat l. 16). Az olvasónak hiányérzete támad, mert a szerző mindezek után adós marad azzal a mondattal, amelyet talán így és talán mégis csak a szerzőnek kellene megfogalmaznia: az ócseremisiz múlt időrendszernek mint egy múlt-idős, finnugor jellegű mikrotípusnak csuvasos jellegű, több múlt-idős, összetett igealakos cseremisiz mikrotípusává válása univerzálé jellegű fejlődés eredménye (16, 18). A cseremisisszel azonos a helyzet a permi nyelvekben is.

Ez tehát B. A. Szerébrennyikov véleménye erről a minket is közelről érintő kérdérről. Érvelése nem elég meggyőző, mintha nem lett volna kedve vagy energiája végig gondolni a gondolatait. Példaként szolgálhat erre fejtegetéseinek az a része, amely a cseremisiz több múlt-idős igeidő rendszer eredetével foglalkozik. A tulajdonképpeni lényeg az írás elején már megtudjuk, de ott nem érezzük sem helyileg odavalótnak, sem kellően megindokolttnak, ahol pedig ennek a lényegnek logikai helye lenne, ott mást találunk. — Említi az angol múlt időket, amelyek kapcsán valamiféle „igazi” tipológiai fejtegetést várnánk, de ez elmarad. Szól a magyarról is, mint egy múlt-idős nyelvről, de azt meg sem említi, hogy a magyar e tekintetben sajátos utat járt be, hiszen a mai egy múlt idő előtt nálunk is használatos volt egy bizonyos több múlt-idős „mikrotípus”, amelyről — igaz, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, tehát *s z ó b a n* és éppen a *k ö z e l m ú l t b a n* — állapította meg Bereczki Gábor, hogy szerinte kialakulásában a törökségi nyelvek hatása játszott a főszerepet.

A kötet második tanulmányát *Ж. И. КОВЕГУЯЛЕВА* írta „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a cseremisiz nyelvtörténetben” címmel (Типологическая эволюция системы локальных падежей в истории марийского языка, 49–154). A görpke történeti áttekintés és forráslehetőség-felsorolás után a szerző rátér a cseremisiz esetrendszer jellemzésére. Közismert, írja, hogy miként a finnugor alapnyelvben, az ócseremisizben is megkülönböztették a külső-belső helyhatározó eseteket, mégis, az alaposabb vizsgálat után nem kétséges, hogy ezt csak a lativusról lehet bizonyossággal állítani. Ami a locativusi határozókat illeti, a mai cseremisizben szinte semmi nyoma a külső-belső felosztásnak. A mai cseremisiz tudományos („akadémiai”) nyelvtanban és az iskolai nyelvtankönyvekben mind a mezei és keleti, mind a hegyi cseremisizben 7 esetről beszélnek, közülük három helyhatározó, rajtuk kívül vannak még helyhatározásra szolgáló névutók és névutói szerepet (is) betöltő határozószók. Az 52. oldalon található 1. táblázatot célszerűnek tűnik teljes egészében idézni (ezt és az ismertetett műből vett összes táblázatot minden módosítás nélkül közlöm):

ócsereimisiz		mai cseremisiz
1. Loc. * <i>na</i> /* <i>nä</i>	—	—
2. Loc. * <i>ta</i> /* <i>tä</i>	местный Inessivus	—
3. Lat. * <i>k</i>	направительный Plativus	- <i>ke</i>
4. Lat. * <i>s</i> > - <i>š</i>	обстоятельный Lativus	- <i>eš</i>
5. Lat. * <i>i</i>	дательный Allativus	- <i>lan</i>
6. Lat. * <i>la</i>	—	—
7. Abl. * <i>t</i> > <i>č</i>	отложительный Ablativus	- <i>leč</i>
	распределительный Distributivus	- <i>len</i>
	причинный Causativus	- <i>lanen</i> /- <i>länen</i>

A tanulmány első nagyobb szerkezeti egysége (52–61) „A helyhatározó esetek rendszere az őscseremiszből és a mai cseremiszből” címet viseli, első alfejezete pedig címe szerint az őscseremiszből lokális (locativusi) esetekről szól, valójában azonban áttekinthetést nyújt az őscseremiszből feltételezett esetrendszeréről (Szerebrennyikov, Galkin). A kutatók többsége szerint az őscseremiszből több eset volt mint a maiban, a ma nem önálló esetragoktól szolgáló toldalékokat meg lehet találni egyrészt a szépszámú névutókban, a határozószókból és a befejezetlen igealakokban (az infinitívusban és a határozói ige-névben), másrészt az összetett ragokban (főként nyelvjárásokban). Nagyon jól használható, szemléletes és tanulságos táblázatban (2. táblázat) mutatja be az ún. sorozat-névutókat (серийные послелоги), amelyekben az azonos többől képzett, hol-honnan-hova kérdésre felelő, tehát háromirányú névutók értendők. Ennek az 5 oldalas táblázatnak a fejlécében a következő rovatokat találjuk: a névutó vagy határozószó (néha rekonstruált) töve, összesen 27 fő, valamint az 1. táblázatban 1., 3–7. számmal jelzett esetragok, összesen tehát 1 locativus, 4 lativus, 1 ablativus.

Miként a 3. táblázat mutatja (60) a helyhatározóragok a következő mai cseremiszből esetragokban fordulnak elő: a birtokos, a részeshatározó és a tárgyestet ragjában (és természetesen a helyhatározóragokban).

A második fejezetben a szerző a finnugor helyhatározó esetragok maradványait veszi sorba (őscseremiszből Loc. -*na* 62–70, -*t* 70–73; Lat. -*n* 73–79, -*k* 79–85, -*s* 85–96, ? -*i* (-*j*) 96–101; Abl. -*ta* 101–113), továbbá vizsgálja az összetett ragos névutókat, a névutóként használt határozószókat (113–121).

A következő fejezet a mai cseremiszből esetrendszer összetett helyhatározóragjait tárgyalja (121–151). A kiindulópont a hagyományos felosztás az ún. -*s*-elemű és az -*l*-elemű esetragokra. A primer ragok halmazának a következő elméleti lehetőségei vannak: Lat. + Loc., Lat. + Lat., Lat. + Abl. Nem kapcsolódik Loc. + Loc., Loc. + Lat., Abl. + Lat. Abból a tényből, hogy pl. Loc. + Loc. összekapcsolódására nincs példa, viszont Lat. + Lat.-ra van, a szerző arra következtet, hogy külső-belső Loc. megkülönböztetése híján a Loc. + Loc. esetben nem volt (nem lett volna) értelme a raghalmazásnak, míg a Lat. + Lat. esetben a ragok jelentésbeli különbsége (pl. valahová/valameddig belülről/kívülről) miatt ugyancsak volt. A 123. oldalon megtaláljuk azokat az -*s*- és -*l*-elemű összetett ragokat, amelyek az -*s* esetben a cseremiszből, a mordvinból, a finn-ből, az -*l* esetben a cseremiszből, a permi nyelvekből és a finn-ből kimutathatók. A továbbiakban a szerző részletesen, miként eddig, számos példával illusztrálva elemzi az -*s*-elemű (127–135) és az -*l*-elemű (135–151) esetek jelentéseit, majd váratlan fordulat-tal, minden átmenet nélkül pontokba szedve összegezi a tanulmány főbb megállapításait. Nem kétséges, hogy a cseremiszből nyelv fejlődése során a helyhatározó esetek rendszerét mint mikrotípust más jellegű rendszer, más mikrotípus váltotta fel. Az őscseremiszből rendszerben két locativus, 4 lativus és 1 ablativus eset volt, minden esetben egyszerű (= primer) raggal. Erről tanúskodnak nemcsak a mai névszói esetragok, hanem a névutók, különösen az ún. sorozat-névutók és a határozószók is. A mikrotípus-váltás okát a szerző a sokféle lativusrag jelentéshatárainak elmosódásában látja. Ennek bizonyítékai pl. az azonos többől nyelvjárásonként más-más lativus-raggal képzett azonos jelentésű határozószók. Az -*s*-elemű összetett ragok belső helyhatározói esetek, az -*l*-eleműek külsők ragjai. Minden bizonnyal az ősi finnugor belső helyhatározói -*n* locativus hiánya segítette elő a névutórendszer kialakulását és még ma is megfigyelhető fejlődését.

A könyv harmadik tanulmánya G. I. ЖЕРМУСКИНÉ „A helyhatározó esetek rendszerének tipológiai fejlődése a mordvin nyelvekben (Типологическая эволюция системы местных падежей в истории мордовских языков, 155–265) – miként a címe is mutatja, sok hasonlóságot mutat az imént ismertetett cseremiszből tárgyú írással. A pár oldalas bevezetőben elméleti kérdéseket érint: az ő alapfogalmai a nyelvtípus (makrotípus) és a nyelvbeli típus (mikrotípus). A mikrotípus a nyelvre jellemző, rendszerbeli egy bizonyos sajátosságként értelmezendő. A makrotípus mikrotípusokból áll össze, de mint tágabb fogalom nem a nyelv minden jellemző sajátosságára, hanem csak bizonyos alapvető, típuskijelölő jellegzetességeire terjed ki. Mintha itt találnánk meg dióhéjban azt az elméleti alapvetést, amelyet akár a bevezetőben, akár a meg nem írt utószóban szívesen láttunk volna részletezve. A tanulmány célkitűzése azonos a cseremiszből tárgyú tanulmányával. Az azonban a kötet előszavából, egy odavetett fél mondatból derül ki, hogy míg a cseremiszből az őscseremiszből márten új típusú esetrendszer kialakulása figyelhető meg, addig a mordvinban nem megy végbe típusváltás.

A határozószók (156–158), a névutók (158–160) és az összetett ragok (160–161) módszertani szempontú számbavétele után a szerző jellemzi az ősmordvin esetrendszert. B. A. Szerebrennyikov szerint az erza és a mordvin szétválása előtti nyelvállapotról a következő helyhatározóragok megléte jellemző: a hová? kérdésre felelő *-*sa* (< lat.

*-s + lat. *-a), *-ń, *-ka, *-s, *-ŋ, a hol? kérdésre felelő *-na/*-nā, *-t > -t és a honnan? kérdésre felelő *-ta/*-tā rag. Ezek történetének taglalása után a szerző összefoglalja a mordvin alapnyelv lokális esetragjainak rendszeréről mint mikrotípusról szóló mondanóját:

belső helyhatározók		külső helyhatározók	
Inessivus	-sno, -sne; -so -se // -sna; -sa	Lativus	-ń; -ŋ (-v, -j) // -ń; -ŋ (-v, -n, -i)
Elativus	-sto, -ste // -sta	Prolativus	-ka, -ga, -va // -ka, -ga, -va
Illativus	-s	Ablativus	-to, -te, -do, -de // -ta, -da

(a // jel előtt az erza, utána a moksa változat áll)

Nem egészen egyértelmű, melyik nyelvállapotra jellemző az itt megadott esetrendszer, mert ha mordvin alapnyelvi, ahogyan ez a táblázat előtt olvasható (183), akkor miként értendő az erza és moksa változat közlése? Ez annál is inkább kérdéses, mert később egy újabb táblázatot találunk, amelyben B. S. Szerebrennyikov a következőképpen rekonstruálja a mordvin alapnyelvi helyhatározórendszert (az esetek jelentését az egyszerűség kedvéért magyarul adjuk meg, az eset nevét viszont az eredeti orosz terminológia szerint):

k ü l s ő k		b e l s ő k	
местный	-na, -ne	местный	-sna (-sne)
	vmin rajta		vmiben benne
направительный	-ŋ (-v, -j)	вносительный	-s
	vhova, vmi felé		vmibe bele
отложительный	-da, -de -to, -te	исходный	-sto, -stě (-sta)
	vmiről le, el		vmiből kifelé

Ez lenne tehát az a mikrotípus, amelyből kialakult az új mikrotípus, a mordvin nyelv(ek) mai esetrendszere, amelyben a 12 esetből (l. 185. l. felsorolás) 5 helyhatározó eset. Ebből az 5-ből a szerző csak 4-et említ akkor, amikor az esetek csoportosításában (alanyi-tárgyi, helyhatározói és jelzői csoport) az Ablativust a helyhatározók helyett az alanyi-tárgyi csoportba sorolja, mivel átmeneti helyet foglal el a két csoport között. Különben, jegyzi meg a szerző, hivatalosan minden helyhatározó esetet belső helyhatározó esetnek tekintenek, a külsőkről a szakirodalomban szó sem esik, jóllehet egyik esetet sem lehet egyértelműen csak belsőnek tekinteni. Kísérletet tesz az esetragok újszerű csoportosítására, éspedig a belsők közé sorolja az -s- eleműeket, a külsők közé pedig a Lativuson, Prolativuson és az Ablativuson kívül a Dativust is (-ńeh// -ńđi). Ez utóbbi kettőnek számos jelentése között helyjelölő is van.

A tanulmány következő fejezete (187–261) a mai mordvin helyhatározók jelentéseit taglalja, példák sokaságán igazolva a jelentésgazdagságot.

Összegezőként magálapítja: a mikrotípus-változás oka a belső helyhatározói jelentések „közömbösüléséből” keresendő; az -s- elemű belső helyhatározó esetek új, külső helyhatározói, sőt, időhatározói, mód- és állapothatározói stb. jelentésben is használatosak lettek. Ez azért vált lehetővé, mert az ősi külső helyhatározók gyengén fejlettek voltak, nem volt rájuk jellemző a háromirányúság, nem volt a finnhez hasonlóan csak rájuk jellemző jelük (-l). A névutók kialakulása is részben ennek a következménye: a ragos névszó a maga egészében kezdte ellátni a rag feladatát, határozószóvá, majd névutóvá vált. Létrejött a névutók külső-belső sorozata.

A mai mordvin esetrendszert tehát az jellemzi, hogy belső helyhatározói -s- elemű sorozatot alkotnak, hiánytalan a háromirányúság, ugyanakkor a külső helyhatározói jelentések kifejezésére a külső helyhatározók (Lat., Abl., Prolat.) mellett belső helyhatározó, sőt pl. a Dativus esetében nem-helyhatározó eset is használatos.

A szerző lehetségesnek tartja (az indoklás elmarad), hogy a belső helyhatározói jelentésű névutók fejlődésében az orosz példa is szerepet játszott. A mai mikrotípus kialakulására az ún. másodlagos flexió is hatott. Ez azt jelenti, hogy pl. a határozott ragozás belső helyhatározóragos alakjaiban, a genitivusra épülő deklinációban homonimák jöttek létre, s emiatt az -s- elemű határozott ragozású alakok inkább névutós változat-

ban lettek használatosak. Az itt elmondottakhoz hasonló jelenségek figyelhetők meg a cseremiszen és a permi nyelvekben is.

A könyv utolsó tanulmánya T. I. ТУЕПЛЈАСИНА munkája, témájánál fogva ugyan-csak elüt az eddigiektől, „A permi nyelvek finnugor töveinek tipológiai fejlődése” a címe (Типологическая эволюция структуры прафинно-угорского корня в пермских языках, 266–325). A permi nyelvekben a szavak szerkezetét leginkább befolyásoló hangtani változásoknak a következőket tartja a szerző: 1. a tővégi magánhangzók lekopása, 2. a tővégi mássalhangzók lekopása, 3. a zöngétlenek zöngésülése, 4. a szóközepi magánhangzóváltások.

„A tővégi magánhangzók lekopása” c. részben (266–270, a kivételek a votjákban 270–274) az elméleti megállapításokat, vagyis azt, hogy a *VCV*, *VCCV*, *CVCV*, *CVCCV* szerkezetű kétszótagú finnugor tő végén a magánhangzó lekopása *CVC* vagy *VC* (és nem *CV*!, l. 270. l.) típusú töveket hozott létre – bő példaanyagon bizonyítja a szerző. Kár, hogy a rekonstruált finnugor alapalakot, a mai zürjén és votják megfelelőit tartalmazó 101 szavas jegyzékről nem derül ki, honnan idézi a szerző, s az sem világos, hogyha nem teljes ((ámbátor mihez mérten teljes?) a jegyzék (vö. 269–270: „... a szavak számát 200-ig lehet növelni a *mens*-típusú finnugor ige-tövekkkel”), akkor miért kell 101 példát hozni egy meglehetősen közismert nyelvi tényre. Illetve csak 100-at, mert ha itt és most csak a magánhangzó lekopásáról van szó, akkor a jegyzékből a **jänne* > zürjén *ji*, votják *je* 'jég' példát ki kell hagyni.

„A régi tővégi magánhangzók megőrződésének esetei” c. rész (270–274) azzal a megállapítással indul, hogy a mai permi nyelvekben szép számmal vannak kétszótagos, magánhangzóra végződő tövek, ezek a finnugor eredetűekhez mérten új szavak, de akadnak olyan szavak, amelyek a régi finnugor örökségbe tartoznak és nyíltan vagy kevésbé nyíltan, elhomályosult formában őrzik az ősi tővégi magánhangzókat. Ez a tővégi magánhangzó lehet 1. szuffixum, éspedig a) kicsinyítő képző, b) nomen possessoris-képző, pl. *šur* 'szarv', *šuro* 'szarvas, aminek/akinek szarva van', c) vocativusi -*ö*, pl. *pölö* nagypapa. Itt gyermeknyelvi szavakkal operál a szerző, mivel a 'tej', 'kenyér', 'kéz' szónak vocativusi formája valóban csak a gyermeknyelvben képzelhető el, viszont a nagypapa-típusú vocativus minden rokonságnévvel használatos, erről magának a szerzőnek számos kicike tanúskodik; 2. a megőrződött tővégi magánhangzó a -*a* képző része, amellyel a 'vmiben benne levő' jelentésű szavakat képezik, pl. zürjén *va* 'víz', *vasa* 'vízben levő' > 'víziszellem', zürjén *ver* 'erdő', *versa* 'erdőben levő' > 'erdei szellem'; 3. szóösszetételek részeként, pl. zürjén *kerka* 'gerendából ácsolt ház': *ker* 'gerenda', -*ka* 'kezdetleges lakóhely' < fgr. **kota*. Ezen a három ponton el lehet, sőt, el kell gondolkodni, ugyanis ügyetlen megfogalmazással, ill. a 3. pontban egyenesen rossz példával van dolgunk. A zürj. *kerka*, *izki* 'malomkő': *ki* 'kő'-típus esetében nem arról van szó, hogy a tővégi magánhangzó megőrződése a szóösszetételi tagsághoz lenne kötve! (Ennek maga a szerző mond ellent a zürj. *šin-va* 'könny'-féle példát is idesorolva, elvégre ennek az összetételnek mindkét tagja önálló szóként is használatos.) A példákban az utótagok a kétszótagú finnugor tövek kettős kopására példák: annak a *CVCV* > *CVC* > *CV* fejlődési sornak a végső állomását jelentik, amelyre a magyarból is tudunk példát hozni, vö. *kő*, *köve*-; finn *vesi*, m. víz, vize-, permi *va*, *vu*.

Ezek után következik az elhomályosult kicsinyítő jelentésű magánhangzóra végződő votják szavak jegyzéke (30 *CVCV*-típusú votják szó, a zürjén megfelelő *CVC*-típusú). A zürj. *kel* 'meny', pontosabban 'fiútestvérek feleségei egymásnak' esetében a sajtóhibaként megmaradt kötőjel nem a szó tő-mivoltát jelenti; az irodalmi nyelvi változata a *kev*, tehát mellette kellene állni a (кван). 'nyelvjárási' rövidítésnek. A megfogalmazás ügyetlensége a továbbiakban is szembeszökő. Pl. „A kétszótagú tő megőrződik azokban a szavakban, amelyekben a szóvégi magánhangzó után mássalhangzó állt” – ?

A továbbiakban a tővégi magánhangzók lekopásának ideje a vizsgálat tárgya. Az iráni, a bolgár-török, a keleti-szláv, a szamojéd jövevényszavak, a zürjénből az obi-ugorba és az orosz nyelvjáráásokba került szavak tanúbizonyosága szerint a magánhangzó kopási folyamata a 10. századig lezárult. Mindezek után közvetlenül következnek az elvi megállapítások levonása (?), miszerint a mai permi nyelvekben (ül 1500–1550 n. terjedelmű irodalmi nyelvi példák alapján) a jellegzetes szó szerkezetek a következők:

	<i>CV</i>	<i>CVC</i>	<i>CVCV</i>	<i>CVCCV</i>
	(<i>V</i>)	(<i>VC</i>)	(<i>CVCCVCV</i>)	(<i>CVCCVCVC</i>)
votják	1,3	49,0	25,2	9,5
zürjén	15,0	59,0	11,0	15,0
permiák	11,0	53,0	14,0	22,0

Nem tudni, milyen mértékben következik ebből a számításból az a megállapítás, miszerint – idézem – „a finnugor eredetű egyszótagos szavak meglelte terén az első helyet a permi nyelvek és a magyar foglalja el, utánuk a cseremiszi és a két obi-ugor nyelv következik; a mordvin nyelvekben, mint az észtben, a vepszében a tővégi magánhangzók lekopása csak részlegesen ment végbe. A tővéghangzók lekopását nem kell a régmúltba, a finnugor alapnyelvre visszavezetni. Külön nyelvi fejlődés eredménye a magyarban, az észtben, a vepszében, a vogulban, a vogulban, ill. egyes ágak alapnyelvére jellemző (a permi alapnyelvre, az őscseremiszi)” (274) . . .

„A szóvégi (tővégi) mássalhangzók lekopása” a következő fejezet címe (275–281). Az előző fejezet mintájára íródott, éppoly bosszantó fogalmazási hibákkal és aligha helyeselhető szemlélettel. A harmadik fejezet a zöngésülést (281–300), a negyedik a szóbeljei magánhangzóváltakozásokat (300–313) tárgyalja, az ötödikben az őpermi magánhangzóváltakozásokról (314–316), a hatodikban az egyes permi nyelvekben végbe ment magánhangzóváltakozásokról (316–322) esik szó. Úgy tűnik, a szerző egyre jobban eltávolodik a tanulmány címében jelzett témától, mert tótani, szó szerkezettani szempontból egyre kevésbé fontos hangváltozásokkal, sőt, teljesen lényegtelen hangváltozásokkal foglalkozik. Pl. a százalékarányban kifejezett labiális-illabiális megoszlás a permi nyelvekben és a finnben milyen mértékben világítja meg a permi nyelvekbeli finnugor tövek szerkezetének tipológiai fejlődését?

A szerző a következőkben foglalja össze tanulmánya eredményeit (322–325): a magánhangzóra végződő kétszótagos finnugor tövek (= mikrotypus) a permi nyelvekben alapvető változásokon mentek át, mivel „fonetikai rendszerükben” lényegbevágó változások történtek, és pedig 1. lekoptak a tővégi magánhangzók, 2. lekoptak a lekoptott tővégi magánhangzók előtt álló mássalhangzók, 3. zöngésültek a zöngétlenek, kialakult a zöngés-zöngétlen korreláció, 4. a szóközépi (= szóbeljei?) fgr. **a*, **u* > őpermi **o*, **ú* > *e*, *í*, 5. az elsőszótagi fgr. illabiálisok tömegesen labializálódtak: fgr. **á* > őpermi **o*, fgr. **e* > őpermi **o* stb. Ennek következtében a magánhangzórendszerben változások történtek; 6. delabializálódtak az őpermi **o*, *ú* és további változásokon mentek át az egyes permi nyelvek magánhangzóit, pl. nem első szótagi őpermi **o* > zürjén *e*.

Mindezek alapján a mikrotypus-váltás okát a szerző a következőkben látja: 1. a permi nyelvekre jellemzővé vált „a felesleges mássalhangzóhasználat mellőzésének tendenciája” (?), „a hasznos fonematikus korrelációk minimumát” őrizték meg, 2. az egyszótagúvá vált szavak „természetesen igyekeztek megnyúlni” s ez a magánhangzók labializálásához vezetett, 3. a zöngésülést a zöngés-zöngétlen korreláció kialakulásának adott impulzust, 4. a tárgyalt változások „a fonetikai mikrostrukturákban” nem tették lehetővé a közlést (a kommunikálást) a votjakok és a zürjének, permjakok között.

Hát, mi tagadás, ennek a tanulmánynak kevés megállapítását szabad komolyan venni! Említettem példákat az ügyetlen megfogalmazásra, a rosszul tált példányagra – mindenkivel megesik. De semmi sem menti a szerzőt, amikor a tanulmány célja és a megvalósítás mikéntje kerül szóba. Ez a tanulmány mindkét szempontból nagy melléfogás. Aki ezt az írást gyanútlanul, a kérdéssel ismerkedés igényével olvassa, azt hiheti, hogy egy – kétségtelenül izgalmas, érdekes – kérdés korszerű tárgyalásáról van szó, holott a helyzet egészen más: ami itt szakmai szempontból helytálló, az cseppet sem új, a nem helytálló pedig bár ne hatna az újdonság erejével! A kérdéssel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott immár, s erre a szerzőnek nemcsak lábjegyzetben, látszólag, hanem érdemben kellett volna utalnia, akkor talán nem lenne teljes és tökéletes a fogalmi zűrzavar. A téma éppen kidolgozottságánál fogva első hallásra nem kecsgethet sok újjal, de a könyvtárnyi szakirodalom még nem akadályozta annak, hogy valaki egy új módszerrel, új szempontú vizsgálattal, akár negatív eredményekkel, ismételtelen ne igazolja az eddigi megállapítások helyességét. A témaválasztást tehát még nem kell kifogásolni, a baj a végrehajtás mikéntjében van.

Szerencsére, ez a tanulmány „kilóg” a kötetből. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a többivel egyértelműen elégedettek lennénk. Az említett kisebb-nagyobb fogyatékoságok ellenére B. A. Szerebrennyikov tanulmánya, Je. I. Kovegyajeva és G. I. Jermuskin terjedelmes munkája jelentős írás, amelyek tanulságosak, s ha sok vonatkozásban újat nem is mondanak, legalább a kérdéssel alaposan megismertetik az olvasót.

Végigolvastva a könyvet, amelynek oly szép, sokat sejtető címe van, az ember aligha mer határozott „igen”-nel válaszolni arra a kérdésre, ment-e a világ, közelebből a finnugor nyelvtudomány a mikrotypus mint olyan „bevetésével” előbbre. Az „igen” határozatlansága talán azzal magyarázható, hogy maguk a szerzők is határozatlanok, hiányoznak a frappáns tómondatokban megfogalmazott összegezők, az ugyanazon nyelv különböző történeti korszakaira jellemzőnek tartott mikrotypusok minősítései. Különösen hiányzik az összefoglaló, elméleti szempontból is jól megalapozott utószó,

amelyben a szerzőknek alkalmuk lett volna „helyrerakni” a mikrotípus bevezetésének szükséges vagy szükségtelen voltán tétovázó olvasót. A típus szó eredeti jelentése „valamely közös, jellemző vonásokat képviselő alapforma, példakép, ill. egyed” (IdSzSz.), vagyis ha belegondolunk, a típus szóhoz vagy minősítő jelzőt vagy melléknévképzőt érünk hozzá: valami/valaki valamilyen/valamelyik típusba sorolható, valaki/valami valamilyen típusnak a képviselője, valamilyen típusú, valami valaminek a tipikus megjelenési formája stb. A típus ilyen köznapri értelmezése után az igeidő mint típus, a helyhatározók csoportja mint típus (hogy makro-e avagy mikro, az nem lényegi, hanem nagyságrendi kérdés) furcsa, legalábbis szokatlanul hangzik, a típus (mikrotípus) jelző nélküli használata nem tűnik indokoltnak. Melyik megállapítás mond többet: „az egyik mikrotípus másik mikrotípusba alakult át” vagy pedig „a finnugor mikrotípusból csuvas(os) mikrotípus lett”. Ha tudjuk, hogy a mikrotípus itt a múlt idő, a finnugor = finnugor típusú, a finnugor nyelvekre jellemző egy (? két) múlt idős időrendszer, a csuvas pedig = csuvasos típusú, a csuvasra jellemzőnek tartott több múlt-idős rendszer, akkor nem kétséges, hogy ezeket a tanulmányokat a mikrotípus fogalom bevezetése nélkül is, azzal is, de anélkül is meg lehetett volna írni. Úgy látszik, hogy a szerzők tipológiai célzatossága nem belülről fakadó, a téma és módszer diktálta szükséglet, hanem kívülről, másoktól, máshonnan származó ötlet, amelynek kipróbálása nagyon dicséretes vállalkozás, de valóban csak kísérlet, olyan kísérlet, amely egyelőre még nem hozta meg a várt sikert.

SZÍJ ENIKÓ

Raija Bartens: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaaion infiniittisten muotojen syntaksi

MSFOu. 170. Helsinki 1979. 251 l.

A szerző a mondatban egyik legvonzóbb és – bátran kijelenthetjük – még sokáig lezáratlan vagy talán inkább lezárhatatlan problémaköréhez kapcsolódik. Munkájának – azon túl, hogy a címben megnevezett uráli nyelvek rokoni viszonyainak kutatásához újabb adatokat szolgáltat, beleértve persze az eddig még nem rekonstruált összefüggéseket is – különös jelentőséget ad bizonyos areális szempontok figyelembe vétele (az orosz és a csuvas szomszédságból, pontosabban egymás mellett, sőt egymással élésből adódóan). A régi és tartós érintkezés, ahogyan azt egy sor nyelvi jelenség is bizonyítja, nemcsak tipológiai, hanem rokonságszerű anyagi egyezéseket is eredményezett.

BARTENS kiindulópontja az ige-nevek Janus-arcsúága (mind igei, mind névszó-i tulajdonságokkal rendelkeznek), bár ahogyan erre a címből is következtethetünk, a KORHONEN, FOKOS-FUCHS stb. képviselte álláspont áll hozzá közelebb, az ti., hogy ezek végső soron az igei paradigma részei. Ide vonatkozó érve természetesen szintaktikai: az ige-nevek determinánsai – tárgy, határozó – kizárólagos érvénnyel verbálisak. A deverbális névszónál ez csak az egyik lehetőség. Nyilván ennek szem előtt tartásával dönt úgy, hogy a nomen actionisok, noha sokszor hajlik az ellenkező megoldásra, nem sorolhatók ide – úgymond negyedik kategóriának (az infinitívus, participium és gerundium mellé). Ezzel kapcsolatban a szerző elsősorban csuvas párhuzamokból indul ki, de mint tudjuk, a nomen actionisok ige-nevekhez hasonló viselkedése – többek között megfelelő „ige-neves” szerkezeteket képeznek – egyáltalán nem szokatlan az uráli nyelvekben, l. pl. a nyenyec *-wa, -ma* képzős nomen actionisszal formált szerkezeteket (a lehetséges történeti kapcsolattal most nem kell foglalkoznunk).

A verbum finitumok és „infinitumok” közti határt WUNDERLI, tehát indogermán minta után vonja meg. A teljes, azaz minden lehetséges igei információt hordozó indicatívusból indul ki, amennyiben erre öt információs jegy jellemző: 1. szemantéma, 2. bővítésmények köre, 3. befejezett és befejezetlen cselekvés oppozíciója, 4. személyre és 5. időre utalás. A participiumok az első három, az infinitívusok csak az első két információs jegy-nek felelnek meg. Ez szolgálhat magyarázatul a participiumok részvételére az igeragozásban. A gerundiumokról itt nem beszél, bár ha az előző kritériumokat alkalmazzuk, nyilvánvalónak látszik infinitívus és gerundium összefüggése. Különbségükről viszont, feltevére ha van ebben a relációban, semmit sem tudunk meg. Ugyanígy hallgat a sok gondot okozó nomen actionisokról is. Fontos lenne az ige-nevek megközelítése a névszók felől: ily módon biztosabban elválaszthatná az egyes kategóriákat, felismerve egyúttal a tipikus és nem tipikus, de lehetséges, ill. a tilos mondatnani funkciók mögötti törvényszerűségeket is. Helyes az alaktani jegyek figyelembe vétele, pl. az ige-nevek birtokos személy-jellel való ellátottsága, ill. elláthatósága.

BARTENS az igenevek használatát illetően is elfogadja az indogermán sémát. E szerint az igenevek egyrészt az igeragozási paradigmákat egészítik ki. Ez főként a particípiumokra érvényes, bár olykor a gerundium is tetten érhető ebben a szerepben. Lásd pl. a cser. Sg. 3 állító és a cserNy. tagadó perfectumát. Ezek az alakok azért is érdekesek, mert mellőlük hiányzik a particípiumoknál szokásos segédige, az 'olla'. A jelenség csak első pillantásra meglepő. Hasonló példák a magyarban is vannak: *ő piros, ő gondatlan, sőt: a levél megíratlan*.

Az igenevek használatának másik fő területe: egyes finit szerkezetek nominalizációja. Itt a matrica mondatba ágyazott másik mondatról, esetleg egymással mellérendelt viszonyban álló mondatokról van szó (ez az utóbbi persze lényegesen ritkábban fordul elő). Az ún. igeneves szerkezetek használata mindig a mondat nyelvi információjának sűrítését jelenti. Egyes esetekben pl. — különleges stilisztikai értéket hordozván — jóformán csak a költői nyelvben találjuk nyomát.

A megvalósítható funkciók szempontjából a particípiumok és az infinitívusok meglehetősen jól elkülönülnek a gerundiumoktól: az előzők tipikusan nominális feladatokat látnak el (subjectum, predicativum, appositio, komplementáris igei determináns, főnév vagy melléknév komplementáris és főnév szabad determinánsa). A gerundiumok viszont elsősorban az ige vagy melléknév, ill. az egész mondat szabad determinánsaként jelennek meg.

Külön említi a finális szerkezeteket, amelyek véleménye szerint az egész mondat, ritkábban csak egy szó determinánsai. Vö. *Hän otti lainan ostaakseen asunnon* és vele szemben *Tässä on penkkiä vieraiden istua*. Az értelmezés, noha a két mondatípus különbsége nyilvánvaló, nem mindig világos. Mintha kétfajta elemzési módot, de legalábbis az elemzésnek két szintjét alkalmazná. A problémát az okozza, hogy a második példát tekintve — egy sima szerkezeti analízisnél, amely csak az előttünk álló, tehát a megvalósult közlést veszi alapul — nehéz eldönteni az infinitívus és a genitívusban álló főnév hovatartozását. Az első mondatban az infinitívus közvetlenül az állítmányi funkciójú igehez kapcsolódik, annak elsődleges determinánsa. A második mondatot szemlélve akár arra is gondolhatnánk, hogy az infinitívus — *horribile dictu!* — a *penkkiä* főnév jelzője. Mivel hasonló példák adódnak a finnugor nyelvekben (nemcsak a magyarra gondolunk, nevezetesen a kódexirodalom korára, hanem azokra is, amelyeket éppen ebben a munkában találunk), feltevésünk megkockáztatható. Még tévedésünk is sikeres lenne: új szempontok, új utak igazolnák a régi állítást, miszerint az infinitívus nem lehet jelző.

Feltétlenül figyelmet érdemel, ahogyan már utaltunk is rá, az igenevek részvétele mondatok koordinációjának létrehozásában. Vö. *Hän asetti sateenvarjon viereensä unohtaakseen sen kohta siihen*; vtj. *so murt gužem podemze minjaš utem* 'se mies meni kesällä tarkastamaan mehiläispesänsä' (240); cser. *wätaže toln šavaleš šorpa-γac* 'vaimo tulee metsästä ja seisautuu' (146). Ezeknek a szerkezeteknek, valamint a valódi finális szerkezeteknek a hasonmásait más uráli nyelvekben is megtaláljuk.

Bartens könyvének szerkezete világos, könnyen áttekinthető. Mindhárom fejezetét, amely a mordvin, cseremiszi és votják nyelvi anyag természetes elkülönülése, az egyes igenévi formák bemutatásával kezdi. Eredetük és esetleges rokoni kapcsolataik vázlatos leírása után áttér a mondatnyi funkciók tárgyalására. Példaanyaga rendkívül gazdag és sokrétű: nemcsak a köznyelv és a mai irodalmi nyelv, hanem a dialektusok, valamint a ma már szinte feledésbe merült énekek stb. anyagát is felhasználja. Ez igen gyakran a különleges vagy legalábbis ritka esetek támaszául szolgál, lásd pl. a md. *-mo* végű infinitívus predikátumként való előfordulását.

Következtetései, az összegyűjtött és analizált anyagot tekintve, meglehetősen biztos alapokon nyugszanak. Vizsgálódásai — magától értetődően — nem függetlenek az elődök azonos vagy hasonló témájú munkáitól. Eredményeiket szervesen illeszti be saját gondolatmenetébe, hibáikat igyekszik korrigálni. Jól látható ez többek között könyvének a mordvin infinitívusok szintaxisát tárgyaló fejezetében, ahol SAUKKONENNA szemben meghatározó szerepet tulajdonít az objektív és a szubjektív konjugáció oppozíciójának. (Lásd azokat a mondatokat, amelyekben a *-mo* infinitívus az állítmányi funkciójú ige komplementáris bővítője.)

A szerző egyik legszimpatikusabb vonása, hogy bár minden kérdésben igyekszik állást foglalni, kétségeit sem hallgatja el. A már többször említett md. *-mo* infinitívus funkcióinak bemutatásakor is bevallja, hogy ezt — főleg a moksában a hangalaki egybeesés miatt — elég nehéz elválasztani a *-ma* deverbális nomen (főnév) fejleményeitől. Ehhez célszerűnek látszott volna egy kiterjedtebb — két oldalú — vizsgálat az infinitívus és a deverbális főnév funkcionális elkülönüléséről, mint ahogyan azt H. NEETAR tette az észtre vonatkozóan. Vö. Congr. Quint. Fgr. III, 135.

Apróság, ám a magunk részéről dicsőretnék tartjuk, hogy amikor bizonyos, már feldolgozott kérdésekre hivatkozik, azt nem az oldalszám pusztá ismétlésével teszi, hanem egy-egy jellegzetes mondat felidézésével. Okfejtése így rendkívül eleven és — bizvást mondhatjuk — hasznos is az olvasó számára.

A különféle szintaktikai funkciók bemutatása együttjár a gyakran igen szigorú strukturális stb. feltételek körülhatárolásával. Ennek egyebek között a kereszteződések-nél van jelentősége, amikor az egyes igenévi formák megjelenésében, ill. funkcionálásában kell jól érzékelhető — és főleg a nyelv belső törvényszerűségeit leleplező határt vonni. Mindez — óriási munka gyümölcseképp — megkönnyíti azoknak a dolgát, akik hasonló témával foglalkoznak, de az uráli nyelvcsalád más területén érdekeltek: az összehasonlításához mindent készen találnak.

Bartens eredményei — fentebb részletezett erényeinek hála — megbízhatóak, s köztük számos új megállapítás is van. Ilyen pl. a md. *-ms* infinitívus attributumi használata (főnév szabad determinánsaként), amely azonban csak a népi énekekből adatható. Vö. md. *E ranžo bišor surgutoň pakšan sokams modazo* (42) 'mustan helmen keltainen on Surgutin alueen peltomaa'. Ime a régi „igazság” megvalósulása! Ennek a jelenségnek a vizsgálatát tehát feltétlenül folytatnunk kell! Kapcsolatot kell keresnünk a bevezetőjében is említett, meglehetősen gyakori, sok uráli nyelvben megtalálható típussal, ahol az infinitívus a főnév komplementáris determinánsa. Vö. md. *M sas řadš vanoms očazorň čorati* 'tuli keisarin pojalle vuoro vartioida'. A komplementáris és szabad bővítmény megkülönböztetése voltaképpen helyes, de meg kellene találni az elemzésnek azt az — azonos — szintjét, ahol a szintaktikai szerep megközelítése nem csupán a „múltból” történhetik. Erre azért is szükség van, mert amint az sejthető, a két lehetőség között nehéz választóvonalat húzni.

Bartens az igenevek mondatfői funkcióinak számbaételét egyéb, pl. stilisztikai megfigyelésekkel is kiegészíti. Az infinitívus pl. legáltalánosabban határozó, tárgy vagy alany lehet a mondatban (ez egyszermind a történeti sorrend is). Állítmányi használata ritka. Ez alól csak a *Kimenni!* típus kivétel. Előfordulásának modális indikációja: a beszélt határozatlanságát, kételkedését, zavarát, a helyzet bizonytalan vagy nehéz voltát fejezi ki. Vö. md. *M meze tijems?* 'mitä tehdä?'; cser. *K mom štás?* id.; md. *M kov täni molems?* 'mihin nyt mennä?' Hadd idézzünk hasonló jelenséget a nyenyecből, ahol a feltétlen gerundium a *Mi vagy?*, *Ki ő?*, ill. a *Jössz vagy nem (jössz)?* típusú mondatok állítmánya.

A konkrétumok (azaz az egyes igenevek különböző szerepben) felsorolása után általános áttekintés következik. Ez végső soron a sok megoldási kísérlet közül a legmegfelelőbbnek látszóknak élénk tárása, vagy ha úgy tetszik, a tanulságok levonása. Ezt az igenevek rendszerbe foglalása követi.

Az utószó rövid és tömör. A leglényesebb következtetéseket tartalmazza, így azt, hogy ha az igenevek az igei paradigma részeiként jelennek meg, azaz állítmányok, akkor ennek határai csak szemantikaiak és stilisztikaiak, mivel ilyenkor egy infinitívus vagy participium is verbum finitumként viselkedik. A másik területen (az igeneves szerkezetek mint beágyazott mondatok) már nagyon is határozott strukturális feltételek működnek. Vannak persze fokozatok! Az infinitívus mint alany csak bizonyos szerkezetekben (meghatározott igeik mellett) használatos. A gerundium lényegesen szabadabb: általában az ige (akármilyen ige) vagy az egész mondat szabad determinánsai. Fel is teszi a kérdést Bartens: igei forma-e még vagy már a névszókhoz csatlakozott? Pontos kategorizálásra — ez a könyv egyik legfontosabb megállapítása — éppen az igeneveknél nincs lehetőség. Ez azonban nem baj, sőt ha a beszélt nyelvet, nyelveket nézzük, inkább előny: több irányból magyarázható tulajdonságaik sokszínű szerepkörük kialakulását segítették elő.

Bartens művének nagy jelentőséget ad, amint ezt már érintettük, hogy a mordvin, cseremiszi és votják igeneveket, valamint ezek mondatbeli szereplését összeveti a szomszéd nyelvek hasonló jelenségeivel is, nevezetesen az orosz és a török párhuzamokkal. Az areális szempontok alkalmazása, ahogy ezt határozottan ki is mondja, kötelessége minden kutatónak, aki uráli nyelvekkel foglalkozik. Elképzeléseit azonban — nyilván mert nem akar sokat markolni — nem viszi végig. Nem vázol föl izoglosszákat, noha erre anyagának nagysága följogosította volna. Az a kérdés, hogy egy Sprachbundról avagy kettő (esetleg több) érintkezéséről, egymás fedéséről van-e szó, megválaszolatlanul, sőt: megfogalmazatlanul marad.

Kis túlzással univerzális jelenségnek mondható pl. a prädikatív funkciójú infinitívus, amely többnyire imperatívusi, optatívusi értékű. Sok helyes vagy helyesnek látszó feltételezése mellett tévedésnek látszik a md. *tums af tuj* 'ei mene millään pois', *anams anasi* 'pyytää pyytämällä', *kuloms af kuli* 'ei kuole millään' stb. figura etymologicák orosz-

ból való származtatása (annál is inkább, mert ezzel önmaga cáfolja az areális összefüggés feltételezésének jogosságát). A figura etymologica, bár nyilván megvan másutt is, hiszen az ugyanazon igéből formált igei alaptag, igenévi determináns kettős – tartalmi és formai – alliterálásának kihasználása kézenfekvő, ősi eredetűnek látszik az uráli nyelvekben. Vö. m. *kérve kér, vog. É lätin totne kwoss totsem* 'izenetet hozni ugyan hoztam', esetleg nyeny. *хэдäрäbtawäs nüw хэдäрäbta* 'погубить -то я него не погубила' stb.

Bartens könyve meggyőző alkotás. Anyagát imponáló biztonsággal kezeli, módszereit hajlékonyan idomítja a tárgy és a nézőpont előbbi által meghatározott változásaihoz, következtetései logikusak és zömükben helyesek is. Hibái is inkább érthető „kihagyások” (nem dönt, ha felemás megoldással kellene beérnie). Művét ezért az uráli mondatlan iránt érdeklődők feltétlen figyelmébe ajánljuk, de meggyőződésünk, hogy haszonnal forgatják majd azok is, akik „csak” a mordvinról, cseremiszről, votjákról akarnak többet tudni, vagy azok, akik az areális vizsgálatoktól várnak új eredményeket az urálistikában.

B. LABÁDI GIZELLA

К. И. Козлова: Очерки этнической истории марийского народа

МГУ, Москва 1978. 343 l.

0. 1978 ősszen jelent meg a moszkvai Lomonoszov Egyetem kiadásában az egyetem néprajzprofesszorának, KOZLOVA KLAUGYIJA IVANOVNÁNAK a cseremiszek etnikai történetét tárgyaló könyve. Miként a cím jelzi, a szerző nem törekedett teljességre: a nyitott kérdések közül többre nem is állt szándékában válaszolni, és bizonyos kérdések tárgyalásától tudatosan elzárkózott. Egyetemi kiadványról, 1590 darabos példányszámról, tehát nehezen hozzáférhető könyvről és egy fontos, az egész finnugrisztika szempontjából lényeges kérdés új módszerű taglalásáról lévén szó, indokoltnak tűnik, hogy a művet a szokásosnál kissé részletesebben ismertessük.

A 343 oldalas munkában pár oldalas előszó és ugyancsak pár oldalas utószó fogja közre a négy nagy fejezetet, amelyek közül az első három a cseremiszek történetét tárgyalja a kezdetektől a 18. sz. végéig, a negyedik fejezet pedig a négy nagy cseremiszi néprajzi tájegységet ismerteti.

Az elő- és utószó (ez utóbbi címe: „Összefoglalás helyett”) felvillantja azokat az elméleti-módszertani kérdéseket, amelyek a szovjet néprajztudományt a könyv írása idején foglalkoztatták. Azokra a vitákra kell gondolni, amelyek az etnosz, az etnoszociális szervezet, a nép, a nemzetiség, a nemzet, etnikai történet s más hasonló fogalmak értelmezése, újraértékelése körül zajlott a 60-as, 70-es években. (Az eredmények kiművelése és leglátványosabb összegezése J. V. BROMLEJ nevéhez fűződik, l. oroszul 1973-ban, magyarul 1976-ban a Gondolatnál megjelent munkáját: *Etnosz és néprajz*, 359 l.; l. még VERES PÁTER, A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete. Népi kultúra – népi társadalom X. Budapest 1977. 253–277). Miről is van szó? Arról, hogy meghatározott milyenségű léthez meghatározott milyenségű tudat tartozik, vagyis egy bizonyos meghatározott szintű szociális-gazdasági-társadalmi fejlődési foknak egy bizonyos meghatározott etnikai közösség-típus felel meg. Hogy éppen milyen, melyik – ez a mai néprajz egyik központi kérdése, amelyet konkrét anyagon még mindig nem vizsgáltak és bizonyítottak kellőképpen. Az etnikai állapotok egymásutánosságának leírásával (ez jellemezte a 19. sz. – 20. sz. eleji „klasszikus” néprajzot) nem lehet és nem szabad megelégedni, nem elég elhatárolni egymástól az egyes fejlődési fokokat, korszakokat, hanem – és ezt tartják itt újnak – egy népesoport kialakulásának és fejlődésének folyamatát hosszú időre elnyúló egységessé egésznek tekintve rá kell mutatni mindazokra a tényezőkre, amelyek a fejlődési fokokat, korszakokat összekötik, egymásból törvényszerűen következőkké teszik. Mindez a gyakorlat szempontjából azt jelenti, hogy a korábban hagyományosnak tekintett társadalmi fejlődési fokok közé újakat kell beiktatni. A szerző célja tudományosan megalapozott választ adni arra a kérdésre, hogyan, milyen történelmi korszakokban, milyen viszonyok közepette váltak a cseremiszek feltételezett távoli ősei valóban cseremiszzé, vagyis néprajzilag pontosan körülhatárolható etnokulturális hagyományokban gazdag mai néppé (народ-дä). Az ismertetendő mű tulajdonképpen cseremiszi történelemkönyv.

1. Az első fejezet „A mari nép etnogenezisének kérdése” címet viseli (9–54). Első része (9–23) a finn–permi etnogenezisről, a második (23–54) az ócseremiszi etnolingvisztikai közösség (egység) kialakulásáról szól.

1.1. A szerző sorbaveszi azokat a tudományokat (ill. -ágakat), amelyek határtudománya az etnogenezis-kutatás. Mivel a cseremisiz nyelv finnugor volta iránt semmi kétség, a nyelvészetet alig, a régészetet viszont annál részletesebben tárgyalja. A finnugor őshaza-elméletek közül (10–23) a legmeggyőzőbbnek CSERNYECOVÉ tartja, amely – Kozlova szerint – különösen a Volga–Káma-vidék finn–permi közösségének kulturális és nyelvi viszonyairól (homályos pontjai ellenére) a legbiztosabb képet adja.

1.2. A mari – meri-kérdés részletezése (24–26) után a szerző a cseremisiz – permi kapcsolatokra tér át. E kérdéskörnek is elsősorban a régészeti irodalma nagy, mivel az anyanyelvi kultúrát s ennek további sorsát illetően a régészek nem jutottak közös nevezőre. (E rész olvasásában nagy segítség ZAICZ GÁBOR kitűnő rendszerező cikke, „Finnugor régészeti kultúrák az újkőkorszaktól a vaskorig. NyK 77 [1975]: 270–284). A szerző elsősorban A. H. HALIKOV és A. P. SZMIRNOV vitáját tárgyalja, és Szmirnov érvelését fogadja el: a közép- és későananyinói kultúra hordozói lehettek a cseremiszek elődei (42). Ez a kultúra meglegőben egységes, mindössze enyhe helyi változatokat mutat. Erre az időre olyan mértékben alakultak ki a leendő cseremisiz nyelv normái, hogy a permiekkal nem értették meg egymást. A cseremiszek régészeti kultúrája tehát nem különféle kultúrák keveredéséből állt össze, hanem egy egységes egész „töredezett szét” nyelvjárásokra (sőt, egyesek szerint nyelvekre). Abban mindenki egyetért, hogy i. sz. 3–4. sz.-ra a cseremisiz etnikum magva megvan, s hogy a 9–11. sz.-ban a cseremisiz települések északi határa a Vetluga–Jug vízválasztója (amely mögött a „felső-jugi csudok” és a luzai komik laktak), nyugati határa nem az Oka alsó folyása, mint ezt korábban feltételezték (azt a vidéket mordvinok lakták), hanem a Szura torkolatvidéke, keleti határa pedig a Kazanka.

2. A második fejezet címe: A cseremiszek társadalmi-gazdasági viszonyai és a cseremisiz etnosz a középkorban (56–125).

2.1. A tatár–mongol támadásokig terjedő korszaknak (másként: az orosz évkönyvek korának) fő kérdése így fogalmazható meg: a cseremiszek még nemzeti társadalomban éltek-e vagy már létrejöttek a korai feudális osztálytársadalom alapjai, avagy a nemzeti társadalomból a korai osztálytársadalomba tartó átmeneti állapot volt jellemző rájuk. Ez a kérdés, tehát a 11–13. sz. szociális-gazdasági viszonyainak milyensége korántsincs tisztázva, annak ellenére, hogy az orosz és a szovjet történettudomány elméletben és gyakorlatban sokat foglalkozott vele (95). A szerző részletesen foglalkozik a két jellegzetesen szélsőséges, egymásnak ellentmondó fölfogással, az ún. nemzeti koncepcióval, amelynek legbiztosabb megfogalmazása I. N. SZMIRNOV nevéhez fűződik (1889) és az Ocserki isztorii Marijszkoj AŠzSZR c. kollektív munkában képviselt ún. feudális elmélettel. Az első túl későre, a 19. sz. végére, a másik túl korai időre, a népvándorlás korára teszi a nemzeti társadalom felbomlásának idejét.

A szerző a cseremisiz rokonságnevekkel foglalkozó szakirodalom részletezése során (58–60) nem cáfolja meg azt a szerintünk téves nézetet, miszerint a cseremisiz rokonságrendszer bonyolult. A nemzeti központokból kiköltözők körében, az új faluközösségekben pár nemzedék elteltével kialakult az ún. szomszédosági rokonság, amelynek jellegét és korát, nem valóságos, hanem „mintha”-rokonság voltát kellő óvatossággal kell megítélni – írja a szerző. Körültekintésre int a korabeli orosz nyelvű dokumentumok *rod és plemja* szavainak értelmezésével kapcsolatban is.

A nemzeti társadalom 19–20. századi létezését próbálták a 30-as években a marrizmus szellemében a régészet adataival (a település- és a temető-típusokkal, a háztartási eszközleltárokkal stb.) igazolni – a cseremisizekre minden vonatkozásban úgy mond jellemző elmaradottság bizonyítása céljából. A kortárs régészeknek a szerző azt veti a szemére, hogy gyakran nem a tényanyagból, hanem közismert szociológiai sémákból indulnak ki, tehát előítéleteknek ők sincsenek híjával. Kozlova szerint a Volga–Vjatka-vidék régészete még nem tart ott, hogy a termelőkről, még kevésbé a hozzájuk tartozó társadalmi alakulatokról teljes és megbízható képet nyújthasson.

A szerző szerint a cseremisiz nemzeti társadalom szétesése nem az önállósuló nagycsaládok közötti – főleg gazdasági – kapcsolatoknak a megszűnésében, hanem a megváltozásában mutatkozik meg. A nemzeti társadalomra a nemzeti terület természeti adományainak egyenlő elosztása, használata, az egyenlő lehetőségek a jellemzőek. A Volga északi oldalán, az erdős zónában azonban nem a föld, a kevéske művelhető föld az egyetlen termelőeszköz, tehát nem volt meg a reális alapja annak a közös nemzeti gazdaságnak, amelynek feloszlásáról (a patriarchális családok között) a régészek beszélnek. Abban viszont igazuk van, hogy a személyi tulajdon megléte a 9–11. sz.-ban a nemzeti társadalom bomlásáról tanúskodik. A szomszédosági kapcsolatok jelentőségének növekedése a vérségi kapcsolatok rovására nem jelenti azt, hogy a belső feudalizáció

alapja megteremtődött volna. Voltak ugyan egyenlőtlenségek, tehetősebb családok, kiemelkedő személyiségek, „monopoljoguk” (-helyzetük) mégsem volt.

A szerző részletesen tárgyalja a Volgai Bulgária (= Magna Bulgária) szerepét a cseremiszek etnogenezisében. Erre a részre azért kell alaposabban kitérnünk, mert általában az köztudott, hogy „a 9. század végétől a volgai bolgár birodalom keretében élnek egészen a 13. századi mongol invázióig” (HAJDÚ P. – DOMOKOS P., Uráli nyelvrokonaink. Budapest 1978. 235; I. T. VUORELA, Suomensukuiset kansat. Helsinki 1960. 206.). K. I. Kozlova először is leszögezi, hogy nincs semmiféle adat arra, hogy a cseremiszi vidék beletartozott volna a bolgár birodalomba („Не избежал болгарского влияния, конечно, и Мари́йский край, но нет никаких данных, что он входил в состав Булгарии” 69). Az utóbbi évek régészete meggyőzően bizonyította, hogy a „mongoljárás”-ig Magna Bulgária központi területe a nyugati Kámán túl volt. Keleti határa a Sesma folyó középső és alsó folyása, északkeleten határa a Káma felé hajlott, magába foglalta a Zaj alsó folyását, délkeletről a Bolsoj Cseremsan mentén haladt. A Volgánál a bolgár földek az ún. szamarai kanyarig nyúltak. A korai bolgárság „kompakt” lakosságot képezett a Szvjajaga bal oldalán, a folyó középső folyásának medencéjében a Volga előterében, a mai Tatar ASzSzk és a mai Uljanovi területtel határos vidékeken. A „mongoljárás” közvetlen küszöbén Magna Bulgária határát keleten és délkeleten a Bjelaja alsó folyása és az Urál folyó középső folyása, nyugaton a Szvjajaga torkolatvidéke, északon a Kazanka-mente alkotta. A mai Mari ASzSzk területén található bolgár kerámia kereskedés útján került oda.

Azt a nézetet is cáfolja a szerző, miszerint a cseremiszi feudalizmus kialakulásában a bolgárok szerepet játszottak. Akkor játszhattak volna szerepet – írja – ha ők maguk feudális államot alkottak volna (69–70). Magna Bulgária azonban nem feudális, hanem feudalizmus előtti, prefeudális állam (дофеудальное государство) volt. Ennek köszönhetette katonai erejét: nem volt rá jellemző a feudális széttagoltság.

Gyakorta olvasható, hogy a cseremiszek is alattvalói, vagyis adófizetői voltak a kazároknak (vö. Hajdú P. – Domokos P. i. m. 235: „... A cseremiszek ekkor szintén kazár főnhatóság alá kerültek”). K. I. Kozlova szerint Joszif kazár kagán levele, amelyre hivatkozni szokás, csak a kagán vágyairól (adófizetésről), nem pedig a valóságos helyzetről (kereskedelmi kapcsolatokról) tanúskodik.

Végeredményben tehát mind a „nemzetségi”, mind a „feudális” elmélet tarthatatlan. A szerző úgy gondolja, hogy a cseremiszek történetében a tatárjárást megelőző korszak „feudalizmus előtti, emellett szociális-gazdasági vonatkozásban felettébb sajátos korszak, amely mint a történeti fejlődés sajátos stádiuma a törzsi-nemzetségi és a korai feudális társadalom közé esik” (72–73). Idézi A. I. Nyeuszihin találó megfogalmazását: „будучи общинным без первобытности [kiem. A. I. Ny.] и заключая в себе в то же время социальные элементы неравенства, этот общественный строй еще не был классово-феодальным – даже в том смысле, в каком таковым был самый ранний феодализм” (Voproszi isztorii 1967/1: 76).

Tehát a cseremiszeknek még nem volt határozott társadalmi formációjuk: a személyükben szabad termelők társadalmában megfigyelhető a személyi-családi tulajdon kialakulása, de maguk a termelők megmaradtak az ún. szomszédosági obszcsina keretei között. Kialakult a patriarchális paraszti termelési mód, amelyről nem korabeli, hanem a 17–18. sz.-i dokumentumok tanúskodnak, ugyanis ez a termelési mód jellegzetes feudális „felhangokat” kapva a Középső Volga-vidéken a feudalizmus korában is fennmaradt.

2.2. Az 1236–1552 közötti korszak cseremiszi történelme a következő, „A Mari vidék az Aranyhorda és a Kazányi kánság idején” című alfejezet témája.

A történészek a Batu kán 1236–38-as hadjáratában tönkretett területek közé sorolják a cseremiszek lakta vidéket is, holott ez nem így volt. A kán a gazdag, a virágzó, a nem tönkretett Magna Bulgáriát akarta megszerezni, nem pedig – miként a szerző fogalmaz – annak „erdős periferiáját”. A szerző megismétli állítását, miszerint „egyáltalán nem biztos, hogy történetileg a Земля болгарская fogalmába beletartoztak a cseremiszek lakta területek” (75). Bulgária lerohanása után Batu a mai Csuvas ASzSzk területén vonult nyugatra, kóbor csapatai meg-megjelentek a Civilj és a Szura erdős partvidékén. Az ún. Kazányi krónika szerint IV. Iván serege Muromtól Szvjajazzszkig a hegyes Volgparton, a Batu által tönkretett „szárazon” haladt Kazány felé. Tehát a hegyi cseremiszeknek és a csuvasoknak kijutott a tatárjárásból és az „oroszjárás”-ból, a mezeieknek viszont nem. Őket közvetve, a menekülők hullámai révén érte a csapás.

Az Aranyhorda Berke kán idején (1257–1266) már jól szervezett, katonai-feudális állam volt. A 13. sz. második fele – a 14. sz. első fele a bolgár iparnak és kereskedelemnek nemcsak újjáéledését, de egyenesen (újabb) felvirágzását jelentette. A Horda herce-

geinek és a szuzdali orosz hercegeknek a mozgolódásait azonban megéreztek a cseremiszek is. Az Aranyhorda idején a hegyi cseremiszek, a Kazányi környékiek és a mordvinok sorsa azonos: adót fizetnek. A 14. sz. első felében a közigazgatási területek élén az adószedést ellenőrző *daruga* (mongol; oroszul *doroga*) állt. Lassacskán magát a területi egységet is darugának nevezték. A hegyi cseremiszek területén és a mai Csuvas ASzSzk területén darugákról nincs tudomásunk (80), viszont a mezei oldalon 1552-ben 3 darugát említenek. Az Aranyhordából 1438 körül kiváló Kazányi kánság területét tekintve magába foglalja Magna Bulgáriát, Kazány vidékét, a hegyes Volga-partot a Szvizjagától a Moksáig és Szuráig, a Káma-, Vjatka- és a Bjelajamentét. A Kazányi kánság nem Magna Bulgária folytatása, hanem inkább, de nem teljesen, kicsiben az Aranyhorda.

A Kazányi kánság 5 darugából állott, ebből három, a galickaja, az alatszckaja és az arszckaja daruga — cseremisiz lakosságú. Mivel ez a daruga-elv természetes (földrajzi, kereskedelmi és nem utolsó sorban etnikai) tagolódásra épült, rendkívül maradandónak bizonyult. Pl. az 1771 — 1773-as összeírás is ugyanezen 5 daruga szerint ment végbe. A darugát településcsoportok, a *szotnyák* alkották (a galickaja darugát pl. 13 szotnya). A szotnya élén a megfelelő nemzetiségű, tehát cseremisiz *szotnyik* állt. Nyugatabbra, a Jaryany, a Bolsaja Koksaga és a Vetluga vidékén nem volt sem daruga, sem szotnya, ott a *beljak*, *bölják* (< tör.-tat. 'csapat, csoport, horda') volt a közigazgatási egység.

A kazányi kánok hadjáratai Galics, Vologda, Csuhloma és Kosztroma ellen cseremisiz földön át vezettek. Különösen a galickaja daruga volt fontos terület — egyben életveszélyt jelentett a cseremiszeknek. Az 1468-as orosz évkönyv drámai módon örökítette meg az oroszok bosszúhadjáratát a tatárpartai cseremiszek ellen.

2.3. A következő alfejezet címe: A cseremiszek mint etnikai közösség az orosz állam megszilárdulása idején (93 — 125). 1546-ban a hegyi oldal viszonylag békésen az oroszok kezére jutott. A mezeiek sorsa a harcok, felkelések miatt másként alakult (róluk több ízben említett tesz híres irataiban Kurbszkij herceg is). A gyakori cseremisiz felkelések közül méreteit tekintve az 1572 — 74-es, az orosz történelemben „cseremisiz háború”-ként említett 1580 — 84-es, valamint az 1606 — 1610-es emelkedik ki. A háborúskodásnak köszönhető a cseremiszföldi orosz városok alapítása, valamint a tömeges menekülés a „szabad” baskir földekre.

A cseremiszek tehát bekerültek az orosz birodalomba. Válaszra vár a kérdés: milyen etnikai közösség milyen történeti típusát látjuk bennük ekkor megtestesülni? A történészek szerint az i. sz. I. évezred végén a cseremiszek már egységes cseremisiz nyelven beszélő, alapján véve kialakult népet képeztek. A nyelvészek szerint a mai cseremisiz nyelvjárások az egykor egységes cseremisiz nyelvből jöttek létre, „töredeztek szét”. A Volga bal és jobb partján élők elkülönülése lett kettészakadásuk oka. A régészek úgy vélik, hogy az ócseremisiz nép a 11. sz.-nál később vált szét hegyire és mezeire. Szerintük a folyamat a 12. sz.-ban kezdődött és a 15 — 16. sz.-ra fejeződött be. Látva a többé-kevésbé eltérő véleményeket a szerző elméleti kitérőt tesz, és megpróbálja tisztázni azt a kérdést, hogyan jön létre a feudalizmus korában egy nép (народность).

Az egyes ócseremisiz csoportok főleg levéltári kutatásokra épülő leírása után K. I. Kozlova így összegezi mondanivalóját: A cseremiszek lakta föld etnolingvisztikai sokfélesége közelebből szemlélve azt a benyomást kelti, hogy ez a sokféleség régi szótaprózottság nyomait őrzi. „Ezeknek a csoportoknak etnolingvisztikai különbözősége nemcsak területi különültséggel magyarázandó, hanem azt is fel kell tételezni, hogy különböző ócseremisiz törzsi közösségektől származnak, amelyek a nemzeti kapcsolatok megszűntével és feltehetően az egy- (azonos) nyelvű szomszédos népesség mozgásával és keveredésével kisebb-nagyobb újraformálódó területi egységeknek etnikai magvává váltak. A 16 — 17. sz. fordulóján aligha hatottak olyan szociális-gazdasági erők, amelyek a rokonyelvű népesség autonóm csoportjait állandó, tartós etnoszociális egészbe tömörítették volna (erre a folyamatra jó száz-kétszáz évvel később került sor)” (124). Tehát a 17. sz. elején a cseremiszek még nem képeznek, képezhetnek egységes népet.

3. A harmadik fejezet „A feudalizmus megszilárdulása és a cseremisiz nép [народность] kialakulásának sajátosságai (17 — 18. század)” címet viseli.

3.1. Az első alfejezet a feudalizmus és a paraszt-obszina kérdéseit taglalja. Az 1600-as évek elejét az orosz történelemben a „zürzavar” (смята) szakkifejezéssel szokás jelölni. Ez a zürzavar, és az ezt követő erőteljes rendszabályozás, a parasztok röghöz kötésé nagyarányú népmozgást eredményezett a Volga-vidéken. A cseremiszek jaszak (adó)fizető parasztok, s mint ilyenek, földhöz kötöttek voltak. Viszont rendszabályok sora védte őket — legalábbis elméletben. A jaszak nemcsak magát az adót jelentette, hanem az adózási egységet is, és a kincstárnak gondja volt rá, hogy a „jaszak” el ne néptelenedjék.

Külön fejezet a Volgamente történetében a baskíriai „szabad földek”-re menekülés. Hogy erre a népmozgásra mi a legmegfelelőbb szakkifejezés, az kitűnik abból az elnevezésből, amelyet maguk a parasztek használtak. Magukat nem *беллеу*-nek, tehát '(el)futó'-nak, 'menekülő'-nek, 'szökö'-nek, hanem *чодоу*-nek, 'elmenő'-nek tartották. A kettő közötti különbség lényege az indítékban van: a *беллеу* az adózás elől szöktek, a *чодоу* a jobb föld reményében hagyták el korábbi otthonukat. A Kungur vidékére, a Csuszovaja felé és a Bjelaja mellékfolyójának, a Tanipnak az irányába húzódó cseremiszek a baskíroknak fizettek adót. A baskírok ebből fedezték saját adójukat, és még maradt is nekik.

A jaszakot a 18. sz. első negyedéig udvarok (gazdaságok) szerint, a jelzett idő után pedig „fejenként”, pontosabban „lelkenként” mérték (134). Az udvarok szerinti utolsó összeírások 1710-ben és 1715–17-ben a kazányi kormányzóságba tartozó cseremiszfölddek katasztrófális elnéptelenedéséről tanúskodtak. A lelkek szerinti összeírás után az adót nem a lelkeken, hanem a faluközösségeken kérték számon, tehát az adózás mikéntjében beálló változás a társadalomban is változást eredményezett. A faluközösség a lelkek szerinti summát a férfitalokosok arányában osztotta ki. A parasztagazdaságok belső szerkezete is megváltozott. A régi, műveletlen területeket használatba vették, újakat tettek művelhetővé, azonban az 1730-as, 50-es években ezeket állami tulajdonba vették, s ezzel a cseremisz parasztság éppen meginduló gazdasági föllendülésének vége szakadt. Mindezek eredményeként létrejött a sajátosan bonyolult, rokonsági kapcsolatokkal színezett gazdálkodó szövetség, az ún. *сложная община* 'bonyolult obscsina'. A 18. sz. végén — a 19. sz. első harmadában a cseremiszek körében is végrehajtott általános földmérés végleg megszabta a földtulajdonviszonyokat (az 1861-es jobbágyfelszabadítás során is mérvadónak tekintették).

A szerző szerint a cseremiszek esetében nem patriarchális nagycsaládról, hanem patriarchális családi obscsináról kell beszélni. A kettő között jelentős a különbség, különböző történelmi szakaszok különböző formációiról van szó. Amíg a nemzetségi kapcsolatok szorosak voltak, addig minden egyes családi obscsina kicsiben olyan volt, mint a nemzetség nagyban, és további nemzetségek alapját képezte. A nemzetségi kapcsolatok lazulásával a nemzetség helyébe a patronímia lépett, amelytől nem idegen az autonómia és a szeparatizmus. A családi obscsina akkor vált idejétmúlttá, amikor a cseremiszek körében uralkodó termelési viszonyok (a sok munkáskezet igénylő természetes gazdálkodás és az adófizetés módozata) miatt szükségszerűen nagy létszámú rokon családok lehetőséget kaptak, hogy önállóan gazdálkodjanak. A területileg egyenletlen gazdasági fejlődés miatt a cseremiszeknél a nagycsalád intézménye egyenetlenül terjedt el, ill. maradt meg. A 19. században a cseremisz nagycsalád 3–4 nemzedékből, átlagosan 12–40 főből állt. A nagycsaládnál jóval több volt a kiscsalád. Ezek legfeljebb a magatehetetlen idős szülőket vették magukhoz (190).

3.2. A következő alfejezet a cseremiszek gazdasági életének sajátosságait az oroszországi piac szemszögéből vizsgálja (190–211). A 17. századi cseremisz gazdasági fejlődés jellegzetessége, hogy alig-alig kapcsolódik az ipari-kereskedelmi vállalkozásokhoz, s ha igen, a kezdeményezés a központi hatalom képviselőitől, az orosz kereskedőktől, iparosoktól indul ki. A szerző hosszasan elemzi a cseremiszek 17–18. századi életmódját, a róluk szóló leírásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a mennyiségét tekintve elenyésző cseremisz áru túlnyomórészt mezőgazdasági termék, méz, viasz, komló, ill. bőr, faggyú, prém. A bőrfeldolgozó, pálinkafőző, üvegipari, posztó stb. manufaktúrák a cseremiszeknél a 18. sz. legvégén, a 19. sz. elején jelentek meg. Mindent összevéve, a szerző úgy látja, hogy a 19. sz. elején a cseremiszek lakta föld afféle istenhátamögötti hely volt, amelyen bizonyos fokú árumozgás megfigyelhető ugyan, de az oroszországi helyzetnek köszönhetően nem folyt a kor követelményeinek megfelelő szervezett piacnak alárendelt áruterelés és kereskedelem.

3.3. „A cseremisz nép kialakulásának sajátosságai” című alfejezet kezdetén a szerző abból indul ki, hogy a *народность* az osztálytársadalom etnikai közösségeinek egyik sajátos típusa (212). Ennek a fogalomnak a segítségével egyrészt különbséget lehet tenni a törzsi társadalom és a tágabb területen élő, más jellegű társadalmi kapcsolatokról tanúskodó etnikai közösségek között (212–213), másrészt lehetőségünk van történeti-topológiai keretekbe helyezni, körülhatárolni az etnikai folyamatok egész sorát olyan társadalomban, amely nem ismeri sem az áruterelést, sem a nemzeti mozgalmakat (213; a kiemelés — Sz. E.).

Annak, hogy a „tolvaj, rabló cseremiszek” (1610) területi egységeket alkottak, nagyszerű bizonyítéka a női fejrevalók egész sora. Ezek számbavétele, feltérképezése a könyvnek talán a legszebb, legegységesebb, mondhatnánk izgalmas része. A fejrevalók a területi elkülönültség bizonyítékai, és az egyik fajta fejrevalónak a másikra tett hatása

(formai, elnevezésbeli változások) a népesség keveredésének, bizonyos fokú egységesülésének bizonyítékául szolgál. Az egységesülés alapját a nyelv, pontosabban a nyelvjárások képezték. A szerző szerint a hegyi és a mezei cseremisiz nyelvjárás két törzsi nyelv volt. Ezek a 17–18. században formálódó cseremisiz народность nyelvjárásai voltak, fölöttük nyelv mint olyan nem volt.

Az összetartozás, és az oroszokhoz, török–tatár népekhez nem-tartozás tudata a különféle cseremisiz területi egységekben vitathatatlanul megvolt. Erről tanúskodik a vallás és a sok közös szokás. Az összcsereemisizség vallási ünnepeiről szóló (pravoszláv fel)jelentésekben olvasható, hogy a szokásoknak, a hitnek a megtartását mindennél fontosabbnak tartották, mert „ha vége a hitünknek, magunknak is végünk van”. Hogy egy egységgé váljanak, ahhoz akadályok egész sorát kellett (volna) legyőzni: a területi széttagoltságot (bár elég összefogott területen éltek, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt alig érintkeztek egymással), a hírközlés szinte ismeretlen voltát, a gazdasági központok hiányát. A történelmi események, a menekülések stb. nem kedveztek az egységesülésnek. A 18. századi földrendezések eredményeképpen belső kolonizáció indult meg, ez a lakosság kapcsolatait szorosabbra vonta. Az 1782-ben elrendelt nagy útépítés eredményeként a moszkvai, a kazányi és a permi „traktság” a cseremisiz földeken haladt át, és jótékonyan hatott a cseremisiz gazdaság fejlődésére.

4. A negyedik fejezet a néprajzi tájegységek „minimonográfikus” igényű ismertetése. A négy nagy tájegység a következők: 1. a kozmogymjanszki-velugai (231–235), 2. a koksajszki-volgamenti (257–286), 3. a szancsurszki-jaranszki (286–312), 4. az urzumi-vjatikai (312–339).

Az utószó helyett írt részben a szerző annak a reményének ad kifejezést, hogy a válasz nélkül hagyott kérdésekre majd később, ennek a bonyolult és ellentmondásos kérdéskörnek további korszerű tudományos kutatása során megtalálja a feleletet, és hogy a választott téma elméleti vonatkozásai további távlatokat nyitnak a kutatók előtt.

K. I. Kozlova pontosan tudja, hogy hol, miben, miért mond, mondhat újat vagy milyen, mások által kimunkált új eredményeket, megfogalmazott megállapításokat fogadhat el és népszerűsíthet munkájában. Eppen ezért fontos lett volna mégiscsak megírni azt az igazi összegező részt, az igazi utószót, amelyben az elméleti vonatkozások helyett/mellett az olvasó végülis tudatosíthatta volna a cseremisiz etnogenezisre vonatkozó legfrissebb, legkorszerűbb eredményeket, kerekded és határozott képet alkothatott volna a cseremisiz történelem legfontosabb korszakairól. Mindezt úgy, ahogyan azt egy nagy tudású, tapasztalt kutató és egyetemi oktató, nem pedig ő maga magának megfogalmazza. Elolvasása után a könyvet megkönnyebbülten és nagy hiányérzettel tesszük le. A megkönnyebbülés azzal magyarázható, hogy K. I. Kozlova könyve korántsem tartozik a könnyű olvasmányok közé. Az egyetemi tanárként éppen óriási ismeretanyaga, szabatos stílusa, világos, határozott előadásmódja miatt tisztelt és közkedvelt tudós könyvében gyakoriak a 18–20 soros (!) mondatok, hemzsegnek benne a még a szovjetunióbeli olvasónak is ismeretlen, távoli helynevek, víznevek, az előre nem vagy nem egyértelműen tisztázott szakkifejezések. A rendkívül gazdag, több évtizedes levéltári kutatómunkára, terepmunkára épülő egyedülálló tényanyag a kevéssé tagolt, „ömlesztett” előadásban egy idő után rendkívül nyomasztóvá válik. A jól tagoltságot, áttekinthetőséget tükröző részletes (inkább aprólékos, mint elnagyolt) tartalomjegyzék, a név- és helymutató, a tárgymutató, a szakirodalmi bibliográfia, és főként a térképek egész sora — egyszerűen hiányzik! Különösen a térképek hiánya érződik erősen, hiszen már itt az ismertetésben is helyet kaphatott volna közülük jó pár!

Végeredményben minden hiányossága ellenére a könyv fontos állomása a cseremisiz etnogenezis-kutatásnak, pontosabban az etnikai történet-kutatásnak. A szerző műhatatlan érdemeket szerzett a cseremisizekre vonatkozó levéltári anyag feltárásában, a terepmunkában. Akadnak könyvében vitatható részek, de ez a tény csak a további kutatás hajtóereje lesz. Elképzelhetetlen, hogy valaki is a cseremisizek történetével úgy foglalkozzék a továbbiakban, hogy nem hivatkozik erre a könyvre, amely az 1980-as turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére jelent meg, nem az utolsó percben, a szokásosnál díszesebb kiállításban, és a szerző fényképeivel gazdagon illusztrálva.

Szif ENIKŐ

Marianne Kneisl: Die Verbalbildung im Syrjänischen

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C Band 9. München 1978. VI + 151 l.

A mű a szerző bölcsészdoktori értekezése. Munkáját A. KÖVESI MAGDA A permi nyelvek ősi képzői (Budapest 1965) című monográfiája időszerű párjának szánja. KNEISL könyve előszavában bírálja A. Kövesi módszerét: a mai permi képzők deszcendens levezetését a hipotetikus finnugor képzőkből, valamint néhány másodlagos képző és valamennyi összetett képző figyelmen kívül hagyását. A releváns képzőfunkciók bemutatásával szemaszilológiai tekintetben is jobb áttekintést kíván nyújtani a zürjén igeképzésről.

A bevezetésben a szerző bemutatja a zürjén nyelvjárásokat (a könyv végéhez csatolva két térkép szemlélteti őket) és felsorolja az anyaggyűjtéshez felhasznált forrásokat. Anyagát lényegében a következő három szótárból meríti: WICHMANN – UOTILA (Helsinki 1942), Рокос-Русис (Budapest 1959), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (Сыктывкар 1961). Szöveggyűjteményeket – sajnos – nem használt fel, ami pedig a különböző képzőfunkciók meghatározásához bizonyára hasznos, némelykor valószínűleg perdöntő lett volna. A források transzkripcióját megtartotta. Talán mégis jobb lett volna fonematikus átirást alkalmaznia (l. affrikáták)

KNEISL a képzőket három osztályba sorolja (vö. G. GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden 1965; egyébként nem ez az egyetlen párhuzam a két monográfia között): elsődleges képzők (Primärsuffixe), másodlagos képzők (Sekundärsuffixe), összetett képzők (Suffixkombinationen). A hármas beosztás kritériumait követőképben határozza meg: 1. Elsődleges (primér) képzők: ezek a morfémák egyetlen mássalhangzóból állnak, pl. *-m-*, *-t-*. Az idetartozó képzőknek egykor meghatározott tipikus funkciójuk volt, amely mind a mai napig megőrződött, de az eredeti funkciókhoz részint mellékes funkciók is járultak. 2. Másodlagos (szekundér) képzők: ezek olyan morfémák, amelyek történetileg az elsődleges képzők kapcsolataiból keletkeztek. Az idetartozó morfémák (gyakran) egy meghatározott funkcióra foglaldtak le és ezért szétválaszthatatlan morfológiai egységeknek tekintendők, pl. *-ed-*, *-ept-* stb.¹ 3. Összetett képzők: Ezek a másodlagos képzőktől eltérően nem meghatározott, tipikus funkciók kifejezésére jöttek létre, hanem tkp. az elsődleges és/vagy a másodlagos képzők laza, a nyelvtudat számára világos kombinációinak tekintendők. A szerző a következő elsődleges és másodlagos képzőket tárgyalja: elsődleges képzők: (deverb.) *-l-*, *-t-*, (denom.) *-d-*, *-m-*, *-s-*, *-t-*, expresszív képzők (vagyis expresszív jelentésárnyalatú képzők, illetőleg olyanok, amelyek az expresszív igékre jellemzőek): *-k-* (*-g-*), *-z-* (ez utóbbi valószínűleg *-s-*-ből keletkezett; hangalaki elkülönülés révén később az *-s-* és a *-z-* képző önállósult), továbbá *-s-* (*-z-*); másodlagos képzők: *-ed-*, *-al-*, *-am-*, *-as-*, *-olt-* (nagyon ritka), *-ept-* (ritka), *-ist-*. Az utóbbi három képzőt A. Kövesi az összetett képzők közé sorolja (ezek mind két mássalhangzót tartalmaznak!).

Mint hogy az elsődleges és másodlagos képzők szembeállítás a monográfiának sarkalatos (ha nem éppen a legfontosabb) aspektusa, kár, hogy a szerző ennek az oppozíciónak történeti kialakulását pontosabban nem magyarázza meg. Azzal sem foglalkozik, hogy hogyan jöttek létre az egyes másodlagos képzők az elsődleges képzők kapcsolódásaiból. Csúpan az *-am-* képző esetében állapítja meg, hogy az *a* történeti szempontból a melléknévképzővel azonos: az *-m-* képző tehát ezen származékoknál az *a* képzős melléknévhez járult. Később az *-am-* szekundér képző önállósult, mégpedig ugyanabban a funkcióban mint az *-m-* primér képző (vagyis denominális transzlatívuszi szerepben). Mi a helyzet azonban a többi szekundér képző esetében? A. Kövesi a másodlagos képzőket az elsődleges képzőkkel együtt tárgyalja és az előbbieket az utóbbiak változatainak tekinti. A szekundér képzők magánhangzó-elemét A. Kövesi az ősrpemi (szerinte redukált) végmagánhangzók folytatónak tartja. Vele ellentétben Kneisl úgy vélekedik, hogy semmi-féle kombinatorikus szabály nem állapítható meg. Például a *-d-* ~ *-ed-* képző viszonya-

¹ Ez a meghatározás nem egészen világos, mivel a másodlagos képzők osztálya történetileg meglehetősen heterogén. Vannak köztük olyanok, amelyek egy állandósult magánhangzó (kötőhangzó) + egy mássalhangzó-elem (ez a voltaképpeni képző!) kapcsolatából állanak (pl. *-ed-*, *-al-*, *-as-*) és vannak olyanok, amelyek melléknévképző (*a*) + igeképző kapcsolatra mennek vissza (pl. *-am-*). Ezeknél melléknévi alapszó a tulajdonképpeni igető (pl. *unammijnä* 'sich vermehren' < *una* 'viel'). Harmadik csoportjuk két mássalhangzóból áll. Ezek belső rekonstrukcióval tovább nem elemezhetők, de az összehasonlító módszer segítségével kideríthető róluk, hogy tulajdonképpen összetett képzők (pl. *-olt-*, *-pt-*, *-st-*).

ban az *-ed-* kauzatív igéket, a *-d-* viszont transzlatívuszi jelentésű igéket képez: *sedzjini* 'klar werden, sich abklären' ~ *sedzjani* 'klar werden lassen (eine Flüssigkeit)' < *sedz* 'rein, klar'; *burdni* 'genesen, gesund werden, heilen (intr.)' ~ *burdni* 'beruhigen, besänftigen, liebkosen, zureden' < *bur* 'gut'.

Szinkrón szempontból az elsődleges képzők — ezek csupán egyetlen mássalhangzóból állnak — (állandósult) magánhangzó nélkül járulnak az ígetőhöz. A meg nem tört mássalhangzó-kapcsolatokat a képző után álló ejtéskönnyítő *i* oldja fel. Ezzel szemben a másodlagos képzők állandósult vokálist (*a*-t vagy *e*-t) tartalmaznak.

Kneisl külön fejezetet szentel a zürjében nagy számban előforduló képző nélküli denominális igéknek. Ezeknél a névszói *tő* teljesen azonos az igei *tő*vel. Pl.: *kobni* 'heiter werden, klar werden (vom Wetter)' ~ *kob* 'klar, heiter'; *kizni* 'dick werden, fett werden' ~ *kiz* 'dick'; *inni* 'absetzen (Ware), unterbringen, plazieren' ~ *in* 'Ort, Stelle'. Itt voltaképpen ambivalens morfémákkal (másképpen: igenévszókkal) van dolgunk.

A negyedik fejezetben a *tő*végi *j*-nek az igeképzésben játszott szerepét tárgyalja (ez történeti szempontból a *j* *tő*vű névszók *j* elemével azonos). Az ötödik, illetőleg a hatodik fejezetben az orosz jövevényigékről és az orosz eredetű igeképzőkről szól.

A monográfia utolsó (hetedik) fejezete az összetett igeképzőkkel foglalkozik. A négytagú összetett képző felette ritka. A leggyakoribb három tagú igeképző a primér deverbális *l* kombinációjából (*l + l + l*) jött létre.

A könyvben előfordul néhány — jóllehet nem különösen zavaró — sajtó- és helyesírási hiba. A zürjén nyelvjárások átírása nem mindig következetes, pl.: 1. l.: Sysola, Lusa Vym; 141. l.: Sisola, Luza, Vim. Az orosz jövevényigékről a diakritikus jelek lemaradtak (93–95).

Összegezve: Kneisl monográfiája, mely módszertani tekintetben erősen támaszkodik Ganschow fentebb említett munkájára, jó áttekintést nyújt a zürjén igeképzésről.

DOBÓ ATTILA

Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Oburgischen

Budapest 1979. 141 l.

Az Akadémiai Kiadó Bibliotheca Uralica nevű sorozatának 4. kötete szakszókincs nyelvészeti elemzése. A medvekultusz nyelve ugyanis, amint a mértéktartóan lényegre törő bevezetésből megtudjuk, olyan tabunyelv, mely egyrészt a természeti népek tilalmaival, másrészt a totemizmussal van összefüggésben. A tilalmak vonatkozhatnak bizonyos személyek, állatok néven nevezésére is — az állat pedig gyakran a totemós. A tabunyelv nem rendelkezik külön hangrendszerrel, grammatikával, csak külön szókinccsel. A tabuszavak létrehozásának módszerei általában használatosak a köznyelvben: szóképzés, összetétel, szószervezetek, kölcsönzés. A tabunyelvre speciálisan jellemző szóalkotási mód viszont a szótörzítés.

A medvekultusz sok népnél elterjedt földünk északi féltékéjén. Ősi eredetének legfőbb bizonyítéka — mint a Bevezetésben számos példával illusztrálva olvashatjuk — a 'medve' jelentésű szó hiánya e népek nyelvében. A finnugorok is a medvetisztelő népek körébe tartoznak, de míg a legtöbb finnugor népnél csak nyomokban mutatható ki a medvekultusz, az obi-ugoroknál ez világosan körvonalazható szokásrendszer, ma is élő hagyományokkal és fejlett, árnyalt műszókincsel.

A szerző véleménye szerint — ellentétben néhány más kutatóéval — az obi-ugor medvekultusz a totemizmussal függ össze. A medvetisztelt társadalmi-gazdasági alapját vázolja szerzőnk annak megnyilvánulásáról csak röviden ír, nem akarván ismételní KÁLMÁN BÉLA mindenre kiterjedő, részletes tanulmányát a Vogul népköltési gyűjtemény III/2. kötetében (Budapest 1952.)

Az említett tanulmányban Kálmán Béla is ír a medvekultuszhoz kapcsolódó tabunyelvről, s a szavakat fogalom- és tárgykörök szerint csoportosítja. Nyelvészeti elemzésnek vetette alá WOLFGANG STEINITZ néhány északi osztják nyelvjárás medveműszoit (W. STEINITZ, Jäger-Tabusprache und Argot. To Honour Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday. Mouton, The Hague—Paris 1967. 1918—1925). Az obi-ugor tabuszókat a teljességre törekvően azonban most először BAKRÓ-NAGY MARIANNE gyűjtötte össze, és elemezte nyelvészeti szempontból. Ezért könyvének alapja és nagy érdeme az a minden nyelvjárásra kiterjedő gyűjtőmunka, melynek eredménye-

képpen a Szójegyzékben (Wörterverzeichnis, 23–59) együtt láthatjuk azt a 486 szócikkbe sorolt vogul és osztják szót, melyek a szerző meggyőződése szerint az obi-ugor medve-nyelv szókincsét alkotják.

A szójegyzék értékét a benne rejlő alapos gyűjtőmunka mellett növeli világos, könnyen áttekinthető volta. A szakirodalomban elfogadott, mássalhangzók szerinti abc-rendbe sorolt, folyamatosan számozott szócikkek között könnyű eligazodni. Minden jelentés külön szócikkbe került. A nyelvészeti elemzéskor sem kell esetenként újra ismételni minden adatot, elegendő a sorszámmal utalni rá. Így az egész könyv könnyen kezelhető. S azok számára, akik a későbbiekben ezzel a szókincsel foglalkoznának bármilyen (etimológiai, stilisztikai, jelentéstani, mitológiai stb.) szempontból, nagy könnyítést, hogy együtt áll az anyag a kutatás rendelkezésére.

Az adattárat a medveműszók nyelvészeti elemzése követi. A szerzőt többféle cél vezeti. Egyrészt történetileg kívánja megvilágítani a medveműszók kialakulásának útját. Ez a történetiségre való törekvés megfigyelhető az adattárban is. A szerző ahol csak tudja, megadja a tabuszó köznyelvi jelentését, utal a kölcsönzésekre stb. Másrészt szinkron módon elemzi a szavakat, alakítani és szintaktikai szempontból. Mindez annak érdekében történik, hogy a köznyelvi szavakból tabuszavakat létrehozó nyelvi módokat megismerhessük. A legáltalánosabb módszer, mely kevés kivétellel — talán csak egyes jövevényszavak kivételével — az egész szókincsre jellemző, a jelentésváltozás, elsősorban a metafora és a metonímia. A jelentésváltozással együttjáró (azt megelőző, kísérő), látható jelenségek már más nyelvészeti kategória körébe tartoznak. A szótorzítás hangtani jelenség, a szóösszetétel, szószerkezet szintaktikai, a szóképzés alakítani, a kölcsönzés pedig lexikai. Vannak azonban olyan szavak, melyek csak jelentésváltozáson mentek keresztül, tabuszóvá válásuknak egyéb jele nincs. A nyelvi kategóriák ilyen elkülönülése nem eléggé világos a könyvben.

A sorban az első, bár nem a legjelentősebb változás a szótorzítás (Wortdeformation, 61–67). A tizennyolc szótorzítással keletkezett tabuszóban elsősorban mássalhangzók változtak meg. Az új mássalhangzó, mely nem torzult hang, hanem szabályos fonéma, általában azonos módon, de más helyen képződik. A változás iránya nem meghatározott, egyaránt előfordul $p > t$, $t > p$, $š > s$, $s > š$ változás, hasonlóképpen palatalizáció és depalatalizáció. A medveműnyelvnek tehát nincsenek olyan hangtani jellemzői, mint pl. a gyermeknyelvnek. Néhány magánhangzó-változás mellett mássalhangzó-betoldás is előfordul.

Pusztán torzulással keletkezett medveműszó csak kettő van. A többinek egyrészt már nem torzult alakja is tabuszó, másrészt a torzításon kívül más szóalkotási mód is közrejátszott létrejöttükben.

Mind a köznyelvnek mind a medveműnyelvnek fontos szóalkotási módja a szóképzés. Erről szól a következő fejezet (Wortbildung, 69–88). A szerző itt csak azokat a képzett alakokat tárgyalja, melyek a szóképzés útján váltak medveműszóvá. Ezek között a legősibb, feltehetőleg még az obi-ugor együttélés korából származó szó az **oy* 'fej' -*t* denominális névszóképzős alakja, mely 'medvefej' jelentésű. A szó eredeti hangalakjával Steinitz **oŋkat* alakot feltételez, Bakró-Nagy Marianne azonban az **oyat* alakot tartja valószínűbbnek. A szó később jelentésváltozáson ment keresztül, egyes nyelvjárásokban a medve más testrészeit is jelöli, hangalakilag is módosult, szerzőnk adattárában hat szócikkben szerepel. Fejlődését a 71. lapon lévő ábra mutatja be.

A továbbiakban a medveműszók osztják és vogul képzőit ismerhetjük meg. Funkciójukat tekintve ezek deverbális és denominális nomenképzők. Néhány kivételével (osztj. -*ja*, **ip*/*-*ip*, *-*lip*/*-*lip*), melyek kizárólag csak tabuszavakhoz járnak, a képzők általánosan használatosak a köznyelvben.

A két leggyakoribb képző, mely mindkét nyelvben előfordul, az *(*ə*)*ŋ* és az *(*i*/*i*)*p* melléknévképzők, az általuk képzett szó pedig főnévi funkciójú. A képzett szó általános állapot, tárgy tulajdonságát jelöli, s tapadással felveszi a tulajdonságot hordozó állapot, tárgy elentését.

A főnevesülés tehát lehetséges az obi-ugor nyelvekben, ezért érdekes, hogy miért fordulnak elő mégis *ot* ~ *ut* utótagú szerkezetek is. Az *ot* ~ *ut* 'dolog, tárgy' jelentésű szó igenév, nomen possessi mellett inkább képző funkciójú, mint önálló morféma. Csupán főnevesítő szerepe van, jelentése is elvész, hiszen az ilyen utótagú alakok nemcsak tárgyat, hanem állatot, állati testrészt is jelölhetnek. A szerző nagyon helyesen a szóképzés fejezetében tárgyalja az *ot/ut* utótagú alakokat. A melléknév-, igenév-, nomen possessi képzős alakok az *ot* utótagúaktól abban különböznek, hogy az utóbbiakon jelölt a főnévi funkció, az előbbieken viszont nem. A szerző ezt a funkcióváltást meggyőzően elemzi. A pusztá képzős és az azonos előtagú *ot* utótagú alakok párhuzamos meglétét nyelvjárási különbséggel magyarázza.

Fölmerülhet azonban a kérdés, miért nincs egyetlen *tárgyi* 'hely' utótagú alak, mely a keleti osztják nyelvjárásokban hasonlóképp főnevesítő szerepű. Talán a medveműnyelv nem él ezzel a formulával? Erre a kérdésre addig nem tudunk megnyugtató választ adni, míg nem lesz összefüggő, medvekulitusszal kapcsolatos szövegünk a keleti nyelvjárásokból. Itt érezhető lehetőségeink véges volta, hogy még egy ilyen teljességre törekvő munka sem lehet teljes a források hiányában. A vahti, vaszjugáni nyelvjárásból csak köznyelvi szövegek állnak a kutatás rendelkezésére. A szerző is keleti osztják adatait főképp a Karjalainen—Toivonen szótárból gyűjtötte.

A szóalkotás további módjait tárgyalja a következő fejezet (Zusammensetzungen, Wortverbindungen, Umschreibung, 89—94). Az összetett szók általában jelzős szerkezetek, ahol az előtag medvét jelentő tabuszó. Szemantikailag a jelentésszűkülés jellemző ezekre az alakokra, melynek következtében az alapszó csak medvével kapcsolatos dolgot, fogalmat jelöl. Mindössze egy olyan összetett szó szerepel az adattárban, melynek mindkét tagja köznyelvi szó. A szóösszetétel tehát nem kifejezetten tabuszóalkotási mód, inkább csak a szinkron elemzés szintjén állapíthatjuk meg, hogy tabuszók összetett szavakban is szerepelnek, s tabujelentésüket az alaptagra is kiterjesztik.

A szószervezetek viszont gyakran állhatnak köznyelvi szavakból. Jelentésük névátvitellel alakult ki, tehát a tabuszó végső soron nem szintaktikai, hanem szemantikai úton jött létre. Szintaktikailag is elemezhető: névszói és igei szerkezetek csoportjára oszthatók.

Némi zavart okoz, hogy a körülírást is ebbe a fejezetbe került, annak ellenére, hogy ez már nem szintaktikai, hanem jelentéstani kategória. A körülírástos alakok is szószervezetek, a jelenség maga azonban a metaforával és a metonimiával tartozik össze. Ezért jobban illett volna a következő fejezetbe.

Ez a következő fejezet (Die semantische Untersuchung, 95—110) a tabuszavak kialakulásának jelentéstani magyarázatát adja. A szerző számításai szerint az obi-ugor medveműnyelv 75%-a névátvitellel jött létre, éppen ezért igen fontos ennek vizsgálata. Már a korábbi fejezetekben sem lehetett említetlenül hagyni a jelentésváltozást, most azonban elméleti kiindulópontú magyarázatot kapunk.

A tabuszavak létrejöttének oka az, hogy bizonyos dolgokat, fogalmakat nem szabad nevükön nevezni, ezért más, a tilalom alá nem eső, de hasonló, érintkező dolgok, fogalmak nevét kell használni helyettük. Ha a tabuszó nevét és jelentését N_1 és J_1 jelekkel jelöljük, a vele helyettesítendő köznyelvi szót pedig N_2 , J_2 -vel, akkor megállapíthatjuk, hogy N_1 és N_2 szinonimikus kapcsolatban vannak egymással, J_2 és J_1 pedig polisze-mantikus kapcsolatban. Névátvitelkor N_2 megkapja a J_1 jelentést. A jelentésváltozás után N_1 továbbélhet a köznyelvben valamilyen köznyelvi jelentésben. Ha azonban a szó teljesen átkerül a medveműnyelvbe, a köznyelvnél pótólnia kell a kipusztult alakot.

A névátvitel két fajtája fordul elő a jelentésváltozásokban: a hasonlóságon alapuló metafora és az érintkezésen alapuló metonímia. A metaforikus jelentésváltozások típusainak részletes felsorolásában elsődleges jelentésként tárgy, tárgy része, állat, állati testrész, növény(rész), személy, emberi testrész, anyag, térszíni forma, természeti jelenség és építmény szerepel, másodlagos jelentésként pedig tárgy, állat, állati testrész, ürülék, természeti jelenség és lakóhely. Igék esetében fizikai, állati, emberi cselekvést és történést jelentő szó változhat fizikai, állati, emberi cselekvést jelentő szóvá.

A metonimikus névszói változások típusainak elsődleges jelentései: állat(nem), állati testrész, tulajdonság, tárgy része, tárgy helye, építmény, anyag, fogalom, természeti jelenség, számnév. Másodlagos jelentések: állat(faj), állati testrész, a tulajdonsággal rendelkező állat, tárgy egésze, az építményben tartandó esemény, az anyagból készült tárgy, természeti jelenség. Igék esetében fizikai történést jelentő ige változhat másik fizikai történést jelentővé.

A szerző végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a metaforikus változásokon belül a leggyakoribb típus a tárgy → állati testrész változás, általában pedig a medve jelzős szerkezeten alapuló elnevezései. Az obi-ugor medveműnyelvben a medvének 132 neve szerepel, ebből 43 alapelnevezés, a többi jelzős szerkezet.

Az idegen szó általában jelentésétől függetlenül könnyen kimondható, a beszélő számára nincs olyan jelentéstartalommal, asszociációkkal terhelve, mint az ugyanazt jelentő saját nyelvi szó. Éppen ezért a kölcsönzés kézenfekvő tabuszóalkotási mód. Az obi-ugor nyelvek a zürjénből, tatárból és egymás nyelvéből kölcsönöztek. A szerző a jövevényszavakat először átadó és átvevő nyelvek szempontjából csoportosítja, majd a jelentésváltozás szempontjából. Vannak olyan jövevényszavak, melyek az átadó nyelvben is tabuhasználatúak voltak, ezek vagy azonos jelentéssel kerülnek át az obi-ugor nyelvekbe, vagy kisebb jelentésváltozással. Az eredetileg köznyelvi szavak szintén vagy ugyanolyan jelentéssel válnak a medveműnyelv elemeivé, vagy némi jelentésváltozással.

Némely vogul–osztják kölcsönzés esetében nehéz meghatározni a kölcsönzés irányát. Az északi obi-ugor nyelvjárások beszélőire gyakran jellemző, hogy többnyelvűek, s vogul adatközlő könnyen kever osztják szavakat a beszédébe, s fordítva. A tükörfordítások irányát a szerző javaslata szerint az adatközlő anyanyelvének kiderítésével lehet meghatározni.

A könyv záró fejezete (Zusammenfassung, Schlußfolgerungen 119–127 l.) az eredmények nem egyszerű újrafogalmazása, hanem merőben új gondolatokat tartalmaz. Az obi-ugor medveműnyelv nyelvészeti elemzése arról győzte meg Bakró-Nagy Mariannét hogy az nem a vogul és osztják nyelv külön életében alakult ki, hanem visszavezethető az obi-ugor együttélés koráig. Érvei: a tabuszók létrehozásának azonos nyelvi módjai, bizonyos köznyelvi jelentés híjával lévő tabuszók megléte, etimológiaiailag összetartozó vogul és osztják tabuszók másodlagos jelentésének azonossága, a 'medve' jelentésű szó hiánya mindkét nyelvben, egyes testrésznevek más testrészt jelölő használat, a medveszókincs gazdagsága. A szerző kísérletet tesz, hogy egyes színinim kifejezések létrejöttének időbeli sorrendjét is meghatározza, irányt mutattva ezzel a további kutatások számára. Megpendíti, hogy a medve kultusz uráli eredetű is lehet, sőt az indoeurópai medve kultusszal is összehasonlítva több azonos vonást fedez föl. Ezeknek az egyezéseknek okát azonban szerzőnk inkább az emberi gondolkodás hasonlóságában látja, nagyon helyesen.

Bakró-Nagy Marianne könyve gondolatébresztő, alapos munka. A szerző tárgyát tudományos kíváncsisággal vizsgálja, elemzései részletesek. Kérdéseit, ha nem lehet, nem zárja le véglegesen, helyet hagyva ezzel a további kutatásnak. A könyvet rövidítés-és részletes irodalomjegyzék zárja.

CSEPREGI MÁRTA

Juha Janhunen: Samojedischer Wortschatz

Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186 l.*

Az uráli nyelvészetben a 70-es évek fordulópontot jelentettek: egyre több kutató értette meg, hogy az urálistikának fontos – s eléggé feltáratlan – része a szamojédológia is, s ez a tény egyre több fiatal kutatót serkentett a szamojéd nyelvek tanulmányozására főleg Finnországban, a Szovjetunióban és Magyarországon. Elsősorban grammatikák, szövegközlések jelentek meg, de némely kutató megpróbálkozott a szamojéd nyelvek átfogóbb szintézisével is (JUHA JANHUNEN, Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez: vokalizmus. NéprNyf. 19–20:165–186; PEKKA SAMMALLAHTI, Über das Vokalsystem des Urnordsamojedischen. FUF 41:86–112).

E kutatások jelentős állomása a Castrenianumin toimitteita 17. kötete, Janhunen szamojéd szójegyzéke, melyet a szerző elsősorban a szamojéd nyelvek hangtörténeti kutatása céljából állított össze. Öröndetes tény, hogy a szerző a – valószínűleg készülőben lévő – szamojéd hangtörténeti szintézisének megjelenése előtt kiadta igen gondosan összeállított kutatási segédletét, s ezzel mások számára is lehetővé tette és megkönnyítette e nyelvek hangtörténeti vizsgálatát. Művét az etimológusok is nagy haszonnal forgathatják, hisz közel 650 szócikében a szerző feldolgozta az eddig megjelent etimológiai anyagot, s közel 250 új (általam észrevett) taggal bővítette azokat. Különösen értékesé válik az anyag azáltal, hogy egy részük CASTRÉN, DONNER sőt ADELUNG kézírataiból származó, eddig még nem közölt példa. A szerző érdeméből bepillanthatunk eddig még sajnólatlanul kéziratokba is. Bízunk benne, hogy valamelyik finnországi kollégánk egyszer sajtó alá rendezi e fontos kéziratokat. Janhunen szójegyzékében az új adatok nagy része a szajáni szamojéd nyelvekből való (kb. 200), de szép számmal találunk új tagokat az északi szamojéd nyelvekből is. Ilyen több új tagot felsorakoztató etimológia, pl. (az U és FU alakokat COLLINDER Comparative Grammar of the Uralic Languages c. munkája alapján közlöm, a jelentést SAMMALLAHTI FUF 43:22–66 cikke alapján):

PS **picā-* (~ **picā-*) 'scheren', vö. U **pečkä-* 'schneiden': Az eddigi szakirodalom tudtommal csak a jurák (L) O *pidā* alakot vonta ide. Janhunen ezt kiegészíti a „sk (Pr) *piiti-*, (D) Ty. aor. sg. 1. *pōdzag* [km (D) prs. sg. 1. *p'ud'lem*, *p'ed'lem*] kb (Sp) prs. sg. 1. *педлямь* ('стриги'), *пйдылямь* ('жну'), sg. 3. *пйтла* ('крою') /mt (Sp) prs. sg. 1. *хыддыямь* ('волосы стригу')" adatokkal is;

* E könyvről előzetes ismertetést közöltünk, l. NyK 81(1979): 416–417. — A fel. szerk.

PS **siŋ* (? ~ **szŋ*) 'hinterer Teil des Zeltes', vö. U *šine* 'Biegung': A szakirodalomban eddig ismert jurák (L) O *šiv*²², kamassz (C) *siŋ*, D *siŋ* szavakat s HELIMSZKIJ által közölt szölkup (Pr) *šit* 'передний угол' (SFU 12:113–132) adatán kívül (ez utóbbi, lehet, hogy nem is ismerhette már Janhunen) idevonja még a „ng (Pop) *saŋ* (T) *syn* / en (T) *se*” adatokat is. Némely esetben kimaradt jegyzékéből más által közölt etimológiai tag. Mivel a szerző a szócikkekhez nem fűz magyarázatot, így nem tudni, hogy átgon-dolt hangtörténeti okból nem vette fel őket, vagy pedig elkerülte figyelmét. Ilyen esetek pl.:

**lǎptá* 'eben, Ebene': LEHTISALO (FUF 21:24) idekapcsolja a karagassz *lapta* adatot is;

**t'ánsǎ* 'Eidechse': PAASONEN (Beitr. 303) idevonja a taigi *taansche* 'Lacerte' adatot;

**pǎtá* 'Galle': PALLAS idekapcsolja a taigi *nammanze* 'grün' alakot is (PALLAS, közli SETÁLA FUFÁ 12:56);

**pucǎ* 'Biber': PALLAS ideveszi a jurák *puddo* 'Mus amphibius' (PALLAS, közli SETÁLA FUFÁ 12:65); N. SEBESTYÉN (ALH 1:285) a kamassz *pučcuqa* 'Mustela sibirica' adatot is;

**pǎ'j* 'Stein': Lehtisalo idevonja a taigi *hyla* 'Felsen' alakot is (MSFOu. 98:269);

**mǎrá* 'Rand': talán idevehető lett volna ERDÉLYI szótárából (Selkupisches Wörterverzeichnis. Budapest 1969) a szölkup *mǎrǎ* 'Ende' adat is.

Janhunen művében az adatok közlése etimológiai szempontból történik. A szerző jegyzékében azokat az általa kikövetkeztetett közszamójéd töveket vette fel, amelyek legalább egy északi és egy déli szamójéd nyelvből dokumentálhatók. A közszamójéd tövek mellett a szerző az alapjelentést is megadja. Az egyes adatoknál nem közli a jelentést, ha az megegyezik az alapjelentéssel, néha azonban sajnós olyankor is elhagyja, ha az csak megfeleltethető neki. Így műve nem pótolhatja az eredeti forrás megnézését. Pl.:

**pǎn*- 'flechten': „km (D) prs. sg. 1. *p'urǎnǎm*” ['zwirnen'];

**pǎrǎ*- 'kochen (tr.), braten': „... en (C) aor. sg. 1. obj. Ch. *fǎrǎbo*, B *firebo* ['zum Reifen bringen']... (sk (Pr) va *pǎrǎgo* ['braten, rösten'])”.

A közszamójéd alapnyelvben a szerző 11 magán- és 13 mássalhangzó meglétével számol.

u	ǐ	ü	i	w		ǰ	
o	e	ö	e	m		ń	ŋ
á			ä	p	t		k
					c		
					s	ʔ	š
					l		
					r		

Ez a fonémarendszer nagy vonalakban azonos az archaikus északi szamójéd nyelvek fonémarendszerével, melyet először Sammallahti, majd Janhunen rekonstruált. A közszamójéd alapalakok rekonstruálásának mikéntjébe sajnós ez a „néma jegyzék” nem ad bepillantást. Örvedetes tény viszont, hogy nem merev alapalakokkal számol a szerző, hanem feltesz ún. archigrafémákat is. Nagyon jó, hogy ezek megállapításakor csak a szamójéd nyelveket veszi figyelembe, a finnugor (~ uráli) etimológiai kutatásokat nem.

A **t'ǎntǎ*- 'laufen' (ahol a *t'* = *t*, *c*) ~ U *ǎntǎ* 'Sprung' példában; az uráli rekonstrukció alapján ugyanis a közszamójédra csak *c-t* lehetne feltenni, *t-t* nem.

A **t'ǎj*- (? **t'ǎš*-) 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot, zu Pferd)' ~ U *sǎkǎ*- 'sich setzen' esetében a szokásos uráli rekonstrukciót figyelembe véve a közszamójédra csak *t-t* lehetne kikövetkeztetni.

A **cǎn* 'Sehne' alaknál meglepő, hogy nem *t'en* alakot rekonstruált Janhunen. Az uráli *seŋ* 'Sehne' alapalak alapján a közszamójédra **t* alakot várnánk. Valószínű, hogy a szölkup Ty. *ǎ* motiválta a szerzőt, mely csak a közszamójéd **c* folytatójaként jelentkezik. (A közszamójéd *t*-nek a szölkup Ty. nyelvjárásában nincs *ǎ* megfelelése.)

Sajnos nem világos, hogy Janhunen szójegyzékében mit jelent a „vgl.”:

1. általában a (jelentés vagy hangalak miatt) bizonytalan etimológiára utal: „**t'ǎš* '(zahmes) Renntier'... (vgl. sk (Pr) *ǎtǎ*, *otǎ*, (D) Ty. *ǎdǎ*...); „**t'ǎjǎ* 'eng, schmal' // vgl. ng (? der.) (M) va *tǎdǎ* 'kicsorbítani'”.

2. E rövidítés néha egy másik kikövetkeztetett alakra utal vagy egy hasonló funkció összehasonlítására:

„**nǎlkǎ* 'Weißtanne' (пихта) ... (vgl. (Sp) *naŋga* 'ивняк', zu **nǎrkǎ* ['Weide'])”;

„**ki*- (? ~ **kǎ*-) pron. interr. ... (vgl. auch *tü* [pron. dem. 'dieser'])”.

Végezetül szólnunk kell egy-két sajtóhibáról is: a **cuk* (~ **cukǎ*) 'Wurm' szócikkben (34) az utolsó sorban az adatjelölés téves: nem kb., hanem kg.; a **kem* (? **keǎm*)

'Blut' szócikk (65) helyesen **kēm* (? **kēdm*). Ezt mind a betűrendi helye, mind a szölkup adat támogatja; a **pāηkē* 'Schaft' szócikkben (113) az utolsó sorban pótlendő a Sp.-adat nyelvi hovatartozása: mt.; a **l'ānt'ā-* 'laufen, traben (von Tieren)' szócikkben (148) téves az utalás, nem „(vgl. jedoch auch **l'ānt'ā-* 'treten')”, hanem helyesen (vgl. jedoch auch **l'ānt'ā-* 'treten').

Janhunen szójegyzéke remélhetőleg fellendíti a hangtörténeti és etimológiai kutatásokat, s egyes esetekben valószínűleg meg is változtatja majd azok eddigi eredményeit. Nem sokkal a szótár megjelenése után Sammallahti már Janhunen szójegyzéke alapján összehasonlította a finnugor (~ uráli) és a közzsamojéd rekonstrukciókat, s érdekes következtetésekre jutott (FUF 43:22–66) az uráli **l* és **k* megfelelőseinél:

P/F/U **l* $\left\{ \begin{array}{l} \text{PS } *l \text{ (} a, \ddot{a} \text{ tövű szavakban)} \\ \text{PS } *j \text{ (} \sim \emptyset \text{) (} e \text{-tövű szavakban)} \end{array} \right.$

pl.: P/F/U **tule* 'Feuer' > PS **tuj* id.
P/F/U **kala* 'Fisch' > PS **kälä* id.
P/F/U **nöle* 'lecken' > PS **nä-* id.

P/F/U **k* $\left\{ \begin{array}{l} \text{PS } *k \text{ (} a, \ddot{a} \text{ tövű szavakban)} \\ \text{PS } \emptyset \text{ (} e \text{ tövű szavakban)} \end{array} \right.$

pl.: P/F/U **juka* 'Stromstelle, Strom' > PS **jäkä* 'Fluß'
P/F/U **tuke* 'See' > PS **to* id.

Sammallahti módszeresen összehasonlítja a szókezdő, a szóbelseji magán- és mássalhangzó-megfeleléseket, a mássalhangzó kapcsolatokat az uráli és a közzsamojéd alapnyelvben. Ez utóbbi nagyon érdekes képet mutat: a -*Ck-*, -*kC-* típusú mássalhangzó kapcsolatok úgy viselkednek, mintha -*C-k* lennének:

P/F/U		PS		P/F/U		PS
*- <i>kt-</i>	>	*- <i>t-</i>		*- <i>tk-</i>	>	*- <i>t-</i>
*- <i>čk-</i>	>	*- <i>c-</i>		*- <i>kč-</i>	>	*- <i>c-</i>
*- <i>sk-</i>	>	*- <i>t-</i>		*- <i>ks-</i>	>	*- <i>t-</i>

E jelenség magyarázata további vizsgálatokat kíván.

Janhunen szójegyzékét KATZSCHMANN részletesen feldolgozta ismertetésében (FUM 3:207–223). Katzschmann kigyűjtötte Janhunen szójegyzékében előforduló valamennyi közzsamojéd képzőt, s ezeket funkciójuk szerint – gyakoriságukat is jelölve – csoportosította. Eközben érdekes megfigyelést tett: az **a*, **ä* tövű igék általában tranzitívak, az **e* tövűek intranzitívak, pl.:

**kāptä* 'löschen' (tr.) ~ **kāptä* 'erlöschen' (intr.)
**kājä* 'zurücklassen' (tr.) ~ **kājä* 'zurückbleiben' (intr.)
**kitä* 'aufwecken' (tr.) ~ **kitä* 'aufwachen' (intr.)

Janhunen szójegyzéke – az eddig elmondottakból is kiderül – nagyon fontos mű, nélkülözhetetlen kézikönyve az uráli nyelvtudománynak. Reméljük, hogy hamarosan elkészül hozzá a szöveges magyarázat, egy részletező hangtörténet. E jegyzék azonban ennek hiányában is kiindulópontjául szolgálhat más kutatóknak is hangtörténeti kutatásaikhoz.

FANCSALY ÉVA

Я. Н. Попова: Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка

Наука, Москва 1978. 172 l.

Ritkán van módunk ilyen terjedelmes olvasmánnyal megismerkedni ilyen kevésbé hozzáférhető nyelvről mint a nyenyec. Mivel a könyvet a Szovjetunióban adták ki, az olvasó feltételezi, hogy a szerző újonnan gyűjtött adatok birtokában elemzi az említett nyelv hangtani és fonológiai rendszerét. Valóban, mint a bevezetőből megtudjuk a szerző két alkalommal járt gyűjtőúton (1968, 1975); ezen két alkalommal csak az erdei nyelvjárásból gyűjtött anyagot; egy 1963–1964-es expedíción pedig a tundrai nyelvjárásból.

A monográfia a Bevezetéssel kezdődik, amelyben a szerző röviden összefoglalja a nyenyecokról szóló szakirodalmat: a legrégebb feljegyzésektől a mai terjedelmesebb tanulmányokig. Ezek után megállapítja, hogy a nyenyecnek a szamojedság északi ágának legszámosabb népe, majd a már ismert nyelvjárási tagozódást közli táblázat formájában. Ismerteti a főbb nyelvészeti megállapításokat az erdei nyenyecel kapcsolatban, melyet a megelőző kutatók tettek.

Tanulmányának célját Popova négy pontban foglalja össze:

1. Az erdei nyenyec fonémaállományának és fonetikai rendszerének jellemzése.
2. A lehetőségekhez képest a legteljesebb képet adni az erdei és tundrai nyelvjárások artikulációs sajátosságairól, különbségeiről.
3. Hangtani eltérések rendszeres bemutatása a két nyelvjárás között.
4. Mindezek, valamint történeti elemzés alapján bemutatni azt a belső nyelvi fejlődést és külső hatásokat, melyek a két nyelvjárás különbségeihez vezettek.

Az erdei nyelvjárások közötti elhatároló tényezőként az alábbiakat nevezi meg: (A három erdei nyelvjárást – Nj. Lj. P – a Njalín, Ljamins és a Pur folyóknál lakó nyenyecnek beszélik.)

- a) Nj, Lj: jellemző a zöngétlen médiák megléte – *B, D, C, Z* –; a purira nem.
- b) Nj: az (ŋ) szóvégi helyzetben nem fordul elő; ez nem pusztán fonetikai vagy fonotaktikai kérdés, hanem áthatja az egész toldalékolási rendszert, valamint az alternációk egy más típusát mutatja, mint a másik két nyelvjárás.
- c) A puriban a *j* artikulációja a Lj. Nj.-nél gyengébb. Hogy ezen mit kell érteni, arra már nem kap választ az olvasó.

A címben jelölt jelenségek tárgyalását a szerző négy részre osztva végzi el; a négy rész fejezetekre tagolódik.

Az első részben a szerző a puri nyelvjárás hangkészletét és hangrendszerét mutatja be. Az elemzés alapját a könyv során a puri nyelvjárás képezi. Az egyes hangok leírására NADELJAEV által kidolgozott (ŠČERBA módszereire alapozott) általános fonetikai jelölésmód szolgál, melyet a szibériai nyelvek leírásánál alkalmaznak a Szovjetunióban.

Popova 66 féle magánhangzót különböztetett meg; a nyelv vízszintes mozgása szerint négy fokozatot tart számon: előlképzett, kevert, centrális, hátul képzett magánhangzókat; labiális és illabiális magánhangzókat; a nyelv függőleges mozgása szerint hat fokozatot különít el. Ezen kívül ötféle hosszúságot jelöl: nagyon hosszú, hosszú, rövid, nagyon rövid, redukált; valamint diftongusokat is. Az első rész végén diagram formájában megtaláljuk a hangállomány ábrázolását. A mássalhangzókat a hagyományos képzéshely/képzésmód szempontjai szerint osztályozza. Itt csak kétféle hosszúság van: hosszú és rövid.

Ezt követi a magánhangzók eloszlásának vizsgálata nyílt/zárt és/vagy hangsúlyos/hangsúlytalan szótagokban. A legtöbb magánhangzó nyílt, hangsúlyos szótagban fordul elő, a legkevesebb pedig hangsúlyos szótag utáni pozícióban. A mássalhangzók eloszlása a következő fejezet tárgya.

A következő fejezet a hangállomány fonematikus elemzésével foglalkozik. Ezt a feladatot POPOVA TRUBETZKOJ, A fonológia alapjai c. művében felsorolt szempontok alapján végzi el. Bevezető megjegyzésként megemlíti, hogy sem VERBOV, sem SAMMALAHTI nem adtak fonémarendszert, csak a hangok általános fonetikai leírását. A megjegyzést Verbov kapcsán helytálló de Sammallahtival kapcsolatban semmiképpen sem tekinthető átgondoltnak.

A magánhangzófonémákkal kapcsolatban Popova szerint a következő megkülönböztető jegyekre van szükség: 1. nyelvvállás (1–6), 2. időtartam (hosszú, normális, rövid), 3. képzésmód (előlképzett, kevert, hátulképzett).

Ezek alapján 22 magánhangzó fonémát különböztet meg; ezek közül egy diftongust.

A mássalhangzófonémák is három disztinktív jegy alapján különíthetők el: 1. képzéshely (labiális, dentális, palatális, veláris, laringális), 2. képzésmód, 3. nyelvhát kiegészítő szerepe (palatizált/nem palatizált).

A második részben a szerző az erdei nyenyec kiejtés sajátosságaiával és szabályszerűségeivel foglalkozik. Ebben a részben ismerkedhetünk meg a mássalhangzó kapcsolódások törvényszerűségeivel. Szó elején mássalhangzó kapcsolat nem fordul elő; szó belsejében állhat egy mássalhangzó, kettő, illetve három különböző (C ; C_1C_2 ; $C_1C_2C_3$) és nagy ritkán négy. Szó végén állhat egy, kettő, illetve három mássalhangzó. Ez utóbbi esetben a mássalhangzó kapcsolat utolsó eleme (ρ). Popova nem ad felvilágosítást arra nézve, hogy milyen lehet a fonetikai megvalósulása pl. egy ($pt\rho$) vagy ($pk\rho$) kapcsolatnak. Ezt követően példákkal illusztrálja a különböző pozíciókban megjelenő mássalhangzó-kapcsolatokat. A szóközépi három (ritkán négy) és szóvégi három mássalhangzó kapcsolata toldalékolás eredménye. Ezen kívül szóközépen még magánhangzó kiesésének eredményeként is létrejöhet.

A következő fejezet a magánhangzó-harmóniával foglalkozik. Popova itt megállapítja, hogy a (χ), illetve a (ρ) mássalhangzókat az jellemzi, hogy a megelőző és a követő magánhangzó azonos. Ez alól csak azon esetek a kivételek, mikor az említett hangokat mássalhangzók előzik meg vagy követik.

Ezután a magán-, illetve mássalhangzó alternációkra találunk példákat. A magánhangzó-alternációk túlnyomó többsége többes tárgyesetben következik be. A többes tárgyeset képzése sok esetben palatalizálja a t utolsó mássalhangzóját és ez mássalhangzó-alternációt eredményez.

Ezenkívül még van mennyiségi váltakozás mássalhangzók között, bár erről Popova megjegyzi, hogy ez a jelenség nem fonematikus, pusztán fakultatív és kombinatórikus variánsként jelenik meg két magánhangzó közötti pozícióban.

Ezután az erdei nyenyec artikuláció jellemzése következik. Popova megállapítja, hogy eddig nem folytattak tudományos kutatást ebben az irányban; CASTRÉN és TERESČENKO csupán egy-két megjegyzést tesz erről a kérdéssel. Popova szerint a beszédszervek gyenge artikulációja oda vezet, hogy a kombinatórikus variánsok mellett fakultatív vagy szabad variánsok is vannak. Hogy a gyenge artikuláció miben áll azt Popova nem elemzi részletesen. Feltűnnek a mennyiségi ingadozások. A hangsúlyra ugyancsak jellemző a mozgás. Az alapvető hangsúly helye változhat a két szótagúakban, a kettő közül bármelyiken; a többszótagúakban a páratlan szótagok között cserélődhet; sőt, nem ritkán az elsőről az utolsó szótagra kerülhet át a hangsúly, csakúgy mint a tundraiban.

A magánhangzók körében az erdei és a tundrai között nincs nagy különbség; mindkettő esetében relevánsnak tekinti a hosszú/rövid ellentétet, a mennyiségi és minőségi redukciót. Négyféle képzésmód közül háromnak van fonológikus jelentősége. Palatalizált mássalhangzó után a magánhangzók előlképzettek, a labialis csak a hátulképzett mássalhangzók esetében bír megkülönböztető jelleggel. A két nyelvjárásmagánhangzóinak mennyiségi különbségei között csekély az eltérés. Szókezdő helyzetben magánhangzó nem fordul elő; ez alól csak a nyugati, illetve a keleti peremnyelvjárások jelentenek kivételt. Az expiratórikus főhangsúly általában a hosszú magánhangzóra esik, de léteznek rövid és redukált hangsúlyos szótagok is. Szóképzés, toldalékolás esetén a hangsúly helye megváltozik; a többszótagú szavakban a főhangsúly mellett mellékhangsúly is van. Hangsúlytalan magánhangzók, különösen szó végén, mennyiségileg és minőségileg redukálódnak.

A mássalhangzók kiejtési sajátosságai: a tundrainál kisebb feszítettséggel képzettek, szóvégi implózió; két egymást követő mássalhangzó képzésekor az első gyakran részben felveszi a második artikulációját. Mindkét nyelvjárásra jellemző a palatalizált/nem palatalizált mássalhangzó fonémikus ellentéte.

Labialisálódik a mássalhangzó, ha labiális magánhangzó követi. Nem jellemző a zöngés/zöngétlen oppozíció. A tundraiiban kétféle gégezárhangot különböztet meg: ρ - ρ . Az első jellegzetessége az, hogy a zár nazálisan oldódik fel (ez mindenesetre nehezen képzelhető el), míg a másodiknál orálisan. Különbséget vél felfedezni a hanglejtésben is: az első esetében emelkedő a hanglejtés, a másodiknál ereszkedő mondat, illetve szó végén. Az erdeiben csak egy, nem nazalizálható glottális zárhang (ρ) van. A mássalhangzók hossza nem fonematikus, de két szótagú szavakban, intervokális helyzetben megkettőződnek. Ezen kívül kettős mássalhangzó csak morfematháron található. Érdekes módon Popova is ugyanazt a szót idézi, mint a Chrestomathia Samojedica a 70. oldalon. Ezt néhány olyan a mássalhangzók előfordulására és kapcsolódására vonatkozó megállapítás követi, melyet már az előző fejezetekben olvashattunk.

A harmadik részben Popova a tundrai és erdei nyelvjárások megfeleléseit mutatja be, nagyszámú példa segítségével. Az összehasonlítás alapját a Bolsaja Zemlja-i (tundrai)

nyelvjárás képezi, mivel ez a jelenlegi nyenyec írott nyelv alapja. A fejezet további részében a tazi, és a jamali (keleti tundrai) nyelvjárásokat veti össze a szerző a „sztenderd” nyelvvel, majd pedig a tazi nyelvjáráson belüli variációkat ismerteti.

A negyedik részben az erdei és a tundrai nyelvjárások elkülönülésének okaival foglalkozik. Az elkülönülés okát belső és külső tényezők egymásra hatásában látja. Belső tényező alatt a nyelv történeti változásait érti, a külső tényezőknél pedig a szomszédos nyelvek, elsősorban az osztják hatását; ez a hatás pedig többnyire a két nyelvjárás közötti szókinszbeli eltérés formájában mutatkozik meg.

A tanulmány végén táblázatok formájában foglalja össze a szerző a hangkapcsolódásokat. A táblázatok a következőket tartalmazták: magán- és mássalhangzó kapcsolódásokat, azok gyakoriságának feltüntetésével; mássalhangzó kapcsolatokat szóközépen és szó végen. A táblázatokból megtudjuk milyen magánhangzók előzik meg a szóvégi mássalhangzó kapcsolatokat; szóközépi helyzetben levő mássalhangzókapcsolatot milyen magánhangzók vesznek körül és természetesen az előfordulásuk gyakoriságát. Így összesen 17 táblázat született. A táblázatok között némelyek nemcsak a fonémák, hanem a kombinatórikus variánsok előfordulását is feltüntetik; zavart okoz, hogy ez a jelenség nem valósul meg következetesen. További zavarokat okoz az a tény, hogy a tanulmányban többször előfordul ugyanolyan jelentésű szó minden előfordulása esetén más hangalakkal jelenik meg: hol fonetikai átírásban, hol fonematikusban; a hangsúly és a palatalizáltság jelölése sem mindig állandó; és ehhez járulnak még a gépelési hibák, valamint a tördelés. Így aztán nem lehet tudni, hogy milyen is egy szó hangalakja. Azonkívül arra is akad számos példa, hogy a tanulmány és a szótár (Я. Н. Попова, Ненецко-русский словарь) adatai nem egyeznek meg. Sajnos a megbízhatatlan adatközlés, következtetlen feldolgozás és a sajtóhibák miatt a tanulmány — amellet, hogy a szerző által adott értékelés használhatatlan — nem ad arra sem lehetőséget, hogy a korábbi adatközlések hiányosságait, esetleges hibáit és következtelenségeit meg lehessen határozni és ezáltal korrigálni. A tanulmányt alapos bibliográfia zárja. A függelékben Popova két rövid szöveget bocsát közre fonetikus és általa fonemizált átírásban. Ebből is az derül ki, mennyire következtetlen és véletlenszerű Popova elemzése még akkor is, ha olyan tekintélyre hivatkozik, mint Trubetzkoy.

Noha megállapítható, hogy a kisebb lehetőséggel és kevesebb nyelvi anyaggal, de nagyobb szakmai felkészültséggel rendelkező szerzők művei alapján megbízhatóbb következtetések vonhatók le, a tragikus módon (és fiatalon) elhunyt szerzőnő ambíziózus munkáját el kell ismernünk.

MAROSÁN LAJOS

Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái

Nyelvtudományi Értekezések 101. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 62 l.

Érdeklődéssel olvastam el HUSZÁR ÁGNES értekezését. Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi, hogy egy fiatal szakember mit tud kezdeni ennek az örökzöld (grammatikai) témának — mondhatni — parttalanul áradó szakirodalmával; másrészt „hivatalból” is érdekelt a dolog, hisz a Magyar történeti grammatika c. kollektív mű keretében a Predikatív viszony c. fejezet gazdája vagyok. E körülmény szerepét az alábbi ismertetésben is szeretném kifejezésre juttatni.

Az első fejezetben az alany és az állítmány viszonyának szakirodalmi felfogását tárgyalja (4–20). A fontosabb koncepciók a különféle vizsgálati szempontok kifejezői, s lényegében a mondatmeghatározásokkal is összefüggenek. 1. A paralelizmus-felfogás szerint a mondat = (logikai) ítélet, s alanyi meg állítmányi részből áll (dualizmus), a bővített mondat esetében szerkezetes alanyból és szerkezetes állítmányból. E felfogás inkább az aktuális mondattagoknak, illetőleg az ún. logikai alany-állítmány viszonynak a vizsgálatával hozható összefüggésbe. 2. Az alany primátusának képviselői szerint az alany és az állítmány viszonya képzetek, illetőleg képzetesoportok kapcsolata; e szerint az állítmány nem más, mint az alanytól függő képzet nyelvi formája, mely grammatikailag hasonló a (független) alanyhoz (kongruencia). 3. A hozzárendelés-felfogás szerint a mondatot alkotó alapviszony az alany és az állítmány kölcsönös viszonya. E viszony tagjait kölcsönös meghatározottság, ugyanakkor függetlenség is jellemzi; e viszony sajátossága, hogy olyan szintaktikai struktúrának a kialakítására szolgál, mely a nyelvi közlés konkrét folyamatának egységeként lezárt gondolatot fejezi ki. 4. Az állítmány primátusának hirdetői eredetileg az ige szófaji tulajdonságaiból indultak ki; az ige — valenciája révén —

a mondat központja. GOMBOCZ a predikatív viszonyt alárendelő szintagmának tartja (*a viz folyik* = adverbális szintagma), következésképp az (igei) állítmányt tekinti főtagnak. DEME szerint jelentéstanilag az állítmány a tartalmasabb rész, s elsőbbsége a grammatikailizálódásban azzal teljedett ki, hogy az alany és az állítmány viszonyára, meg egyéb (beszédbeli fontosságú) körülményekre való utalás feladatát is ellátja.

A következő fejezetben azt a kérdést feszegeti, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata (20–26). Az idézett nézetek szembesítése alapján predikatív szerkezetet, meg predikatív szó szerkezetet különböztet meg. 1. A predikatív szerkezet magában foglalja a tagolt mondat egészét: a szerkezetes alanyt és állítmányt, s a mellékmódot is beletartozik. A predikatív szerkezet nem szintagma, hanem a tudományos vizsgáldást megkönnyítő absztrakció; lényegében úgy kapjuk meg, ha a teljes, nem hiányos mondatból kivonjuk a szerketlen mondatrészeket meg a predikációt. Ezzel megfogalmazódott a mondat és a predikatív szerkezet közti különbség is. 2. A predikatív szó szerkezet ezzel szemben a szerkezetes alany és állítmány két alaptagja között, azaz a két rész centruma között fennálló viszony kifejezője. — Ami a predikatív szó szerkezet tagok viszonyának szófaji vonatkozásait illeti: noha a tagok viszonya kölcsönös, egymást föltételező, hozzárendelő, mégis az alanyesetben álló főnév általában kötelező bővítménye az igei állítmánynak. Megjegyzendő azonban, hogy az *arczaya levm ygen fenlew* (JÓK. 25); *yne ez ember teekozlo* (JordK. 386)-félékben az alanyesetben álló főnév a (folyamatos melléknévi) névszói (-igei) állítmánynak ugyanúgy bővítménye, mint a verbum finitum esetében.

Az azonosító mondat c. fejezetben (26–36) előbb a névszói állítmány meghatározása szerepel, majd az azonosító predikatív viszony jellegével foglalkozik; utána az azonosító mondatok elemzési kérdéseinek részletes történeti áttekintést kapjuk. Néhány idevágó megjegyzésem. 1. Az ún. minősítő névszói (-igei) állítmánytól elkülöníthető az ún. (birtokosnak) tulajdonító névszói (-igei) állítmány. Köztiük ugyanis alaki különbség van; az előbbi mindig határozott névelő nélküli, illetőleg nem kaphat birtokos személyragot sem (*az alma piro*; *a bátyám katon*); — az utóbbi *-é* birtokjeles főnév, illetőleg a birtokjeles alakokat képviselő birtokos névmás (*ez a könyv Péteré v. enyé*). 2. Az azonosító mondatok konkrét elemzésében — tudvalevőleg — az okozza a nehézséget, hogy az alanyi meg az állítmányi dologfoglalom is kötelezően determinált, azonos vagy egyenértékű alaki kitevőkkel. Érdekes módon ezidáig inkább csak az állítmány-megkeresésére alkalmaztak különféle transzformációkat. Én itt inkább az alany megkeresésének a lehetőségére utalnék. Előbb azonban el kell fogadni, hogy a kizárólagos grammatikai elemzés síkján a főnévi névmás legfeljebb főnévi névmással szemben lehet állítmány; egyébként funkcionálisan (és általában) mindig csak alany. Ilyen értelemben a főnévi névmás = a „nevező” mása, melyre a predikátum vonatkozik. Mindebből az következhethet, hogy az azonosító mondat bizonyos típusában az (a rész) az alany, mely főnévi névmással helyettesíthető úgy, hogy értelmileg hasonló (szerkezetileg azonos) marad a struktúra; pl. *a sógorom az orvos*: → *ő az orvos* stb.; de: *a sógorom az orvos*: → *a sógorom ő* értelmileg más struktúra. — Egyébként az azonosításnak meg a minősítésnek az érintkezését jelzi az is, hogy az azonosító állítmány minősítővé alakítható (és megfordítva); pl. *a sógorom az orvos* → *a sógorom orvos* stb. — Megemlíthető, hogy a kizárólagos grammatikai elemzésben az *-e* kérdőszócska elhelyezkedése sem mindig perdöntő a névszói állítmány megítélésében; pl. *nem zolgae* az (SándK. 23); de: *Nem de ez ee az david ffa?* (JordK. 389).

Az aktuális mondattagolás c. fejezet (37–58) kidolgozását az indokolja, hogy a logikai és grammatikai elemekből álló mondat (konstrukció) egy adott helyzetben vagy szövegösszefüggésben meghatározott közlési funkciót is betölt, következésképp a mondatfunkciós meg a beszédfunkciós elemzésmód esetenként keveredhet. — A történeti áttekintésben a stúdium fejlődését a műszóhasználat kialakulásán át mutatja be; az aktuális mondattagok fontosabb elnevezései: lélektani alany és állítmány; logikai alany és állítmány; beszédfunkciós részek; topic (a más ismert)-comment (az újszerű); téma-réma stb. — A történeti áttekintés után elméleti összefoglalás következik. Ebben előbb az aktuális mondat definícióját kapjuk, majd az ún. racionális meg az ún. emocionális típusoknak meghatározását és jellemzőit. Ezután az aktuális tagolás szerinti elemzésmód szempontjainak a bemutatása kerül sorra (a kontextus, a beszédhelyzet figyelembe vétele, a hangsúly, a szörend szerepe), majd alaki fogódzóként a témára, illetőleg a rémára jellemző szófajok megállapítása. Fontos tétel, hogy az alárendelt összetett mondatok az aktuális mondattagolás szempontjából egy közlési egységnek számítanak.

Mire jó az aktuális mondattagolás? — teszi fel a kérdést a szerző. — Mindenekelőtt az irodalmi művek elemzésében segíthet, elsősorban a mondatnál nagyobb szövegegységek (bekezdések, versszakok) stilisztikai elemzésében. Nagy lehetőségek vannak a beszélt és az írott szöveg téma-réma viszonyainak összehasonlításában. Haszonnal

járhat a jobbára írásközpontú nyelvművelésben, továbbá a szociolingvisztikai vizsgálódásokban. Kevés olyan munka született, amely konkrét nyelvi anyagon hasonlítja össze két nyelv aktuális tagolási sajátosságait (néhány ilyen művet mégis bemutat a szerző). — Egy némiképp előbbre kínálkozó részben azokat a fontosabb elvi, rendszerező jellegű cikkeket foglalja össze, melyek az aktuális mondattagolásnak a nyelvi leírásban elfoglalt helyére vonatkoznak.

Az értekezést lezáró részben az addig tárgyaltaknak az iskolai oktatáshoz való kapcsolódását érinti (59–62). Előbb a grammatikai elemzésben előkerülő (gyakorlati) szakmódszertani vitához szól hozzá: melyik mondatrészrel kezdjük az elemzést?; hogyan kérdezzünk rá e mondatrészekre?; a pusztá vagy a szerkezetes alanyt kerestessük? stb. Ezenközben óva int a grammatikai meg az aktuális mondatelemzés (tagolási szint) szempontjainak az összekeverésétől. — Ami az aktuális mondattagolást illeti: a szerző szerint érdemes az iskolai oktatásban felhasználni; a szövegyszervezés alapelveinek ismeretében a beszédműnek, művészi szövegnek árnyaltabb elemzése válik lehetővé, ugyanakkor kívánatos, hogy a tanulók is jól formált szövegben fejazzék ki mondanivalójukat. — Emellett integrálni lehetne azokat az idevágó szétszórt ismereteket, melyeket a tanulók az irodalmi, nyelvtani-stilisztikai, az idegen nyelvi órákon kapnak. — Egyébként a beszélt nyelv-központú oktatás mint modern nyelvoktatási forma, a téma-réma struktúrák (szabályrendszerek), a szórendi, az intonációs viszonyok ismerete elengedhetetlen az idegen nyelvek eredményes tanulásában is.

Befejezésül néhány (szubjektív) megjegyzés. Már maga a témaválasztásban jelentkező bátorság is dicséretes. Lényeges, hogy a legvitatottabb kérdések egy-egy önálló fejezet alapjává váltak. A feldolgozás általános nyelvészeti módszere a szerző idegennyelv-tudását, szakirodalmi jártasságát tette próbára. Meglepő az az ökonómia, mellyel a legkülönbözőbb nézeteket válogatta, szembesítette és prezentálta. Külön kiemelném, hogy az újabban divatozó műszó-parádé mellőzésével mondanivalója (viszonylag) könnyen felfogható, noha egyik-másik fejezet belső felépítése esetenként másképp is elképzelhető. Summa summarum: az értekezés a szakirodalomnak olyan darabja, mely a predikatív viszony grammatikai vonatkozásaival kapcsolatos tudásunkat megbízhatóan foglalja össze bármely rangú kutató számára, s különösen a téma-réma kutatásban új utakat is kijelöl; emellett a gyakorlati szakemberek is haszonnal forgathatják. Méltó képviselője tehát a Nyelvtudományi Értekezések sorozat e művel induló második század szériájának.

FARKAS VILMOS

Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz)

Nyelvtudományi Értekezések 103. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 77 l.

Nyelvjárásaink rohamosan köznyelvisülő szókinészből egy kötetnyi ismét megmenekült a feledéstől, hozzáférhetővé válva a dialektológia, a nyelvtörténet, a néprajz művelői számára.

Tájszótár lévén, KISS JENŐ műve nyelvjárásának a köznyelvtől való pozitív lexikai eltéréseit tartalmazza; azokat a szavakat tehát, amelyek a köznyelvből hiányoznak és megvannak a nyelvjárásban. A szótározott anyag nagy része valódi vagy jelentésbeli tájszó. Az alaki tájszavak közül a szerző csak azoknak szentelt önálló szócikket, amelyek a szó köznyelvi formájától oly mértékben különböznek, hogy felismerésük akadályokba ütközhet; nem kerültek viszont a szótárba azok a szavak, amelyeknek hangalakja csak a nyelvjárás rendszerszerű sajátosságaiban tér el a köznyelvtől. (Az alaki tájszavak ez utóbbi fajtájának felismeréséhez nyújt segítséget a mihályi nyelvjárás hang- és alaktani sajátosságainak rövid ismertetése a bevezetőben.)

A tájszótári gyakorlatnak megfelelően a szócikkek címszava köznyelvisített alakú. Az ettől eltérő címszavak mögött az olvasó nemegyszer nyelvjárási szóhasadást sejtethet: a *gyíhos* 'heves (ló), támadó (kakas); (kis termetű) veszekedő (ember)' vagy a *verázsol* 'virraszt' mellett a nyelvjárásban valószínűleg él köznyelvi alakban és jelentéssel a *dühös*, illetőleg a *varázsol* szó is, ez utóbbiak dokumentálását azonban csak a nyelvjárás teljes szókinését feldolgozó mihályi szótártól várhatnánk el.

A címszót követő jelek közül lényeges információt nyújtanak azok, amelyek arra mutatnak rá, hogy az illető szó milyen mértékben szorult a nyelvjárást beszélők passzív

szókincsébe, (0 jelöli a visszaszorulóban, kihalóban levő; † a már nem használatos, kihalt szavakat); s e jelek sűrű előfordulása is bizonyítja, milyen sürgető feladat a tájszókincs gyűjtése. A valódi (tulajdonképpeni) tájszókát jelölő, a szótárban leggyakrabban előforduló X jel funkciója viszont legfeljebb annyi, hogy a nem köznyelvi beszélőnek megtakarítja az értelmező szótárak hiábavaló fellapozását.

A szó nyelvjárási alakját valamint szófaji és esetleg stílusminősítését a jelentés vagy jelentések követik, melyeket legtöbbször az értelmezés és a példamondat képezte egység világít meg. A jelentésbeli tájszavaknak a köznyelvhez való viszonyíthatósága érdekében a tájnyelvi jelentések után a szerző feltünteti, hogy az illető szó éle a köznyelvi jelentéssel is. A szócikkeket néprajzi és egyéb megjegyzések egészítik ki.

A Mihályi tájszótár gazdag gyűjteménye az állandósult szókapcsolatoknak is. Az értelmezett szókapcsolatokat a szerző több elemű címszóval vette fel (pl. *bécsi rongy, csoszogóba jár, csöbörbe lépő ló*), s szótára végén közli „a tájszógyűjtés melléktermékeként, orvanyagaként” feljegyzett falucsúfolókat, szólásokat, időjósításokat, gazdaregulákat. Itt-ott a szótár példamondataiban is találunk szólást (pl. *csöszökör* alatt), sőt a „Minden zsák megtalálja a maga foltját” közmondás egyetlen szóba tömörített trefás változatát a *zsáklí-foltli* szócikkben.

Egy nyelv archaikus és regionális vonásait a nyelvterület határainak közelében élő nyelvjárások őrzik legjobban. E közismert ténynek nyilván nagy szerepe van abban, hogy eddig megjelent regionális szótáraink, tájszótáraink egyes, az ország, illetve a nyelvterület határaitra eső vidékek nyelvét dolgozták fel. Ezek Kiss Jenő Mihályi tájszótárán kívül — nyugatról kelet felé haladó sorrendben — IMRE SAMU Felsőöri tájszótára, KISS GÉZA és KERESZTES KÁLMÁN Ormánysági szótára, PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) szótára, BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótára és CSÚRY BÁLINT Szamosháti szótára. Az oly nagy területet felölelő és oly sokrétű palóc nyelvjárás szókincsének fel dolgozása azonban még hiányzik, s halaszthatatlan feladat lenne a többi dialektus eddig feltáratlan és rohamosan pusztuló tájszókincsének összegyűjtése és szótározása is.

FIERS MÁRTA

Imre Samu (szerk.):

Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből

Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 148 l.

1. A Nyelvtudományi Értekezések sorozat a Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből című kiadvánnyal elérkezett a 100. számához. Mindjárt hozzáteszem: ez a kötet méltó arra, hogy jubileumi szám legyen. Méltó, mert a benne foglalt tanulmányok tárgyköre: a regionális köznyelvesség elméleti és gyakorlati kérdéseinek a vizsgálata (a regionális köznyelv meghatározása, jellemzői, alakulása stb., illetőleg gyűjtési módja, esetleges befolyásolása stb.) nagyon időszerű és fontos feladata a „ma” nyelvtudományának. Időszerűsége, fontossága abban van, hogy hozzásegít a mai nyelvhasználat pontosabb megismeréséhez, ez pedig kihathat holnapi nyelvünknek, nyelvünk valamennyi rétegének az alakulására. És nem lényegtelen ez a vizsgálat a kiejtési norma reális megállapítása, az egyes nyelvi jelenségek helyességének megalapozottabb eldöntése végett sem (a „nyelvszokás” ebben egyre nagyobb szerepet kap, vö. például LŐRINCZE LAJOS: Nyelvszokás és nyelvi norma: MNy. 69:266—275), továbbá jó szolgálatot tesz a stilisztikának, mindenekelőtt az úgynevezett hangos stílus jellemzőinek a számbavételében. Ide kell kapcsolnunk ezenkívül az általános nyelvészet (mi a norma?; mikor, illetőleg meddig beszélhetünk nyelvjárásról, regionális köznyelvről és köznyelvről?; stb.), szociolingvisztika (hogyan függ össze a nyelvi átrétegződés a társadalom alakulásával stb.), a pszicholingvisztika (a nyelvi átrétegződés lelki indítékai, valamint következőképpen stb.) érdekeit, hangsúlyozva, hogy jelenlegi kutatásainkban sem nélkülözhetjük e diszciplínák eddig elért eredményeit. Végül a regionális köznyelvek vizsgálata — bizonyos közművelődési, továbbá oktató-nevelő célok elérése érdekében — abban is segíthet, hogy az anyanyelvi nevelés most folyó korszerűsítése még jobban alkalmazkodjék a valamely nyelvjárást, illetőleg regionális köznyelvet beszélő tanulók nyelvi ismereteihez.

Mindehhez még azt kell hozzátennünk, hogy Magyarországon a regionális köznyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között. A magyar

irodalmi és köznyelv ugyanis — mint ismeretes — ötvöződéses eredetű, azaz bár egy nyelvjárás — az északkeleti — alapjain, de más dialektusok számos elemét is magába szíva jött létre. Továbbá: viszonylag későn keletkezett, normái a múlt század közepére alakultak ki és terjedtek el. És az a tény sem hanyagolható el, hogy más nyelvektől (pl. a franciától) elütően sohasem szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől, amit jól mutat a magyar szípirodalom (költészet és próza) nyelvének-stílusának az alakulása (vö. BÁRCZI GÉZA, *Nyelvjárás és irodalmi stílus*. In: *Stiliztikai tanulmányok*. Budapest, 1961. 72—105).

2. A kötet a szerkesztői előszón kívül hat tanulmányt tartalmaz. Egyet kell értenünk a szerkesztővel, hogy ti. ezekben a tanulmányokban „egy hazánkban igen fiatal kutatási terület mutatja be kísérleti jellegű eredményeit a szakköröknek” (5). De hangsúlyozom azt is, hogy bár e dolgozatok szerzői a nyelvtudomány elmélete és gyakorlata felől nézve kétségtelenül nem teljesen azonos képzettségűek, a módszerek, megközelítési módjuk szintén eltér egymástól stb., ilyenformán a dolgozatok tudományos színvonalát, eredményeit illetően is fedezhetők fel bizonyos különbségek, — a kötet mégis nagy szolgálatot tesz nyelvtudományunknak: nemcsak reális keresztmetszetet nyújt a regionális köznyelvek kutatásának mai állásáról, nemcsak mintákat ad a további munkálatoknak, hanem több ponton gyarapítja elméleti és gyakorlati ismereteinket, és mindezzel a jövőt munkálja.

A szerkesztői előszó azzal zárul, hogy „várják . . . a szakemberek segítő szándékú megjegyzéseit, tanácsait, bírálatát” (5). Magam ennek megfelelően röviden jellemzem az egyes tanulmányokat, kiemelve eredményeiket és esetleges negatívumaikat, illetőleg utalok saját elgondolásaimra.

3. **IMRE SAMU** az Előszóban (3—5) — a rá jellemző lényeglátással — szól a regionális köznyelvek létrejöttéről, jellemzőiről, az eddigi kutatásokról, valamint a kötet megszületéséről és arról, hogy mit várhatunk az egyes tanulmányoktól.

3.1. Az első, gyakorlati tapasztalatokra épülő és elméleti-módszertani igényű tanulmányt G. VARGA GYÖRGY írta „A regionális köznyelvek kutatásáról” címen (7—31). Ebben részletesen és a megfelelő tudományos háttérrel bemutatja az ELTE nyelvészeti tudományos diákkörének keretében 1973 óta kristályosodó kutatói gyakorlatot: a kutatás színhelyének megválasztásától az adatközlők célszerű kijelölésén, a kutatandó nyelvi jelenségek összeállításán át egészen az összegyűjtött nyelvi anyag hasznosításának a lehetőségéig, és függelékként közreadja az általuk felhasznált kérdőívet.

Tanulságosnak — és mutatis mutandis követendőnek — tartom azt, ahogyan — a szociológia felől is — alaposan „körüljárja”: kit tekint — tekinthetünk — „releváns népesség”-nek, és hogy kiket érdemes adatközlőnek kiválasztani rétegvizsgálat, kontroll-csoporttal kiegészített rétegvizsgálat és az egész település nyelvhasználatának a vizsgálata esetén (9—12, l. még 20—21). Úgyszintén jól hasznosítható a feldolgozástípusokat (esettanulmány, jelenségvizsgálat, monografikus feldolgozás), valamint az alapszituációkat számba vevő rész (18—20). Szerencsésnek látom, hogy itt szerepel modellnek egy kérdőív, csak persze azt is tudni kell, hogy a kérdőív a kutatás színhelyének társadalmi és nyelvi múltja, illetőleg jelene szerint minden esetben módosul. Végül szívesen olvastunk volna a szerző által felvázolt módszer alkalmazásának az eddigi eredményeiről is.

3.2. Hangtani jelenségmonográfiával állt elő BALOGH LAJOS („A *fel* igekötő és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében” 33—63). Dolgozata jóval több „módszertani és tematikai kísérlet”-nél (33): mint a dialektológiában igen jártas szakember véleményem szerint ő mutat leginkább túl — a regionális köznyelvek elméleti és gyakorlati kérdéseit illetően — az általa vizsgált jelenségeken. Egyébként Szombathely demográfiai jellemzőinek és az anyaggyűjtés módszerének a leírása után a húsz adatközlő nyelvhasználatát foglalja össze a kiválasztott jelenségeket illetően, jelezve az előfordulások számát is. Majd táblázatokkal és sokatmondó összefoglalással zárja dolgozatát.

Balogh Lajos helyesen hangsúlyozza, hogy „komplex nyelvészeti és szociológiai módszerekre van szükség” (33); hogy „csak az ilyen sokoldalú, valamennyi társadalmi réteget magába foglaló vizsgálatokból derülnek ki azok a helyi nyelvhasználati normák, amelyek meghatározzák egy-egy vidéki város nyelvének jellegét, és elhatárolják egyrészt a nyelvjárásoktól, másrészt pedig a területi kötöttség nélküli «központi köznyelv»-től” (33), és a kutatónak azt is meg kell állapítania, hogy az illető helység nyelvhasználatában

meglevő jelenség előfordulását a helyi köznyelv normái megengedik-e vagy sem. Mind-ebből – helyesen – az is következik, hogy a kutatott hely társadalmi-nyelvi múltját és jelenét alaposan fel kell tární (l. példaként is: 34–36). Magam egyet tudnék érteni azzal, hogy „regionális köznyelvnek egy-egy vidéki város közéleti nyelvét” tekintjük (36), s ilyenformán – szerintem természetesen – a helyi születésű tanárok, tanítók sem szorulanak ki az adatközlők közül, illetőleg „Nemcsak a foglalkozás és a műveltség szintje lenne az elhatároló tényező, hanem legalább ilyen mértékben a kommunikáció körülményei is” (36). Egyedül helyes célkitűzés a következő: annak a felderítésére kell törekedni, hogy pl. az ejtésváltozatok „milyen arányban fordulnak elő a köznyelvi formák mellett, százalékos arányuk hogyan függ a beszélők iskolázottságától, műveltségi színvonalától, a beszédtemától, a situációtól stb.” (38), sőt pillanatnyi pszichikai tényezőktől. Kitűnő megfigyelésről tanúskodik mindaz (magam hasonlóan tapasztaltam és tapasztalok Kisújszálláson), amit az *é-zés*, az *í-zés*, a diftongusok ingadozásáról, a köznyelvihez való közeledéséről és arról olvashatunk, hogy mit nem éreznek a beszélők tájnyelvnek, vagyis mi számít ott nyelvi normának (39–41). Balogh Lajos felveti – külföldi szakirodalmat is felhasználva – a regionalitás mérhetőségének a kérdését (55, 60–62); igazolja, hogy „a regionális köznyelv – ellentétben az írott és bizonyos mértékig talán még a beszélt köznyelvvvel is – korántsem egységes nyelvváltozat” (62).

3.3. Ezután három általános jellegű hangtani leírás következik. POSGAY ILDIKÓ „A pápai regionális köznyelvi vizsgálatok első tapasztalatairól” című tanulmányában (65–77) néhány hangtani jelenséget (az *á* és *e* nyíltsági – zártsági foka, a felső nyelvállású magánhangzók időtartama stb.) vizsgált 17 adatközlő beszédében, igyekezvén elhatárolni őket a Pápa vidéki nyelvjárástól és a köznyelvtől. Ő is igazolja, hogy a regionális köznyelvre a változatok sokfélesége a jellemző (67); érdekesen taglalja a „leginkább pápai nyelvi regionalitás”-t (70–1); tanulságos az arányok bemutatása (74–5), továbbá annak a bizonyítása, hogy mennyire erősödik a köznyelv hatása; hogy „létezik Pápan helyi nyelvváltozat”, s hogy a jelzett tekintetben az értelmiségieket is differenciálni kell (76–7).

3.4. ZILAHY LAJOS „Regionális köznyelvi vizsgálatok Orosházáról” című hasonló jellegű dolgozatában (79–104) nyolc hangtani jelenséget (*ú* utáni *o-zás*, zárt *é-zés*, zárt *í-zés* stb.) mutat be hat adatközlő beszédében, a felvett anyag teljes (minden vizsgált jelenséghez való) besorolására törekedve. – Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a regionális köznyelvek tanulmányozása ott megalapozott, ahol „a regionális fejlődés társadalmi értelemben is tanulmányozható” (80). És ezért természetes a már említett szociológiai szempontok érvényesítése. Zilahi Lajos jól hasznosítható nyelvi anyagot közöl, kár azonban, hogy a „teljességet” nem tudta megvalósítani, és nagyon hiányzik dolgozatából az összegezés, a tanulságok levonása.

3.5. HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA „Regionális köznyelvi kutatások Győrben” címen tette közzé szintén hasonló jellegű tanulmányát (105–124), amelyben a nyolc adatközlő sokoldalú, ügyes bemutatása után – összefoglalóan – jól áttekinthető teljes hangtani képet ad a győri regionális köznyelvről, megtoldva néhány alaktani és szókinésbeli jelenséggel kapcsolatos megfigyelésével. – A szerző – helyesen – nagy fontosságot tulajdonít a beszédkörnyezetnek (106–108); utal arra, hogy milyen beszédhelyzetben szerepel a nyelvjárási forma. Helyeselhető gondolat az is, hogy azonos témakörben beszéltette adatközlőit (108–109); hogy különválasztja a „legtipikusabb nyelvjárási beütés”-t (114), és hogy igyekszik megindokolni, miért szerepelnek ellenpéldák stb. Több jelenségre és sok esetben érvényes az a megállapítása, hogy az illető jelenség minden adatközlőnél sok-sok példával fordul elő, de a példák és ellenpéldák aránya már az egyénre jellemző (117).

3.6. Mondattani tárgyú, ennél fogva eleve úttörő jellegű és hozzátéhetjük, a Balogh Lajoséhoz hasonlóan tanulságos dolgozat a Szabó Józsefé: „Köznyelvi behatolás a mondat szerkezetbe (nagykónyi szöveg alapján)” (125–146). A szerző szól a köznyelviségről, a regionalitásról és a nyelvjárásiasságról, majd összefoglalja, kik s hogyan foglalkoztak a dialektológiai mondattani kérdésekkel. Ezután nemek és nemzedékek szerint kiválasztott meglehetősen nagy szöveg alapján – DEME LÁSZLÓ ismert eljárását követve (Mondatszerkezeti sajátosságok... Budapest, 1971) – von le következtetéseket a nagykónyi nyelvhasználat mondathosszúságára, szinteződésére és mondatteherjellemére vonatkozólag.

Helyesen hangsúlyozza Szabó József is, hogy a regionalitás a helyi nyelvjárásban normatív használatú (126). Sok tekintetben új a szociáldialektológia és a szövegtan felől való megközelítés: a nemek és nemzedékek, illetőleg a beszédműfajok, -témakörök szerint mutakozó nyelvhasználati különbségek megragadása (127, 130–131). A szerző helyes célt tűzött ki maga elé: feltárni a nagykoványi nyelvjárás mondatszerkezeti és mondatalkotási jellegzetességeit, továbbá hozzájárulni a nyelvjárás mondatnani kutatások holt pontjára való kizimozításához (131). Nos, bár a dolgozathól nem keveset tudunk meg az egyes nemzedékek és nemek két jelzett műfajbeli nyelvhasználatáról (érdemes volna ezeket felsorolni, l. 132–145), mégis a kapott eredmények inkább a népnyelvnek és általában a beszélt nyelvnek a jellemzői (l. a szerzőnek is az ilyen irányú megjegyzését: 127) — és még akkor csak a mondatszerkezet néhány fontos vonását ragadtuk meg, de a mondatalkotásról keveset szólunk. Vagyis kitűnő indítás a Szabó Józsefé, de valahogy még beljebb kell hatolnunk a mondat szerkezetbe és a mondatalkotásba, hogy aztán a regionális köznyelvek speciális jellemzőit is megragadhassuk (l. a 145. lapon írtakat). — A regionális köznyelven is túlmutató két megállapítást fontosnak tartok idézni: „... a középkorúaknál és még inkább a fiataloknál tapasztalható itt-ott a körülményeskedő, hivataloskodó, «nyilatkozó» kifejezőmód. Úgy látszik, hogy az ún. terpeszkedő kifejezések — nyilvánvalóan a köznyelv hatására — már nyelvjárásainkban is előfordulnak” (141). „... a köznyelvi hatás egy-egy helyi nyelvjáráson belül is meglehetősen széles skálán mozoghat, nagyon is az egyénre jellemző” (145).

Végül megjegyzem: a kötet végén szívesen olvastam volna valamilyen összegezést az eredményekről és a további feladatokról, bár effélékre az előszó némileg utal.

4. Vannak tehát kezdeti eredmények mind a regionális köznyelv elméletét, mind a gyűjtési módszerét, mind pedig a tényleges leírást illetően. De sok a teendő is: mindenekelőtt ki kellene dolgozni a köznyelvi normákat, és kiterjedtebbé kellene tenni a regionális köznyelvek gyűjtését. Ez utóbbi megvalósításában — miután összeállítottuk a legfontosabb elméleti és gyűjtési útmutatót — úgy vélem, föltétlenül gondolni lehetne az önkéntes nyelvjárás gyűjtők áldozatkész és — bizonyos korlátok között — értő munkájára.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből

Tankönyvkiadó, Budapest 1977. 216 l.

1. Mai magyar nyelvünk egyetemi tankönyve — BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSON MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv — RÁCZ ENDRE szerkesztésében 1968-ban jelent meg első ízben. Már az első tanévek oktatási tapasztalatai is nyilvánvalóvá tették, hogy nélkülözhetetlenül szükség van olyan segédkönyvre, amely lehetővé teszi, hogy a hallgatók behatódobban tájékozódhassanak a mai magyar nyelv leírásának a tankönyvben magától értetődően szűkebb keretek között tárgyalt kérdéseiről. Az pedig eleve kétségtelen volt, hogy a kutatás újabb és újabb problémáinak, eredményeinek és módszereinek folyamatos regisztrálása — a tankönyv új kiadásának korszerű színvonalon tartása végett is — mellőzhetetlen tennivaló. A kettős feladat megoldására szervezte meg az ELTE mai magyar nyelvi tanszékének grammatikai csoportja 1970-től kezdve azokat a vitauléseket, amelyeknek napirendjére a tankönyv egy-egy fejezetének bevezető referátum alapján történő megbeszélése került. Jelentős részben e beszámolókat alkotják három egyetemi segédkönyv — az 1974-ben megjelent „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből”, az alábbiakban ismertetendő mondatnani tanulmánykötet s a recenzióknak írása idején napvilágot látott „Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből” című gyűjtemény — anyagát.

2. Az ismertetésünk címében említett mondatnani kötet kilenc szerző tíz dolgozatát foglalja magában. Íróik nem egy esetben más-más szemlélettel, kisebb-nagyobb felfogásbeli különbséggel közelítik meg és dolgozzák fel választott témájukat, egy dologban azonban teljes az összhang közöttük: elsőrendű feladatuknak mindnyájan az egyetemi leíró nyelvtani képzés hatékonyabbá tételét, korszerűsítését tekintik, s ennek egyik — legfontosabb — tényezőjét a tankönyv szükséges mértékű átdolgozásában látják.

A „szükséges mérték” konkretizálásához tudománytörténeti tanulságaival TOMPA JÓZSEF dolgozata (7–21: Leíró mondattanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból), a kötet első tanulmánya járul hozzá. A legilletékesebb ad itt tájékoztatást arról, milyen tudománypolitikai körülmények és szakmai nehézségek közepette készült a MMNyR, amely elsőknek igyekezett megvalósítani a Gomboczól már 1927-ben sürgetett tudományos leíró nyelvtan eszményét. Tompa a továbbiakban – tanulmánya címének megfelelően – csak néhány olyan mondatnyi kérdésről szól, amelyben az akadémiai leíró nyelvtan jellegzetes álláspontot képvisel. Ilyen mindenekelőtt egyrészt a szinkroniának, másrészt a funkcionális nyelvszemléletnek az értelmezése. A szerzői munkaközösség nem érvényesíthette mereven azt a gomboczi követelményt, hogy a szinkronia tényeit szigorúan külön kell választani a diakroniaiaktól, mert így lehetetlen lett volna annak tudatosítása, hogy a nyelvet a jelenben is állandó mozgás jellemzi. Ez magyarázza, hogy alkalmas helyen és megfelelő mértékkel mindenkor sor került a nyelv jelenleg is ható fejlődéstörvényeinek s ezzel együtt a történeti fejlődés befejezetlenségéből támadó határeseteknek, átmeneti kategóriáknak, több arcú jelenségeknek vagy kivételes alakulásoknak a megmutatására. Ugyancsak nem tett eleget a munkaközösség annak a „modern” követelésnek, hogy a grammatikának kizárólag a kifejezés formáival kell foglalkoznia. Ehelyett a nyelvi jelenségeket mindenkor a forma és a jelentés összefüggésében tárgyalva, a funkcionális szemléletet juttatta érvényre.

A MMNyR-nek megjelenése óta sok minden történt a grammatikai kutatásban; többek között kitűnő strukturalista részletmunkák láttak napvilágot. Tompa szerint ezeket – a szakirodalom egyéb termékeivel együtt – megfelelően figyelembe kell venni az egyetemi tankönyv átdolgozásakor. A generatív transzformációs nyelvtani leírással szemben azonban bizalmatlan. Úgy látja, hogy ez az irányzat „minden részeredménye, kialakult módszertana és külön szaknyelve (meg divatja) ellenére efemer jelenség”, s nem hiszi, „hogy ma képes volna valaki eszerint véges terjedelmű egyetemi tankönyv formájában jó átfogó nyelvléírást készíteni” (20).

Bármilyen véleménnyel legyen is valaki a generatív transzformációs nyelvtan értékéről és módszereiről, annyi bizonyos, hogy kutatási irányainak és eredményeinek ismertetése elől nem zárkózhat el a nyelvészeti szakképzés. Mi tehát a teendő? Erre a kérdésre válaszol NAGY FERENC tanulmánya (23–34: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról). A szerzőnek meggyőződése, hogy „A transzformációs elemzés nélkül szegényebb lenne a nyelvi struktúrák vizsgálata” (23), de arra is rámutat, hogy a generativisták nézeteiben nem egy fogalmi tisztázatlanság van (így például magának a transzformációnak a mivoltára vagy a kiinduló és a transzformált mondat jellegére nézve). Véleménye szerint azonban mindez nem lehet akadály a számára, hogy „a több mint negyedszázad transzformációs kutatásait felhasználjuk a nyelvi rendszer alaposabb leírásában” (26). Ezért a transzformáció néhány alapfogalmának (bővítés, szűkítés, helyettesítés) és fajtáinak (egyszerű, generalizált, elliptikus transzformáció) megvilágítása után öt mondatnak (három összetettnek és két egyszerű bővítettnek) „nem hagyományos”, de a generativisták felfogásával sem mindenben egyező elemzési módját mutatja be annak igazolására, hogy ez „a hagyományos eljárásokkal vegyítve... képes egy még teljesebb nyelvléírást produkálni” (31).

A mondat- és szövegalkotás egyik fontos eszközével, a kongruenciával foglalkozik RÁCZ ENDRE tanulmánya (35–77: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben). Noha dolgozata – mint jelzi – csupán bevezető fejezete egy nagyobb értekezésnek, lényegében teljes áttekintést nyújt az egyeztetésnek a mai magyar nyelvben jelentkező egész problémaköréről. Mindenekelőtt az egyeztetett tag morfémiája szerint jellemzi nyelvünk négy egyeztetési kategóriáját: a személybelit, a vele általában együtt járó számbelit, az esetbelit és a tárgyas igeragozás területén érvényesülő határozottságbelit. A körükbe vágó jelenségek gondos számbavétele során két olyan észrevételt is tesz RácZ, amely lényegesen hozzájárulhat a kongruencia fogalmának egyértelmű használatához. Nézete szerint a mellérendelő szó szerkezet tagjainak ragozásbeli összhangja – talán csak a halmazott birtokos jelző alaki egyöntetűségét kivéve – nem az esetbeli kongruencia jelensége, hiszen a tagok egymáshoz képest nem tekinthetők sem irányítónak, sem egyeztetettnek (39 k.). Másfelől vallja, hogy az alárendelő szintagmán belül mag kell különböztetni a viszonyítás jelölését az egyeztetéstől. Az előbbi a determinácson, az utóbbi az alaptagon fejeződik ki.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezete (46–68) az értelmi egyeztetés eseteit tárgyalja. Ez az alaki inkongruencia elsősorban a számbeliséget érinti. Különböző eseteit, melyek részint kielégítik, részint sértik a mai köz- és irodalmi nyelvi normát, illetőleg a kevésbé választékos stílus jellemzői, rendkívül szemléletes táblázat mutatja be. Ebben az ötféle egyes számú irányító taghoz (gyűjtőnév, mennyiségnév, mennyiségjelzős főnév:

halmozott főnév, főnév + társhatározó) kevés kivétellel tizenháromféle egyeztetett tag kapcsolódhat. A táblázatból levonható számos tanulság közül csupán egyet említünk, halmozott főnévi irányító tag esetén a többes számú egyeztetett csak kétszer sérti, gyűjtőnévi irányító esetén pedig csak kétszer elégti ki a köznyelvi normát. — Minthogy az egyeztetés törvényei nyelvenként más-más módon alakulnak, igen tanulságos az alany és az állítmány kongruenciájának különféle rokon és nem rokon nyelvekben való, az említett irányító tagok szerinti összehasonlítása is.

A személybeli, esetbeli és határozottságbeli értelmi egyeztetés eseteinek felsorakoztatása után szót ejt a szerző a kötelező és a fakultatív egyeztetés, valamint a kötelező inkongruencia jelenségeiről, végül a kongruenciának és a redundanciának mint a kommunikáció ellentétesen ható tényezőinek működését követi nyomon. Kétségtelen, hogy „A beszélő . . . egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, azaz kerülje a redundanciát, másrészt azonban igyekszik eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen” (70). Ráczy egyrészt a birtokos jelzős, másrészt a mennyiség- és a minőségjelzős szerkezetek vizsgálatával meggyőzően igazolja, hogy „nyelvünk elsősorban akkor él az egyeztetéssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát. . . ; ha azonban az egyeztetés merőben redundáns lenne, akkor mellőzi. . .” (77).

Az alany és az állítmány fogalomkörébe tartozó vitatható kérdésekben fejt ki álláspontját BERRÁR JOLÁN (79–93: Alany és állítmány). Célja, hogy a „hagyományos” felfogást „pontosabbá, következetesebbé, árnyaltabbá s ugyanakkor strukturálisabbá és formálisabbá” tegye (79). Helyteleníti mindenekelőtt, hogy a MMNyR. is, az egyetemi tankönyv is használja, noha nem tartja szerencsésnek a félrevezető *logikai, lélektani alany, állítmány* terminusokat, az idejétmúlt logikai és lélektani alapú nyelvvizsgálat műszavait. Alanyról és állítmányról csak a mondatbanban, illetőleg a szintaxisban lehet szó, ezért a „logikai” alany helyett s *cselekvéshordozó*, a „lélektani” alany és állítmány helyett — például — a *téma és réma* használata volna helyénvaló és kívánatos.

Nem egységes a nyelvtanok állásfoglalása a tekintetben, hogy szintagma-e az alany és az állítmány kapcsolata, vagy sem. A MMNyR. tudvalevőleg annak veszi, az egyetemi tankönyv ellenben csak alá- és mellérendelő szószervezetet különböztet meg. BERRÁR szerint „Nincs a mondatnak olyan mondatrész értékű szóelőfordulása, amely ne volna közvetlen szintaktikai kapcsolatban legalább egy másik szóelőfordulással. Természetes, hogy az alany és az állítmány között is szintaktikai viszony áll fenn; ha nem így volna, nem tartozhatnának ugyanabba a tagmondatba” (83). Háromféle szintagmatípus van tehát: alárendelő, mellérendelő és hozzárendelő. Az első kettőnek lényeges vonása, hogy szó értékű, tehát meghatározott szófaji osztályba sorolható: igei, főnévi, melléknévi stb. szófajú szintagmáról beszélhetünk. A hozzárendelő szintagma ilyen értelemben nem osztható be egyik szófaji csoportba sem. Ha viszont megfontoljuk, hogy bizonyos szófajok (az ige, a névszók, a határozószók) önállóan is lehetnek mondatrészek, ennél fogva mondatrész értékűek, mások (a viszonyozók) csak mondatrészkísérőként vagy kapcsolóelemekként funkcionálnak, tehát nem mondatrész értékűek, az indulatszó pedig a mondatrészerértékűség felett állva mindenkor tagmondat értékű: akkor „ebbe a tagmondat értékű szófaji osztályba sorolhatjuk be a hozzárendelő szintagmát is” (85).

BERRÁR az általánosabb „kétfőtágú” mondatok mellett „egyfőtágú”-akat is megkülönböztet. Az utóbbiak közé nemcsak az indulatszókat számítja, hanem számos viszonyragtalan névszót, igenevet és különösen a főnévi igenevet. Ilyen „egyfőtágú” mondatnak tekinti a MMNyR.-vel ellentétben — de saját korábbi nézetét is (vö. Tört-Mondt. 78) megváltoztatva — az *Innen mindent jól látni*-félét is (89 k.). — Tanulmánya befejező szakaszában a MMNyR.-nek a „hiányos szerkezetű” és a „tagolatlan” mondatokra vonatkozó fejezetét bírálja. A „magányos főtag”-ról vallott felfogása alapján szabályos egytagú mondatnak tartja a bírált nyelvtenban „pontosan nem tagolható”-nak minősítettek egy részét, a tagolatlanokat pedig kivétel nélkül.

G. VARGA GYÖRGYI az igei alaptágú szószervezetbör problémáit tekinti át dolgozatában (95–109: A szószervezetbör vizsgálatáról). Bevezetőben idézi a szakirodalomnak a közös alaptagból és különböző determinánsokból álló szintagmacsoportra vonatkozó egybehangzó megállapításait, majd a szószervezetcsoport jellemzőit keresve, az alanynak a mondat hierarchiájában elfoglalt helyét vizsgálja. Summázza azokat az újabb nézeteket, amelyek szerint az alany nem egyenrangú az állítmánnyal, hanem annak egyik bővítménye. Elismeri, hogy az ige „bővítményfelvevő képessége nagyobb a főnévi alanyénál, így nagyobb a mondatstruktúrát meghatározó ereje is” (98), de a kérdés tisztázására még további kutatásokat tart szükségesnek; az alanyt nem tekinti az állít-

mány determinánsának. Az alany pozíciójára vonatkozó felfogás kivételével egyetért DEME LÁSZLÓ mondatpszinteződési elméletével, de vitába száll egyrészt azzal a megállapításával, hogy az állítmány bővítményét nem a szófaji érték, hanem az állítmányi helyzet szabja meg, másrészt azzal, hogy közömbös viszonyú determinánsok elsősorban az ige közvetlen bővítményeiként találhatók. Példákkal igazolja, hogy szintagmabokor a mondatnak bármely szintjén létrejöhét, ha az alaptag igenév. (Másfelől újabb újról támogatja DEMÉNEK a jelző önállóságáról vallott nézetét, nevezetesen azzal, hogy az eldöntendő kérdésre tárggyal vagy határozóval adott feleletben ezek a mondatrészek továbbra is tárgyi, illetőleg határozói szerepet töltenek be a hiányos mondatban, a jelzővel való feleléskor azonban a mondatrészték megváltozik: az alaptagával lesz azonos.)

Az igei alaptagú szószerkezet kérdéseit vizsgálva először a kettős és az összekapcsolt határozóét tárgyalja. Bemutatja azokat a típusokat, amelyekben e szószerkezeti kombinációk elemei külön-külön is determinálhatják az alaptagot, külön-külön bővítmenyt vehetnek magukhoz, illetőleg amelyeknek az elemeit nem lehet szétválasztani. Ezután a különemű determinánsoknak az alaptaghoz való szorosabb vagy lazább kapcsolódását tanulmányozva négy értékrendi kategóriát különböztet meg: kötött kötelező bővítmeny(ek), kötött fakultatív bővítmeny(ek), szabad bővítmeny(ek) más szabad bővítmenytől nem korlátozva, szabad bővítmeny(ek) más szabad bővítmenytől korlátozva.

A tanulmány befejező szakasza a kettős tárgyának a szószerkezetbokorban betöltött helyével, „rang”-jával foglalkozik.

A kötetnek a szintagmától a mondat felé vezető útját KESZLER BORBÁLA dolgozata (111 — 133: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja) nyitja meg. A tagmondat-határok megállapításában — vallja a szerző — nem mindig van segítségünkre a szintaktikai viszonylánc lezártágának vizsgálata; bizonyos mondatfajtákról nehéz vagy éppen lehetetlen eldönteni, hogy egyszerű vagy összetett mondatok-e. Közéjük tartoznak mindenkelőtt a halmazott mondatrészesek. Szerkezeti minősítésükben különösen a halmazott állítmány okozhat problémát. Ilyenkor az állítmányok alárendelt tagjának (tagjainak) vizsgálata igazíthat útba. Négy eset lehetséges: az állítmányoknak nincs bővítmenyük; közös bővítmenyük van; az egyik (vagy mindegyik) állítmányt külön determináns bővíti; az állítmányokat közös és külön bővítmeny is determinálja. Meggyőző a szerzőnek az az idevágó kutatások eredményeire is tekintettel levő megállapítása, hogy „A közös alárendelt tag kétségtelen összetart valamelyest, a külön alárendelt tagok viszont szétválaszthatnak, de csak bizonyos határon túl” (115). Figyelemben részesíti a halmazott alanyú, tárgyú, határozójú mondatokat is, s arra a következtetésre jut, hogy az ilyen halmazás még extraponálság esetén sem teszi összetetté a mondatot, kivéve ha „a szörend megváltoztatásának, illetőleg az extraponált rész beolvasztásának morfológiai vagy szemantikai korlátai vannak” (121). Egyébként az extraponált határozókéval teljesen azonos szerepük van a mondat szerkezet alakulásában a mondatához lazán kapcsolódó értelmezőszertű határozóknak is.

Az említett mondatfajtákon kívült tüzetes vizsgálat tárgyává teszi KESZLER BORBÁLA a mondatzókat és a megszólítást tartalmazó mondatokat, az igeneves szerkezeteket, a mondat *mint* kötőszós részeit, valamint az ún. módosító mondatrésztletek problémáit is. Modern — 1970 és 1975 között megjelent — szépirodalmi művekből gyűjtött adatokra épülő tanulmányát annak hangsúlyozásával zárja, hogy a tárgyalt jelenségek csupán a leglényegesebbek. További kutatások bizonyára olyan mondatokat is feltárnak majd, „amelyeket megnyugtatóan, egyértelműen sehová sem tudunk besorolni, s leghelyesebb, ha határesetekként tartjuk őket számon” (133).

A transzformációs generatív grammatikának a mondat szerkezeti sajátosságok vizsgálatában alkalmazott módszereiből ad ízelítőt RADICS KATALIN dolgozata (135 — 170: A vonatkozó mellékmondatról). Szerzőjét didaktikus cél is vezeti választott témája kidolgozásában: gondolatái megfogalmazásában azt az olvasót is szem előtt tartja, aki még csak ismerkedik a nyelvleírás említett irányzatával. A vonatkozó mellékmondatok legfontosabb mondattani és jelentéstani összefüggéseinek feltárásában — a tárgyalás áttekinthetőségének biztosítására — részletesebben csak azokkal foglalkozik, amelyeket az *aki*, *ami*, *amely*, *amelyik* névmás ragtalan vagy ragos alakja vezet be. A szerkezeti elemzésben mindenekelőtt azzal a fontos fogalommal ismertet meg, amelyet a vonatkozó mellékmondat „fejé”-nek nevez. Ez az a főmondatbeli mondatrésztlet (névmás vagy főnévi alaptagú szintagma, esetleg a főmondat egésze), amely szoros értelmi és szerkezeti kapcsolatban áll a vonatkozó mellékmondattal. A fej jellege szerint háromféle vonatkozó mellékmondatos szerkezetet lehet megkülönböztetni: A-, B- és C-típusú. Különbségük kétmondatos parafrázisaikkal figyelhető meg. Ilyenkor az A-típusban a mondat jelene nem változik, csupán a mellékmondat feje jelenik meg a vonatkozó névmás helyén;

a B-típusban ellenben a fej determinánása a jelentés érintetlenül hagyásával nem vihető át a két mondatra alakított szerkezetekre. A vonatkozó névmás tehát az A-típusban a teljes fejet, a B-típusban azonban a fejnek csak a főnévi részét képviseli. (Az utóbbi típusba tartoznak azok a mondatok is, amelyekben kitett vagy kitehető utalószó vagy ilyen determinánású főnév alkotja a fejet.) C-típusúak azok a — nyelvhelyességi szempontból vitatott — mondatok, amelyekben a mellékmondat feje teljes tagmondat (például: *Jancsi ott maradt, ami meglepett engem*). Ezek a mondatok, melyekben a vonatkozó névmás *hogy* kötőszós tagmondatot képvisel (*Hogy Jancsi ott maradt, meglepett engem*), szinonim viszonyban állnak mellérendelő szerkezetekkel (*Jancsi ott maradt, s ez...*)

Az értekezés legterjedelmesebb szakaszát a vonatkozó mellékmondatos szerkezeteknek a megfelelő mélyszerkezetből való mondatnani levezetése alkotja. A műveleteknek ágrajzos szemléltetéssel bőségesen kísért bemutatása során kellő tájékoztatást kap az olvasó a mondatnani transzformáció fajtáinak — a névmásító (pronominalizációs), az előrehelyező, a determináló és a funkcióváltó transzformációnak — mivoltáról és alkalmazási módjáról. Ezeket a transzformációkat annak igazolására is felhasználja a szerző, hogy az *ami, amely, amelyik* névmással bevezetett mellékmondatokra megállapított összefüggések a többi vonatkozó névmással, valamint a vonatkozó határozószókkal kezdődőkre is érvényesek.

Röviden szó esik még a tanulmányban a több vonatkozó alárendelést tartalmazó szerkezetekről, továbbá a mondatfejes és bizonyos A-típusú mellékmondatok mellérendelő értelmének részint mélyszerkezeti, részint felszíni szerkezeti okairól.

A mellékmondatok területéről választja kötetbeli másik dolgozatának témáját BERRÁR JOLÁN is (171—187: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez). Az értekezés címében említett mellékmondatok szakirodalmának áttekintése után megállapítja, hogy a kutatás nem egyenlő mértékben tisztázta az egyes fajták természetét és rendszerbeli helyét. Ma általánosnak mondható az a felfogás, hogy „a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes jelleg egy olyan jelentéstani többlet, amely keresztezi a mellékmondatok mondatrészszerop szerinti besorolását” (175). A mellékmondatok és a mondatrészek megfelelése szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk, nem jelentkezik-e a mondatrészekben is a mellékmondatokéhoz hasonló jelentéstöbblet. Számos sajátos jelentéstartalmú mellékmondat nominalizációja azt mutatja, hogy „a megfelelő mellékmondat- és mondatrészpárok ugyanazt a mondatrészszeropet töltik be, viszont az egyszerű mondatrészekből hiányzik az illető sajátos jelentéstöbblet” (177). Kivétel azonban a feltételes értelmű idő- és állapotahatározó, továbbá a megengedő értelmű állapotahatározó, amelyekben éppúgy jelen van a feltételes, illetőleg megengedő jelentés, mint a megfelelő mellékmondatban. BERRÁR ezért helyénvalónak tartaná, ha határozórendszerünkbe fölvennénk az indokolatlanul szétválasztott feltételes idő- és állapotahatározó újraegyesítésével a feltételes határozót, valamint külön határozófajtaként a megengedő határozót. Mindkettő a módféle határozóktól elválasztott „ok-féle” határozói főkategória tagja lehetne az ok- és a célhatározóval együtt. Ezzel nem változnék lényegében a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokra vonatkozó felfogás. A különbség mindössze annyi, hogy lenne „feltételes, illetőleg megengedő határozói mellékmondat (mondatrészszerop szerint) és egyéb mondatrészszeropet betöltő feltételes és megengedő mondat (sajátos jelentéstartalma szerint)” (182).

A tanulmány befejező szakaszában a főmondat egész tartalmára vonatkozó — ezt valamihez hasonlító vagy ennek következményét megnevező — mellékmondatokról szól a szerző. Ezekben világosan érezhető a mellérendelés felé való átmenet; a szintaktikai függés legfontosabb jele bennük az alárendelő kötőszó jelenléte.

A kötet két záró tanulmánya témája jellegénél fogva némileg függelékyszerűen csatlakozik a megelőzőkhöz.

SZATHMÁRI ISTVÁN dolgozata — A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása” az újabb költői stílusban (189—203) — stilisztikai értekezés. Szerzője a mai költészet legjellemzőbb alkotástípusait nyolc költő (Simon István, Váci Mihály, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor, Tandori Dezső és Pilinszky János) sommásan jellemzett művészetében találja fel. Alkotásaik legfőbb nyelvi-stilisztikai vonásai közt a szó- és kifejezőkészséglet nagyarányú kitérülését, a korábbiaktól elütő képek és képsorok kedvelését, a hangtani jelenségek megnövekedett szerepét, az ún. extralingvisztikus eszközök előtérbe kerülését s végül a nyelvnek és benne a mondatnak felbomlását leginkább mutató nyelvi játékokat, kísérleteket említi. Az utóbbiakat, melyek a hangokkal való puszta játéktól a szavak szétdarabolásán át a mondat szabálytalanná válásáig és „elburjánzásáig” vezetnek, Weöres Sándor költészetén mutatja be, majd a következőkben összegezi álláspontját: A költőnek „joga van ahhoz, hogy kísérletezzen, játsszon

a nyelvi és stilisztikai eszközökkel, de nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a költészet is nyelvi kommunikáció. . .” (203).

JUHÁSZ JÓZSEF értekezése (205–211: Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban) az ismertetésünk bevezető részében említett szófajtani és alakitani tanulmánykötetben azonos címmel megjelent dolgozatának folytatása. Ott az 1970-ben megjelent akadémiai orosz nyelvtan szófaj- és alakitani részét ismertette, itt a mondattanról mond el néhány fontos jellemzőt. A szóban forgó mű szerzői elsősorban a mondatmodellek leírásának bevezetésével adnak lényegesen újat a mondattanban. Elvégzik a szó szerkezetek leírását is, de a mondattan alapegységének, a strukturális leírás kiindulópontjának a mondatmodellt, a konkrét mondatnak azt az elvont sémáját tekintik, „amely a lexikálisan különböző, de egyébként hasonló mondatok egész sorában invariáns módon jelen van” (206). A mondatmodellnek, melynek legfőbb jellemzője a szerkezeti lezárttság, bizonyos mértékű variabilitása van a séma keretei között, anélkül hogy invariáns volta sérelmet szenvedne. A variabilitás egyik forrása a fakultatív elemek bekapcsolódása a modellbe, amely a mondatparadigmán, a mondat alakrendszerén belül valósul meg. A modellelmélet szolgál alapul az orosz nyelv mondatfajtaípusainak rendszerszerű, a szerkezeti formára és a paradigmatisz tulajdonságokra épülő leírásához. (Jellemző adat, hogy az egyszerű mondatnak az oroszban ilyen módon 51 modellje, illetve típusa alakul ki.) —

Az összetett mondat tárgyalása közelebb áll a nyelvtani hagyományhoz. Ennek egyik mutatója az, hogy a szerzők a tagmondatok közötti viszony szempontjából három mondatfajtaínt különböztetnek meg: mellérendelő, alárendelő és kötőszó nélküli összetett mondatot.

3. A változatos anyagot felölelő, gazdag tartalmú tanulmánykötet ismertetését annak a meggyőződésünknek a kifejezésével zárhatjuk, hogy a mű újabb mondati irodalmunk értékes nyeresége. Magas színvonalon elégti ki az egyetemi oktatás segédkönyvével szemben támasztható követelményeket, s egyben a tankönyv átdolgozóinak is számos megfontolandó tanulsággal szolgál.

SZEMERE GYULA

Juhász János (szerk.): Kontrastive Studien Ungarisch-Deutsch

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 140 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézete ösztönzésére új sorozat indult. Címe: *Studia comparationis linguae hungaricae*, szerkesztője SZÉPE GYÖRGY. A kiadvány a magyarországi (magyar–angol, magyar–francia stb.) kontrasztív kutatások eredményeit teszi közzé valamelyik világnyelven. A tematikában egyelőre kincseknek megismerését, publicitásra számíthat minden olyan munka, ami legalább megközelíti a kontrasztív analízis fogalmát, és más irányzatok követői számára is érthető.

A nemrég megjelent első kötet anyagát Juhász János válogatta az ELTE Német Tanszékén alakult munkaközösség írásaiból. Juhász bevezető tanulmánya (Ungarisch–deutsche kontrastive Forschungen in Ungarn, 17–34) ismerteti a kutatócsoport eddigi tevékenységét, a vizsgálódás alapelveit és a kiszemelt témákat. Ezek eléggé szerteágazók, kidolgozásuk alapos általános nyelvészeti és elméleti felkészültséget tételez fel, de az összehasonlítandó nyelvek rendszerének fölényes ismeretét is megkívánja. Kérdés, hogy a kis létszámú kutatógárda erejéből futja-e majd mindenre a növekvő oktatási terhek mellett?

A kötet tartalma változatos. Két tanulmány (CSILLAG ENIKŐ–KÁROLYI ANDREA–NAGY ANNA, *Linguistische und didaktische Überlegungen zum Gebrauch der deutschen Präpositionen*, 39–48; EMERIOZY TIBOR, *Faux amis in ungarisch–deutscher Relation*, 49–64) a felsőfokú nyelvtanítás gyakorlatából indul ki, oda is kanyarodik vissza; mind a kettő autoreferátumnak is felfogható egy a gyakorlatban már bevált egyetemi jegyzetről, ill. egy készülő magyar–német „kelepec-szótárról”, amely hasznosnak ígérkezik az egyetemi-főiskolai nyelvtanítás számára. Ut-és módszerkeresés a jellemzője három dolgozatnak. HESSKY RŰGINA az idiomatikus fordulatok egybevető vizsgálatához keresi, és a szemantikai azonosságban véli megtalálni az összehasonlítási alapot (Zur kontrastiven Untersuchung idiomatischer Wendungen, 65–76). KERTÉSZ MARIANNA szerint a grammatikának és lexikának csak relatív szembeállítás indokolt, különösen

nyelvek közötti viszonylatban, mert ugyanazt a funkciót az egyik nyelvben grammatikai, a másikban lexikális eszközökkel fejezik ki (Einige Bemerkungen zur Frage des Verhältnisses von Grammatik und Lexik, 95–110). A magyarból vett példák részben meggyőzőek, részben nem (102); a nyelvtan fogalmának új meghatározása még némi érlelésre szorul (103. k.). LÁSZLÓ SAROLTA a „grammatikai-lexikális mező” fogalmára épülő összehasonlító eljárás elméleti kérdéseivel foglalkozik (Morphologische Kategorien und grammatisch-lexikalische Felder im Sprachvergleich, 111–121). A szerző világosan szerkeszt, okosan érvel a grammatikai és lexikális elemek komplex vizsgálata mellett; a témát — megspékelve konkrét nyelvi adalékokkal — vonzóbbá lehetett volna tenni azok számára is, akik csekély hajlandóságot éreznek magukban a kontrasztív módszerekkel való azonosulásra.

A fentebb ismertett cikkek szerzői fiatal, tájékozott, munkájuk elméleti és módszertani megalapozására törekvő kutatók. Ez a szándék annak ellenére dicséretesnek mondható, hogy dolgozataikban helyel-közzel bizony kiütközik azoknak a készségeknek a hiánya, amelyekre csak részletkérdések kidolgozása során lehet szert tenni. A kötetben arra is vannak jó példák, hogy hogyan hasznosíthatók az elméleti általánosítások e l ő t t végzett filológiai aprómunka tapasztalatai és a — hagyományos vagy modern — leíró nyelvészet eredményei.

JUHÁSZ JÁNOS, aki a nyelvtanítás gyakorlatából indult ki, és innen jutott el az elméleti megalapozásig (vö. Richtiges Deutsch. Budapest 1965, Probleme der Interferenz. Budapest 1970), a kontrasztív szociolingvisztika lehetőségeiről és egyúttal korlátairól ír (Interlinguale soziolinguistische Überlegungen, 77–93). A német *Arbeitnehmer*, *Arbeitgeber*, *Sozialpartner*, *Gastarbeiter*, ill. ezek magyar megfelelőinek összehasonlítása kapcsán teszi mérlegre a nyelvi manipuláció lehetőségeit, s elismeri ugyan, hogy a nyelvek — belső fejlődésüktől és a történelmi helyzet alakulásától függően — eszközei lehetnek a manipulálásnak, de elutasítja azt a nézetet, hogy a nyelv önmagában manipuláló erővel bír. Dolgozata tartalmában és nyelvezetben egyaránt pallérozott, szellemesen megírt tanulmány.

A kötet legkevesebbet markoló, de legtöbbet fogó értekezését RUZSICZKY ÉVA írta (Ungarisch—deutsche kontrastive Untersuchungen im Bereich der Bildung von Nomina, 123–140). A témaválasztás szerencsés, mert az alapozást már mindkét nyelvben elvégezték, többek között Ruzsiczky. Úgy tűnik, hogy egyelőre inkább csak a morfológia területéhez tartozó részcsoportokat lehet eredményesen összehasonlítani, hiszen a leíró vizsgálatok ezeknek a problémáit viszonylag kielégítően és kiforrott módszerekkel tisztázták. A kontrasztív nyelvészet csak szilárd alapokra építhet, s ahol ezek nincsenek meg (szemantika, lexikológia), ott buktatókkal is számolni kell. Ruzsiczky a magyar *-s* morfémával képzett mintegy 700 névszót veti össze német megfelelőjével, s a német szóalkotásnak azokat az eszközeit keresi, amelyeknek a funkciója azonos a magyar *-s* képzőével. Az *-s*-nek a németben igen gyakran *-er* (*-ler*, *-ner*) felel meg. Számos esetben azonban összetétel állítható a magyar derivátum mellé (*jeges* ~ *Eismann*; *darus* ~ *Kranführer*). Az anyag azt a következtetést sugallja a szerzőnek, hogy a magyar *-s* jelentése nagyon általánosító, sűrítő; a német szóalkotás eszközei pedig a valóság konkrét megragadását teszik lehetővé, s alkalmasabbak a közlési szándéknak legmegfelelőbb momentum kiemelésére. Ezzel a summázással nem értünk teljesen egyet. Kétségtelen viszont, hogy Ruzsiczky nagyon jó érzékkel tapint rá a két nyelv közötti, tágabb értelemben is igaz különbségre, amelyet a „szintétikus”, ill. „analitikus” jelzővel lehetne talán a legtömörebben minősíteni. A tanulmány impulzusokban gazdag, a bőséges anyag révén is időtálló dolgozat.

GÁRDONYI SÁNDOR

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax

Joseph E. Emonds: A Transformational Approach to English Syntax. Root, Structure-preserving and Local Transformations. Academic Press, New York 1976. 266 ll.

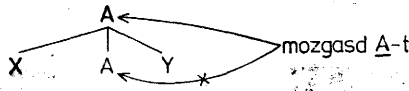
I. Napjaink generatív nyelvészeti kutatásainak egyik legnagyobb problémája az ún. „erős grammatikák” kérdése. A transzformációs generatív szintaxis elméletében egy nyelv mondatait a mélyszerkezeten végzett különböző transzformációk-

kal¹ állítjuk elő. Előfordul azonban, hogy a transzformációk rossz mondatokat is generálnak, vagyis a grammatika túlságosan „erős” (too powerful).

Már többször felmerült az igény egy olyan formális modell létrehozására, amely a transzformációk erejét redukálja. Az első javaslatok NOAM CHOMSKY-tól származnak (1964). A későbbiekben J. ROSS (1967), majd J. BRESNAN (1972) foglalkozik a kérdéssel. Chomsky 1973-ban újra visszatér a problémára. Mindannyian különböző megkötéseket (constraint) próbáltak alkalmazni, olyan általános feltételeket kerestek, amelyek minden transzformációra érvényesek. A grammatika ezáltal egyszerűsödött, nem kellett többé minden egyes esetben a transzformációk működési feltételeit megadni, elegendő volt néhány általános megkötés. Tekintsük például Chomsky „A-fölött-A elvét” (A-over-A-Principle, 1964):

Ha egy levezetés során valamely A kategória többször is előfordul, úgy az adott transzformációs szabály a magasabb szinten előforduló A-ra vonatkozik:

TR-szabály: mozgasd A-t

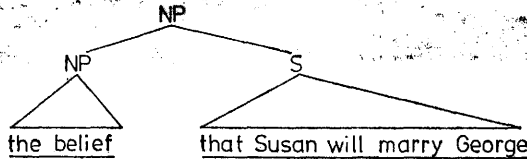

Szabály szerint felső A mozog.

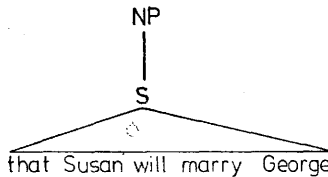
A továbbiakban vizsgáljunk meg néhány J. Ross-tól származó megkötést: A „komplex NP elve” (Complex NP Constraint) szerint ha NP-ben S található (főnévi csoportba beágyazott mondat), akkor semmilyen kapcsolat nem létesíthető S egy eleme, és valamely S-en kívüli elem között. Például nem lehet S-ből egy elemet kiemelni:

- (1) *I denied* [_{NP}[_{NP}*the belief*] [_S*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zsuzsa hozzámegy Gyurihoz.'
- (2) *I denied* [_{NP}[_S*that Susan will marry George.*]] 'Cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Gy-hoz.'

Az (1) mondat esetében az összetett főnévi csoport (complex NP) egy NP-ből és egy beágyazott mondatból (S) áll:

(2)-ben az NP csak egy S-et tartalmaz, tehát nem komplex:

¹ Különbséget kell tennünk a Harris-féle és a Chomsky-féle transzformáció között. A harrisi értelemben vett transzformáció mondatok között működik. A generatív elméletben azonban transzformációkat csakis a mélyszerkezeten végezhetünk. Vagyis: *the child past do eat the bread* terminális sorból egyaránt kaphatunk aktív, passzív, kérdő, stb. mondatokat, aszerint, hogy milyen transzformációt végzünk rajta.

Végezzük el a relativizációs transzformációt:

(3) \times George \leftarrow who I denied [_{NP} [the belief]] [_S that Susan will marry Δ] ...

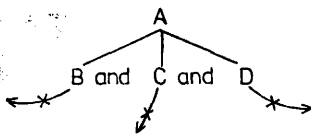
Gy., akiről cáfoltam azt a hiedelmet, hogy Zs. hozzámegy Δ ...

(4) George, who I denied [_{NP}] [_S that Susan will marry Δ] ...

Gy., akiről cáfoltam, hogy Zs. hozzámegy Δ ...

Látható, hogy (3)-ban, ahol NP komplex, rossz mondatot kapunk, ha bármit is kiemelünk. (4)-ben jó mondatot kapunk a kiemelés után, mert itt NP nem komplex.

J. Ross egy másik megkötése a „Mellérendelő szerkezet tétele” (Coordinate Structure Constraint). Ha egy A csomópont több olyan csomópontot dominál, amelyek között mellérendelő viszony áll fenn, akkor ezen csomópontok alatti elemek nem léphetnek kapcsolatba semmilyen A-n kívüli elemmel:

(5) I invited [_{NP} [NP John] and [_{NP} his wife]] for supper

Meghívtam Jánost és feleségét vacsorára

Képezzünk kérdő mondatot:

(6) \times Who did I invite [_{NP} [NP Δ] and [_{NP} his wife]] for supper?

Kit hívtam meg Δ és a feleségét vacsorára?

Az előzőekhez hasonló jelentőségű megkötések még a „WH-Island Constraint”, a „Specified Subject Constraint”, a „Tensed S Constraint” stb. (Chomsky 1973), amelyekre most nem térünk ki.

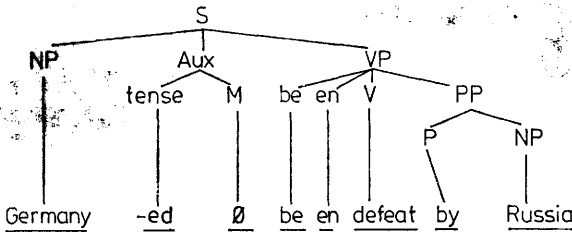
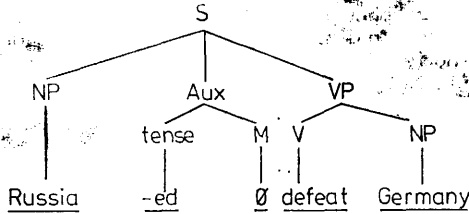
2. A „Szerkezetörzés elve”, amely EMONDS nevéhez fűződik, mindezeig a legáltalánosabb megkötés. Első megközelítésben csak annyit mondhatunk, hogy a transzformációk alkalmazása során a mozgásokhoz (movement) rendelt specifikus feltételek megszűnnek, és helyükbe egy általános, az összes angol transzformációt átfogó elv lép. Emonds elmélete a problémakör új megközelítését jelenti azzal, hogy a transzformációknak két alapvető osztályát különbözteti meg: 1. szerkezetörző és 2. nem-szerkezetörző (szerkezet-változtató) transzformációk. Ez utóbbi csoportot tovább bontja a főmondati és b. helyi transzformációkra.

2.1. Egy szerkezetörző transzformáció során a mélyszerkezet összes csomópontja eredeti helyén marad, a művelet kizárólag a csomópontok alá sorolt lexikális elemeket (a továbbiakban: lex.) mozgatja, viszi új helyre. A transzformáció csak olyan helyzetbe vihet egy X lex.-et, ahol ez az elem a bázisszabályok alapján megjelenhet. Így nem kell pontosan megszabnunk, milyen körülmények között alkalmazható a transzformáció. Elég annyit mondanunk: mozgasd X-et. A transzformáció ugyanis csak olyan helyzetbe viheti X-et, ahol az a bázisszabályok értelmében egyáltalán megjelenhet. Úgy véljük, leghelyesebb, ha az elv működését konkrét mondatokon mutatjuk be.

Az angolban létezik egy (vagy több) transzformációs szabály, amely összefüggésbe hozza az alábbi mondatokat:

(7) *Russia defeated Germany* 'A Szovjetunió legyőzte Németországot'

(8) *Germany was defeated by Russia* 'Németország legyőzött a Szovjetunió által'.
Tekintsük e két mondat szerkezetét:

Feltűnik, hogy a korábbi leírásokkal szemben Emonds az ágenst prepozíciós kifejezésnek tekinti: [_{PP} [_P by [_{NP} X]]]. Ezt a következőképpen indokolja:

— A „by-phrase” kérdésben, vonatkozó mellékmondatban mindig PP-ként viselkedik. Hasonlítsuk össze:

(9) Who has this book been read by Δ?

Ki által olvastatott el ez a könyv?

(10) What are you talking about Δ?

Miről beszélsz?

(11) The people this book has been read by Δ are not typical

Azok az emberek, akik ezt a könyvet elolvasták,
nem tipikusak

(12) The book I am speaking about Δ was a great hit

A könyv, amelyről beszélek, nagy siker volt

— A *by* nem állhat együtt (for)-to infinitívuszos tárggyal, mint ahogy más prepozíciók sem:

(13) * *The tension would be lessened by for Europe to disarm* 'A nyomást, amelyet a leszerelés érdekében Európára gyakoroltak, csökkentenék'.

(14) * *The bankers would be angered by to suggest devaluation* 'A bankárokat feldühítené, ha leértékelést kellene javasolniuk'.

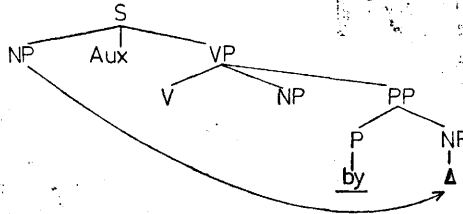
— Az aktív-passzív viszony fennállhat főnévi kifejezések között is:

(15) *Russia's defeat of Germany* 'A Szovjetunió Németország felett aratott győzelme'.

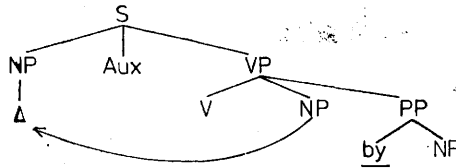
(16) *Germany's defeat by Russia* 'Németország veresége a Szovjetunió által'.

A példák (9–16)-ban azt illusztrálják, hogy a „by-ágens” semmiképpen nem származhat alanyi helyzetből, tehát a PP csomópont felvétele teljesen indokolt. A következő lépésben azt kell eldöntenünk, hogy melyik csomópont legyen üres, az NP vagy a PP, ugyanis az ágens számára mindkét hely lehetséges. Egy további kérdés az, hogy egy vagy két transzformációval állítjuk-e elő a passzív mondatot. Emonds megoldása a következő: az ágenst alanyi helyzetben deriválja, és egy ún. ágens-posztpozíció szabállyal viszi PP-be, ezután a tárgyi NP-t egy ún. NP-prepozíció szabállyal az alanyi NP üres helyére viszi. Tehát:

I. Ágens-posztpozíció

II. NP-prepozíció

Mindkét transzformáció szerkezetőrző, mivel az NP-k alatt levő lex.-eket olyan helyzetbe viszi, ahol azokat már a bázisszabályok alapján generálhatjuk: az Ágens-posztpozíció az alanyi NP alatti lex.-et viszi PP-be (a VP → V NP PP és a PP → P NP bázisszabály alapján), az NP-prepozíció a tárgyi NP alatti lex.-et viszi az alany üres helyére (S → NP Aux VP bázisszabály alapján). E két transzformáció felvétele célszerűnek tűnik, hiszen ezzel megszűnik a specifikus értelemben vett „passzív” transzformáció, és egy általánosabb szabály a eseteként jelenik meg.

Emonds bevezet egy Δ (dummy)-elemet, amely bármelyik csomópontban felvehető. Ezt üres csomópontnak nevezi. Tehát a terminális sorokat nem kötelező lex.-szel kitölteni, s így megengedhető ilyen konfiguráció:

Δ

Egy szerkezetőrző transzformáció, amely szerint: „mozgasd X-et jobbra”, így formalizálható tehát:

- a. W — [B X] — Y — [B Δ] — Z
 b. W — [B Δ] — Y — [B X] — Z

A Δ bárhol felvehető, grammatikai csomópontokban is (WH, NEG, M, DET, stb.). Fontos szabály, hogy a Δ nem jelenhet meg jól-formált mondatok felszíni szerkezetében. Ez azt jelenti, hogy vagy ki kell tölteni lex.-szel vagy törölni kell.

Emonds megközelítése abban is újat hoz, hogy magyarázatot ad olyan szerkezetek létezésére is, ahol a „by-phrase” nem jelenik meg a felszínen:

- (17) *Germany was defeated* 'Németországot legyőzték'.
 (18) *Germany's defeat* 'Németország veresége'.

Itt tulajdonképpen csak egy transzformációt végzünk, NP-Prepozíciót, mert az alany helye ezekben a mondatokban üres.

Régebben a „by-phrase”-t egy ún. by-betoldás szabállyal vitték be a passzív mondatba. Ma már az ilyen magyarázatok nem fogadhatók el, ugyanis ellentmondanak a Kiterjesztett Sztenderd Elmélet egyik alapelvének, a „recoverability” (felidézhetőség)

elvének. Eszerint csak olyan transzformációs szabályokat szabad megfogalmazni és alkalmazni, amelyek vissza is fordíthatók, vagyis az eredeti szerkezet felidézhető. Tehát célszerűbb, ha feltételezünk egy kitöltetlen „by-phrase”-t a mélyszerkezetben, amely aktív mondat esetén mindig törlődik, passzív mondat esetén kitöltődik vagy törlődik:

(19) *The robber was caught by a policeman* 'A rablót egy rendőr fogta el'.

- (a) a policeman past catch the robber (by Δ)
- (b) Δ past catch the robber by a policeman
- (c) the robber past be en catch by a policeman

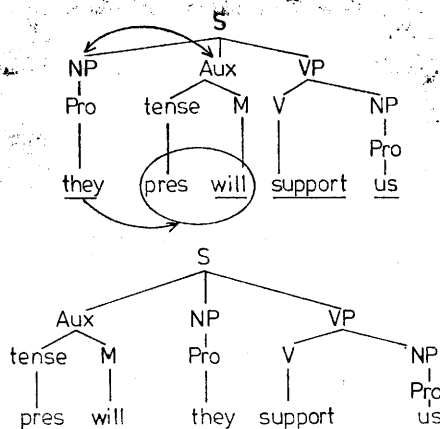
(20) *The robber was caught* 'A rablót elfogták'.

- (a) Δ past catch the robber (by Δ) $\rightarrow \emptyset$
- (b) the robber past be en catch

2.2. Ha feltételezzük, hogy a mélyszerkezet elemeinek lehetséges helyeit a bázisszabályok egyértelműen meghatározzák, akkor minden olyan mondat, amelynek mélyszerkezete nem a bázisszabályokban megadott sorrendet tükrözi, csak szerkezet-változtató transzformációval állítható elő.

2.2.a. A szerkezet-változtató transzformációk egyik alosztálya a főmondati transzformációk. A szerkezetörző transzformációktól eltérően a főmondati transzformációk során nem egyszerűen a csomópontok alatti lex.-ek mozognak, hanem maguk a csomópontok változtatnak helyet. A mondatok mélyszerkezete nem a bázisszabályoknak megfelelő sorrendet tükrözi, ezért ezek szerkezet-változtató transzformációk. Ide soroljuk például az inverziót és a topicalizációt. Tekintsük a következő példákat: TR: inverzió.

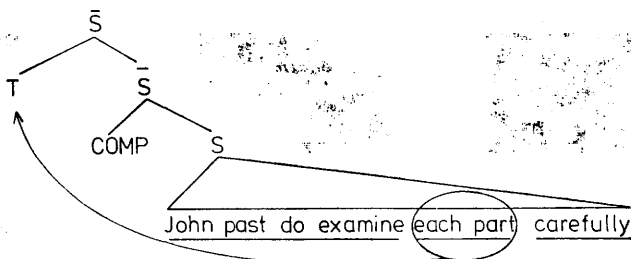
(21) *Will they support us?* 'Fognak támogatni bennünket?'

A mondat szerkezete megváltozott, mert mind az Aux, mind az NP olyan helyzetbe került, ahová egyetlen bázisszabály szerint sem vehetők fel. (Nincs olyan bázisszabály, amely szerint $S \rightarrow \text{Aux NP VP}$.)

TR: topikalizáció

Each part John examined carefully 'Minden részt alaposan megvizsgált János'.

Ez a transzformáció is szerkezet-változtató, mert a mondat egyik elemét kiemelve azt egy felsőbb S-be visszük, és ez a helyzet bázisszabállyal nem állítható elő.

2.2.b. A helyi transzformációk a főmondati transzformációkhoz hasonlóan szerkezet-változtatók. Hatáskörük azonban nem egy teljes transzformációs ciklusra (vagyis egy mondatra) terjed ki, hanem csak két szomszédos csomóponttra. Ebben különböznek tehát a főmondati transzformációktól. Ugyanakkor a helyi transzformációk megjelenhetnek minden mondatban, főmondatban is, hasonlóan a szerkezetőrző transzformációkhoz. Helyi transzformáció például a *Do*-törlés (*Do*-deletion). Tekintsük a következő mondatokat:

- (23) *John didn't faint* 'János nem ájult el'
 (24) *John did not wave* 'János nem integetett'
 (25) *Why did John faint?* 'Miért ájult el János?'
 (26) *John did faint* 'János igenis elájult'.

A (23–26) mondatokban a *do* segédige jelenlétét látszólag semmi nem indokolja, hiszen az állító kijelentő mondatban nem szerepel:

- (27) *John fainted* 'János elájult'.

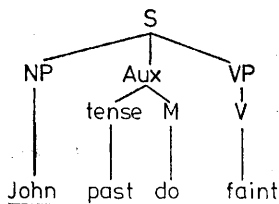
Miképpen került hát a kérdő, tagadó, nyomatékostító mondatokba a *do*? A korábbi elméletben ezt a jelenséget egy ún. *Do*-betoldás transzformációval magyarázták, amely kötelező minden olyan esetben, amikor az Aux-ban nincsen modális elem. Tehát

$$\text{Aux} \rightarrow \text{tense} \begin{cases} M \\ do \end{cases}$$

Ésszerűnek látszik egy ilyen bázisszabályt feltételeznünk, hiszen a *do* úgy viselkedik, mint a modális segédigék:

- (28) *I will not go* 'Nem fognak elmenni'
 (29) *I do not go* 'Nem megyek el'
 (30) *Can you leave at 5?* 'El tudsz indulni 5-kor?'
 (31) *Did you leave at 5?* '5-kor indultál el?'

Mindezek ellenére célszerűbb a *Do*-betoldás helyett egy *Do*-törlés szabályt felvennünk, és a *do*-t eleve feltételezni a mélyszerkezetben, a Modális helyén. Tehát:

A *do* törlődik minden olyan esetben, ha közvetlenül megelőzi az igét, vagy ha *have/be* segédige is van a mondatban.

3.1. A generatív nyelvelmélet korábbi szakaszaiban számtalan transzformációt különböztettek meg, s ezek a mondatoknak csak egy kis részén működtek. Emonds felosztása az összes angol transzformációra kiterjed, és azokat nagymértékben egyszerűsíti. A „szerkezetörzés elve” szerint egy transzformáció megadásánál elegendő a „mozgás X -et” formula. Ily módon számos eddigi specifikus, csak az adott transzformációra vonatkozó feltétel megadása szükségtelenné válik, értelmét veszti. Az X elem csakis olyan helyet foglalhat el, amely már a bázisszabályok alapján is feltételezhető számára.

3.2. A „szerkezetörzés elve” nemcsak a szinkrón nyelvészetben belül jelentős, a generatív diakrón kutatásoknak is egyik magyarázó elvévé vált. Ezzel az elvvel például megmagyarázhatjuk, hogy a németben miért van a főmondatban SVO, és a mellékmondatban SOV szórend. A főmondati transzformációk szerkezetváltoztatók. Következésképpen a szintaktikai változások először a főmondatokban jelennek meg, és innen terjednek aztán tovább. Az ős-germán nyelvtan szórendje SOV volt mind a főmondatban, mind a mellékmondatban. Valamilyen okból (például a végződések lekopása miatt) ez a szórend SVO-ra változott, s minthogy ez nem-szerkezetörző változás, így csak a főmondatban történt meg. A mai németben a mellékmondatban még mindig SOV szórendet találunk:

(32) *Hans stahl ein Buch* 'János ellopott egy könyvet'

(33) *Peter sagte, daß Hans ein Buch gestohlen hat* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

Más a helyzet az angolban, ahol ez a változás tovább terjed a mellékmondatokra is:

(34) *John stole a book* 'János ellopott egy könyvet'

(35) *Peter said that John had stolen a book* 'Péter azt mondta, hogy János ellopott egy könyvet'.

3.3. A „szerkezetörzés elve” korlátozza azoknak a grammatikáknak a számát, amelyek egy adott nyelvállapothoz hozzárendelhetők. Vagyis szűrőként működik a lehetséges történeti változások halmazán. Ennek fényében a történeti változásokat nem elszigetelt jelenségként, hanem az adott kor grammatikáján belül magyarázhatjuk meg.

Emonds elmélete ma már a kiterjesztett sztenderd elmélet szerves része. Ismerete nélkülözhetetlen azok számára, akik a generatív nyelvészeti kutatások eredményeit követik. Emonds könyvében megtalálható az angol grammatika szinte összes transzformációjának szisztematikus elemzése, ezért kézikönyvként is igen jól használható.

L. DALMI GRÉTE

Irodalom

- JOAN BRESNAN, *Theory of Complementation in English Syntax*. M.I.T. 1972.
 NOAM CHOMSKY, *Current Issues in Linguistic Theory*. Mouton, The Hague 1964.
 NOAM CHOMSKY, *Conditions on Transformations*. In: *A Festschrift for Morris Halle* Holt, Rinehart and Winston, New York 1973.
 DAVID LIGHTFOOT, *Principles of Diachronic Syntax*. University Press, Cambridge 1979
 JOHN ROSS, *Constraints on Variables in Syntax*. M.I.T. 1967.

Björn Collinder: Sprache und Sprachen

Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg 1978. 296 l.

0. Ötvenéves tudományos és oktatói tevékenység eredménye ez a munka, ahogy szerzője a könyv előszavában hírül adja. Nagyrészt svéd nyelvű előzményének a fordítása. Az eredeti 1959–1970 között öt kiadást ért meg.

1. Ki, miről és kiknek írta e munkát? A szerző az uráli nyelvészet körében közismert. AULIS J. JOKI a IV. nemzetközi finn-ugor kongresszuson tartott előadásában (*Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Areas*) BJÖRN COLLINDER

idevágó munkásságából indul ki. Collinder alapos ismerője az indoeurópai és az uráli összehasonlító nyelvészetnek, de nyelvismerete, érdeklődési köre más nyelvcsaládokra is (például sémi nyelvek) kiterjed. Általános nyelvészeti kézikönyve ezért már eleve nagy érdeklődésre tarthat számot: az olvasót a kíváncsiság ösztönzi, mi a véleménye a nagy tapasztalatokat és munkásságot ránk hagyományozó, éveinek száma szerint nem fiatal (85 éves), de mozgékony és problémaérzékenység tekintetében örökifjú tudósak a nyelv és a nyelvtudomány nagy kérdéseiről.

S valóban, ebben a bevezetésben azt kapja az olvasó, amit vár: nem a nyelvtudományba való bevezetésnek a szokványos, az összefoglaló rendszerezésre összpontosító, tankönyvszerű műfaját, hanem egy tapasztalt vezető gondolatait, véleményeit, megjegyzéseit, sokszor különvéleményeit, a tudomány hívós igazságait nem egyszer anekdótászerű történetekkel fűszerezve. Mert ekkora tudománnyal a háta mögött már megengedheti ezt magának a szerző. Művének címe ez is lehetne: Séta a nyelv birodalmában. De féved, aki valamilyen teljesen laza szerkezetű és szerkesztésű, csupán tudományos ismertetésszerű munkára gondolna az elmondottakból. Collinder könyve egyszerű tudományos rendszerezése szempontjából zárt és kerek kompozíciót alkot, ahogy majd alább látni fogjuk, másrészt nemcsak a nyelvről és nyelvekről, hanem a nyelvészetről, a nyelvészet problematikájáról is szól, s a tudománytörténeti háttér mindig ott van a problémák mögött.

A téma, igazán helyesen magyarul csak névelővel fogalmazható meg kifejezően: a nyelv és a nyelvek. Így mondja ki pontosan az általános nyelvészet tárgyát: a nyelv mint olyan és ennek a „nyelvnek” az egyes nyelvekben való megnyilvánulása, közös és eltérő sajátágaival. Mind a kettőn hangsúly van: a nyelven is és a nyelveken is. Bármelyik sikkad el, az általános nyelvészet mint pedagógia már csak korlátozott képességű. Ezért idéztem Collinder könyvének első mondatát „Az általános nyelvészet szerepe a nyelvszakosok nevelésében és intenzívebb tudományos képzésében” című cikkemben (Felsőoktatási Szemle 28 [1979] 440–445): „Germanisztikáról, romanisztikáról, szlavisztikáról, altajisztikáról beszélünk, mintha ezek különböző tudományok volnának.” S ehhez azt fűztem hozzá: „A nyelvek egysége és különbözősége századokkal ezelőtt is, ma is az egyik legizgatóbb területe a nyelvészetnek, de az egység és különbözőség kérdése ahhoz képest már részletkérdés, hogy minden nyelvnek az alaptermészete (hogy ti. jelrendszer) egyforma, s így minden egyes nyelvre vonatkozó megfigyelés, kutatás egy közös tudomány, a nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik” (i.h. 440). Collinder a fent idézett megállapítását a módszertan egységével indokolja: „Az egyes nyelvcsoportok különbözőségeik ellenére annyira egyformák, hogy kutatásuk közben ugyanazon módszerek alkalmazhatók.”

És végül: kiknek szól a könyv? A szerző az előszóban diákokat említ. S ha jelzi is, hogy itt-ott kemény feladat elé állítja olvasóit, ezt semmi esetre sem a szaknyelvi zsargon teszi: ez a bevezetés, komolysága ellenére, nem keresi a bonyolult közlésformákat, stílusa egyszerű és világos.

2. Collinder Bevezetését a tudománytörténeti megalapozottság és bizonyos tudománytörténeti különvélemények, a filológiai megalapozás zárandéka, az uráli és magyar vonatkozások hangsúlyozott tárgyalása és a szemléletes, jellemző példák, szöveg-minták jellemzik. Legalábbis jómagam ezeket a vonásokat szeretném kiemelni, amelyek e műfaj külföldi képviselőiben kevésbé találhatók meg. A szerző szemlélete átfogónak nevezhető, beleértve ebbe minden tudománytörténeti eredményt, történeti és leíró aspektust egyaránt. Bibliográfiájának mintegy az egynegyede-egyharmada az utolsó húsz év terméséből való, tehát figyelemmel kíséri a legújabb eredményeket is, bár ezeket könyvébe csak mérsékeltten vonja be.

A fonológia megalapozását Collinder az óind grammatikáknak tulajdonítja (másokkal együtt), de a fonológia megújulását sem tekinti a prágai iskola vívmányának. A svéd ADOLF NOREEN monumentális grammatikájában a leíró fonológia 1200 lapnyi terjedelmű a mindössze 43 lapos fonetikával szemben, s ez a fonológia már a húszas években megvolt. PANINI és követői strukturalista grammatikáját Collinder igen magasra értékeli. „Mi későszületett európai strukturalisták” — írja — egy német fordítás által férkőzhetünk Paninihez. Az óind strukturalizmus a lipcei nyelvész körben indul újra erjedésnek a lengyel BAUDOIN DE COURTENAY, a svájci DE SAUSSURE, a svéd Adolf Noreen és a dán KARL VERNER munkássága nyomán. A szinkronia és a diakronia, a nyelv és a beszéd éles megkülönböztetése már a múlt században tudományos közkinés volt. A kontrasztív nyelvészet előfutárai BALLY és GABELENTZ voltak. Az összehasonlító nyelvészet megalapítója SAJNOVIC, s ennek a határozott leszögezése — egy német nyelvű munkában — nem jelentéktelen magyar szempontból. SAJNOVICSNÁL a lényeges új —

állapítja meg Collinder — a módszerben volt. Ennek alapjául az a tétel szolgált, hogy a nyelvek állandóan változnak.

Collinder nem keveset foglalkozik könyvében az írással, a régi kéziratok olvasásának filológiai problémáival és terminus technikusáival, a szövegértelmezéssel (hermeneutikával). A történeti nyelvtudomány — véleménye szerint — mindig kultúrtörténet is. Egyik legérdekesebb fejezete a könyvnek az, amelyben a régi sumér, egyiptomi, kínai és nyugatsemita írásrendszert ismerteti. Az utóbbiból, a föníciaiból származott a görög és az óind, a görögből a latin és az örmény, valamint a két szláv ábc, a glagolita és a cirill, továbbá a gót. Az írásrendszereket írásmintákkal szemlélteti, amelyekhez az egyes nyelvekből szövegminták társulnak. Ha az írás kultúrtörténeti fontosságát, s a nyelvek hangrendszerével, illetőleg kép- és szóírás esetén nyelvi rendszerével való összefüggését tekintjük, akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy olyan fontos stúdiumról van szó, amelyet egyetemeinken általában elhanyagolnak.

Collinder általános nyelvészeti könyvében — speciális kutatási területének megfelelően — jelentős szerepet kap az uralisztika és ezen belül a magyar nyelv is. A legerjedelmesebb fejezetet a nyelvek és rokonságuk témája kapta. Ebben az indogermanisztika áll a központban (a német olvasóközönséget is figyelembe véve), de saját szűkebb problematikája, az indoeurópai — uráli — jukagir nyelvrokonság kérdését is meglehetősen részletesen ismerteti. A könyv más fejezeteiben is többször folyamodik finn, lapp és magyar példaanyaghoz. Részletesen ismerteti a magyar esetrendszert (24 esetet vesz számba) és kialakulását, foglalkozik a magyar nyelvújítással, a magyar nyelvtan több sajátosságával. Ez a könyv indoeurópaisztikai és uralisztikai központúságával Décsy Gyula könyvére (Die linguistische Struktur Europas) emlékezteti az embert. Décsy munkájában a két európai alapnyelv az indogermán és az uráli. Ebből a szempontból a két mű egy irányba mutat.

A nyelvészeti séta folyamán lépten-nyomon szemléletes példák gondoskodnak arról, hogy a figyelem ne lankadjon. Az óind szertartási nyelv, a szanszkrit mellett profán középind nyelvváltozat volt a prakrit. A régi ind színdarabokban a férfiak szanszkrit, a nők és a szolgálk prakrit nyelven beszéltek. Érdekes példája a nyelv társadalmi megosztottságának. Az olasz irodalmi nyelv kialakulását a régi mondás jellemzi tréfásan: *lingua toscana in bocca romana* (toscanai nyelv római szájban). A normann hódítás germán-francia jelleget kölcsönzött az angol szókinésnek. Walter Scott Ivanhoe című regényében az angol nemes nyilatkozata (az állatok franciák lesznek, ha bejönnek a konyhába) erre a szókinésváltozásra céloz: az 'ökör' *beef*, a 'borjú' *veal*, a 'birka' *mutton* lesz. A gondolkodás az anyanyelvhez van kötve. Ennek érdekes fordítottja történik ma Izraelben, ahol sok anya a gyerektől tanulja az állam nyelvét. A nyelv nem mint jelentésszerű kommunikációs eszköz, hanem pusztán prozódikus elemeivel is hatást válthat ki. Erre említi példaként Collinder az olasz Kapisztrán János magyarországi beszédeit, amelyekkel nagy hatást ért el, noha a hallgatóság nem érthette. (Az 1514-es dátum hibás, Kapisztrán 1456-ban halt meg Nándorfehérvár győzelmes megvédése után.) A nyelvi értékelés relativizmusát Collinder a következőképp szemlélteti: az egykori francia Indokínában egy bennszülött megvetően mondta az angol követ feleségéről, hogy fehér foga van, mint egy kutyának és arca rózsaszínű, mint a krumplivirág.

3. Collinder munkája három részre tagolható, de ő maga 13 fejezetre osztja könyvét, nagyobb egységek elkülönítése nélkül. A közbülső helyet elfoglaló hét fejezet a nyelvi szinteket foglalja magába: a hangtant, a jelentéstant és a grammatikát. Ezek mindegyike egy leíró és egy történeti részből áll. A grammatikai leíró rész két fejezetre oszlik: az egyik a morfológia és a szintaxis alapfogalmaival, a másik az ige kategóriáival foglalkozik. Collinder óvakodik a *tan* elnevezéstől. A hangtan nála: A beszéd építőkövei, aztán a további fejezetek címe: Hangváltozások, Jelentés, Jelentésseltolódások, Jelentéshordozók, szóosztályok, mondatrészek, Ige, Az alaki szerkezet eltolódásai.

A nyelvi szinteket megelőző nagyobb rész egységei: Bevezetés, A nyelvek és rokonság, Írásminták és nyelvminták. A bevezetésben először szükségét érzi a szerző, hogy szétválasszon olyan fogalmakat, amelyek sokak fejében összezemosódnak. A kutató nyelvész nem nyelvtanár, nem poliglott és nem filológus szükségképpen. Ezután az egyes nyelvészeti diszciplínák kialakulását adja elő. A nyelv és logika között szoros kapcsolatot lát. A mondatelemzés alkalmazott logika és a logika mint tudomány mondatelemzés útján keletkezett. A nyelvhasználat éppúgy követi a gondolkodás törvényeit mint a pszichológiai asszociációs pályákat. A nyelvjárásgyűjtő számára a tudatlanság olyan tőke, amelyet nem szabad könnyelműen eltékozolnia. Ezt úgy kell érteni, hogy a gyűjtőnek előzetes elképzelés, vélemény nélkül kell a begyűjtött anyag immanens rendszerére hagyatkoznia. A bevezető fejezet végét Collinder CHOMSKY munkásságának szenteli, de egyálta-

lán nem mondható, hogy rokonszenvezne a MIT nagy mesterével. Ahogyan könyve vége felé a nexust és a junkciót (a predikatív és a jelzős szerkezetet) szembeállítja, abból látszik, hogy nem áll olyan messze a mély- és felszíni struktúra gondolatától, mint ahogy véli (39).

„A nyelvek és rokonságuk” fejezetről már szoltam. A nyelvcsaládok ismertetését és a nyelvrokonság problematikájának a felvázolását tipológiai észrevételek kísérik. Így megtudjuk, hogy ha a nyelvjárásokat figyeljük, a norvég, a dán és a svéd egy nyelvnek számít. A dán az egyetlen germán nyelv, amelyben a gégezárlhang fonematikus szerepű. És arról is értesítést kapunk, hogy Északnyugat-Európának legrégebbi kultúrnyelve az ír.

Az írásminták és nyelvminták fejezetében művelődéstörténeti, helyesírási, hangtani, nyelvtani sőt etimológiai ismereteket szerzünk az egyes szövegek elemzésekor. Jórészt az európai kultúrtörténetbe való bevezetésnek lehetünk itt tanúi.

A nyelvi szintek fejezetei után egy harmadik rész különíthető el a könyvből: az idegen szókincsről, a nyelvművelésről és a nyelvek eredetéről szóló három fejezet. Az idegen szavak kérdésében Collinder rendkívül rugalmas, mondhatnánk liberális álláspontot képvisel. A gondolatok vámmmentesek – mondja – és a szavaknak is azoknak kell lenniök, ha alkalmazkodni tudnak a hazai szókinchez és ha nem szorítanak ki jó, már meglevő jó szavakat. A közös civilizáció egy jelentős közös európai szókinchez eredményezett, bár az egyes népek más és másképpen reagálnak az idegen szavakra. Az arabok, a finnnek, az izlandiak ellenállóbbak, az angol nyelv, kevert jellege miatt, kevésbé. Kultúrák kölcsönhatását jelzik a tükörfordítások. A római Cicero, a gót Wulfila, a német Notker sok tükörfordítással gazdagította anyanyelvét. A nyelvművelésről szóló fejezet – meglepő, hogy Collinder egy ilyet is beiktatott, de ahogy történeti távlataiban szemléli a nyelvművelés szerepét, teljesen logikus az eljárása – már címe által is gondolatébresztő: Sprachpflege, Sprachwertung, Stil. Tehát a nyelvművelés mellé került a nyelvértékelés és a stílus. Találébban nem lehetne összekapcsolni az összeálló fogalmakat. A nyelvművelés nem lehet meg az értékelés mozzanata nélkül. A nyelvművelésnek mint a nyelvi értékelés tudományának a kidolgozásával a magyar (csak a magyar?) nyelvművelés mindmáig adós. A stilisztika és a nyelvművelés kapcsolatát illetőleg GOMBOCZ ZOLTÁNNAK ez volt a véleménye: „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (MNy. 27: 11). A nyelvművelés nyelvtörténeti jelentőségét a fejezet legelején azzal emeli ki, hogy a normalizált szanszkrit nyelvet úgy említi, mint a céltudatos nyelvművelésnek egyik legnagyobb szabású vívmányát. Aztán folytatja a nyelvművelés további nagy eredményeivel: az újbabilóniai irodalmi nyelvvél, Luther Márton bibliafordításával, a 17. századi francia Akadémia tevékenységével, s mint egyik legbátrabb nyelvművelő mozgalmat emeli ki a magyar nyelvújítást. S a nyelvművelés legérdekesebb példájának tekinti Izraelben a modern hébernek mint kultúrnyelvnek az újratereztését. A nyelv esztétikai oldalának a mindennapi életben nagyobb szerepe van, mint ahogy általában gondolják. Hivatkozik BENEDETTO CROCE tanítására, amely szerint minden nyelvi tevékenység hívatót alkotás, amit nem úgy kell érteni, hogy minden megnyilatkozás műalkotás, de úgy, hogy például a gyermek már iskoláskora előtt él a képes beszéd önalkotta formáival. Végül a prózaritmus jelentőségére hívja fel a figyelmet.

A könyv utolsó fejezete: A nyelv eredete és fejlődésmentete. Collinder a nyelv keletkezésében és fejlődésében nem talál semmi talányost. A fejlődésnek 12 fokozata van és az első kettőt az ember együtt teszi meg az állatvilággal. Számomra talányos e fejlődési rendben, hogy az utolsó fokozatban alakul ki az artikulált nyelv, amikor az osztályfogalmak elnevezése, a szinesztéziás és az átvitt értelmű kifejezések fokozatain már túl vagyunk. A rejtélyt Collinder a gondolkodásban látja, de itt már elhagyjuk szerinte a nyelvész birodalmát.

A könyv törzsi részében, ahol a hangtan, a jelentés és a grammatika (morfológia és mondattan) fejezetei találhatóak, a következőket tartom kiemelendőknek, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék. 1. Collinder szemléletében az állapot és a változás egyaránt fontos, a nyelvről szóló alaptudnivalók közé tartozik. Ez nagy pozitívum sok olyan e századi áttekintést ígérő nyelvészeti körképpel szemben, amelyből a nyelv történeti aspektusa kimarad vagy minimumra csökken. 2. Collinder a nyelvészettől és a filozófiától (a nyelvvél és a beszéddel összefüggő logikai és filozófiai problémák felvetésében és megoldásában) szorosabb együttműködést vár. A nyelvészt sokszor egy látszólag banális kérdésfelvetés vezet el a beható logikai vizsgálathoz. 3. A grammatikai szabály a nyelvhez tartozik és nem a beszédhez, de a beszédet irányítja. 4. A beszéd csak csekély mértékben áll az önmegfigyelés kontrollja alatt. 5. Az introspekció nem mellőzhető, mert egyébként teljes sötéttségben tapogatózunk a nyelv dolgait illetően. 6. A jelentés szorosan összefügg a megértéssel. 7. A nyelvi kommunikációban nagy szerepük lehet olyan ténye-

zőknek, amelyek nincsenek a szoros értelemben vett jelentéssel összefüggésben. (Újabbán ezeket részben paralingvisztikai, részben indexikális–szimptomatikus jelenségeknek fogják fel és nevezik.)

Végeredményben tehát – a lényegét nézve – Collinder modern szemléletű nyelvészként vezet be a nyelvtudományba, bár sokszor régi terminológiával. A túlméretezett szakzsargon kerülése csak erénye a munkának, ha különleges célját, olvasóközönségét is figyelembe vesszük.

KÁROLY SÁNDOR

Ronald Löttsch-Rudolf Růžička (szerk.): Satzstruktur und Genus verbi

Studia Grammatica XIII. Akademie Verlag, Berlin 1976. 211 l.

A kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, elsősorban ennek leningrádi Strukturális Tipológiai Osztálya, az NDK Tudományos Akadémiája Központi Nyelvtudományi Intézete és a Lipcei Egyetem Elméleti és Alkalmazott Nyelvészeti Szekciója által 1970-ben Berlinben rendezett konferencia előadásait adja közre. A konferencián a szovjet és német nyelvészekon kívül cseh és szlovák szakemberek is résztvettek előadásaikkal.

A kötet tartalmát a két szerkesztő tömören és pontosan fogalmazta meg: „A dolgozatok a tematika különböző aspektusait tárgyalják konfrontatív-tipológiai szempontból vagy egy nyelv anyagán. Ezek közé tartozik a szoros értelemben vett *genus verbi* kategória lényege és struktúrája, a *genus verbi* viszonya a rokon ige kategóriákhoz, a passzívum specifikuma és a konkrét nyelvekben való alkalmazásának sajátosságai, a reflexivitás szemantikai és mondattani jegyei és hasonló problémák. Magától értetődik, hogy még nem lehetett cél az elméleti alapok teljes egységesítése” (7).

A kötetben szereplő cikkek három csoportba oszthatók: (a) a passzívum általános kérdéseinek vizsgálata, (b) a passzívum elemzése a leningrádi tipológusok koncepciója szerint különböző nyelvek anyagán, (c) a passzívum és reflexivitás kérdései a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek felfogásában egyes nyelvek leíró és kontrasztív elemzésén illusztrálva.

Az első csoportba M. M. GUCHMAN, A. V. BONDARKO és V. S. CHRAKOVSKIJ tanulmányai tartoznak, bár az utóbbi bevezeti egyúttal a második csoport cikkeit is.

M. M. GUCHMAN bevezető tanulmánya „A mondatelemzés szintjei és a *genus verbi* kategóriája” (Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi) (9–32) áttekinti a kötet címében jelzett tematika alapvető kérdéseit, de elsősorban a passzívumról szól. A különböző megközelítések bírálata után a szerző kifejti nézeteit a különböző szintek egymáshoz való viszonyát illetően. A szemantikai-grammatikai és a formális-szintaktikai szintek viszonyát behatóan elemzi, megállapítja milyen egységek alkotják ezt a két szintet az adott szempontból és jellemzi őket. Számomra elsősorban a szemantikai-szintaktikai szint egységeinek (Inhaltssubjekt, Inhaltsprädikat, Inhaltsobjekt) vizsgálata és a téma-réma szabályok fontosságának kiemelése volt figyelemre méltó. Bírálta az A. A. CHOLODOVICŰ által megfogalmazott felfogást is, amely a leningrádi tipológusok megközelítésének a magva, főleg a terminusok tisztázatlansága miatt.

A. V. BONDARKO cikke „A *genus verbi* és funkcionális-szemantikai mezője” (Das Genus verbi und sein funktional-semantisches Feld) (33–49) a szerző ismert mező-elméleti koncepciójából indul ki. Elsőnek általános kérdéseket érint: a morfológia és szintaxis kapcsolatát, a *genus verbi* helyét a többi morfológiai kategória között, az aktív-passzív szemantikai oppozíció mondattani kifejezését. Ezután a *genus verbi* mező komponenseit vizsgálja behatóan.

V. A. CHRAKOVSKIJ cikke „A passzív szerkezet meghatározásához” (Zur Definition von Passivkonstruktionen) (51–62) a leningrádi tipológusok korábbi definícióinak a módosításával foglalkozik és pontosítja a módszer terminusait, amelynek szükségességére M. M. Guchman joggal mutatott rá. Megállapításait orosz anyagon illusztrálja. Mivel a cikk feltételezi a koncepció előbbi formájának részletes ismeretét, itt nem fejthetem ki a javasolt változtatásokat sem, mert erre egy ismertetésben nincsen mód. Lemérhető viszont a módosított koncepció alkalmazhatóságának növekedése, amit az orosz példák jól illusztrálnak.

A cikkek második csoportja a leningrádi koncepció különböző nyelvekre való alkalmazását mutatja be. A konferencia után több kötet is napvilágot látott, amelyek bőséges anyagot szolgáltatottak arról, hogyan használható fel ez a módszer különböző nyelvek

elemzésében. A koncepció jellemzésül annyit el kell mondanunk, hogy a diatézist és ezen belül az aktív-passzív korrelációt a szemantikai és a szintaktikai szint egységei közötti szabályrendszer segítségével ábrázolja, amelyet exact kalkulusba foglal. A függőségi és a valencia-elmélet nagy szerepet kap a leírásban.

A cikkek ezen csoportjának szerzői nem egyszerűen alkalmazzák a leningrádi elméletet, hanem továbbfejlesztik, szélesítik vizsgálati körét. Ilyen R. LÖTZSCH, W. FIEDLER és K. KOSTOV hozzájárulása „A genus verbi kategóriája egyes, rokon morfológiai kategóriákhoz való viszonyában” (Die Kategorie des Genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien) (63–94), amely a leningrádi koncepcióban kevésbé kidolgozott morfológiai problémákat elemzi: a passzívum viszonyát a reflexívum, mediális és kauzatív kategóriához több nyelv, elsősorban a német anyagán.

A kötetben ezután a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek munkái következnek, de én őket későbbre hagyom, és a leningrádi koncepció további nyelvekre való alkotási alkalmazását bemutató cikkeket sorolom fel. A következők tartoznak ide: E. Š. GENUŠIENĖ „Passzív a litvánban és használata” (Das Passiv des Litauischen und seine Verwendung”) (139–152), E. KORDI és T. BERDYEVA „Passzív szerkezetek a mai tadzsikban” (Die Passivkonstruktionen im modernen Tadschikischen) (153–166), I. B. DOLININA „Passzív átalakítások az angolban (két aktánsal bővülő igék)” (Passivumwandlungen im Englischen [Verben mit zwei Aktanten]) (167–180) és V. P. NEDJALKOV „Diatézis és mondatstruktúra a csukes nyelvben” (Diathesen und Satzstruktur im Tschuktschischen) (181–211). A szerzők a leningrádi csoport tagjai, akik maguk is részesei voltak a koncepció kidolgozásának és továbbfejlesztve alkalmazták az egyes nyelvek anyagán. Ezen túl a különböző alaktani és mondattani típusú nyelvek elemzése jelentős hozzájárulások a nyelvtani tipológiához is. Sajnos részletesebb bemutatásukra az ismertetés keretében nincs mód.

A cikkek harmadik csoportjában a lipcei, prágai és pozsonyi nyelvészek tanulmányai tartoznak, amelyek zöme konfrontatív jellegű. Az általános nyelvészet szempontjából azonban kettős fontosságuk van. Bemutatják, egyrészt, a szerzők elméleti kutatását egy, a genus verbi körébe tartozó kérdés kapcsán és így hozzájárulnak a problematika elméleti tisztázásához, másrészt, jó példáját adják két nyelv elméleti alapú konfrontatív elemzésének, ill. egy nyelv jellemzésének.

R. RŮŽIČKA, A. STEUBE és G. WALTHER cikke „A mondattani és szemantikai reflexivitás (Elméleti és orosz–német kontrasztív nyelvészeti tanulmány)” (Syntaktische und semantische Reflexivität [Eine theoretische und anhand des Russischen und Deutschen kontrastive Studie]) (95–113). Ennek – és még két következő cikknek – a középpontjában a reflexivitás áll. Ily módon az érdeklődés fókusa áttevődik és újabb tényezők figyelembe vételére kerül sor. A tanulmány bizonyos izomorf vonásokat mutat a leningrádi koncepcióval, annyit mindenesetre, hogy elemzésének eredményei értékesíthetők a leningrádi tipológusok koncepciójának fejlesztésében is.

F. DANEŠ cikke „Az ige szemantikai struktúrája és az indirekt passzívum a csehben és németben” (Semantische Struktur des Verbs und das indirekte Passiv im Tschechischen und Deutschen) (113–124) a szerző vezette leíró nyelvészeti csoport módszerét alkalmazva elemzi az indirekt passzívum kérdését. DANEŠ csoportja igen jelentős eredményeket ért el az igék szemantikájának elemzésében, ezzel a szerző olyan aspektusból tud hozzájárulni a passzívum kérdéseinek elemzéséhez, amelyet a kutatás általában elhanyagolt. J. POVEJŠIL cikke „A reflexív passzívum kérdéséhez a csehben és németben” (Zum reflexiven Passiv in Tschechischen und im Deutschen) (124–129) a cseh nyelvtudomány eredményeit hasznosítva elemzi ezt a sajátos kérdést a két nyelvben.

A pozsonyi nyelvészek két rövid cikke bepillantást enged a szlovák nyelvészeti iskola műhelyébe. J. RŮŽIČKA „Reflexív igék és reflexív igealakok” (Reflexive Verben und reflexive Verbalformen) (131–135) a reflexívum kérdéseinek elemzését bővíti szlovák nyelvi anyagon. J. KAČALA tömör tanulmánya „Genus verbi, az ige intenció-értéke és a mondat intenció-struktúrája” (Das Genus verbi, der Intentionswert des Verbs und die Intensionsstruktur des Satzes”) (137–138) hasznosan egészíti ki Růžicka cikkét a szlovák nyelvtudomány intenció-központú vizsgálatának rövid bemutatásával.

Összefoglalásul elmondható, hogy a kötet a genus verbi iránt érdeklődők számára alapvető munka, amely a kérdéskör elméleti kérdéseit különböző megközelítésben elemzi és bemutatja ezek gyakorlati alkalmazását egyes nyelvek leírásában és egybevetésében. Külön érdekessége a könyvnek, hogy egy meghatározott tematikához kapcsolódva némi képet alkothat az olvasó a különböző kelet-európai nyelvészeti koncepciókról és ez, remélem, arra készíti, hogy közelebbről megismerkedjen velük, ha itt találkozott volna velük először.

DEZSŐ LÁSZLÓ

J. Soltész Katalin: A tulajdonnév jelentése és funkciója

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 207 l.

J. SOLTÉSZ KATALINTÓL összefoglaló munka jelent meg a tulajdonnevekről. A dolgozat nyolc fejezete három nagyobb probléma köré csoportosul: az első három fejezet a tulajdonnév helyét jelöli ki a nyelvi jelek rendszerében; a negyedik és ötödik fejezet a tulajdonnév típusait, altípusait mutatja be, valamint a tulajdonnév és köznévi határeseivel foglalkozik, az utolsó három fejezet nyelvhasználati kérdéseket érint, illetőleg a tulajdonnév stilisztikai funkcióját elemzi. A könyvet rövid összefoglaló, gazdag bibliográfia, és a nevek, névelemek gondosan összeállított mutatója zárja.

A szerző a tulajdonnevek nyelvi rendszerbeli státusát illetően elfogadja azt a hagyományos felfogást, hogy a tulajdonnév a főnév kategóriájába tartozik, ugyanakkor részletesen tárgyalja a főnévi szófaj kereteit szétfeszítő típusokat (több szóból álló szerkezetek, mondat értékű nevek, viszonyoszős szerkezetek, ún. „plurale tantum”-ok), főhíva a figyelmet arra, hogy a tulajdonnevet nem tekinthetjük egyszerűen főnévi alkategóriának, inkább „abnormis” főnévnek nevezhetnénk (17). A tulajdonnevek morfológiai rendszeréről helyesen állapítja meg, hogy töredékes. Ehhez még hozzátehetjük: a meglévő formások rendszere sem zárt. Általában nemcsak arra alkalmasak, hogy sűrű előfordulásukkal a tulajdonnevek egyes részrendszereit összekapcsolják (pl. a becéző képzők, a családnevek jellemző formánsai, földrajzi köznevek előfordulása a helynevekben. . . stb.), új nevek mintájául szolgáljanak, hanem arra is, hogy a tulajdonneveket beépítsék egy adott nyelv egész rendszerébe.

„A tulajdonnév jelentése” kétségtől mentesen a dolgozat legizgalmasabb fejezete. Hadd időzzünk ezért hosszabban ennél a kérdésnél. Köztudottan régóta vita tárgya, hogy a tulajdonnévnek egyáltalán van-e jelentése, s ha van, miféle jelentés az. A magyar nyelvtudományban — valószínűleg Gomboz jelentésfelfogásának köszönhetően — sokáig a tagadó álláspont volt elterjedve. A jelentéskutatások fellendülése, a jelentés fogalmának újraértelmezése tette lehetővé s egyben szükségszerűvé a tulajdonnév és jelentés összefüggésének újraértékelését. Nálunk Martinkó András emlékezetes tanulmánya (Pais-Eml. 189—195) nyomán szinte egy csapásra elfogadottá vált, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése. A tulajdonnévi jelentés mibenlétének megvilágításához nagymértékben hozzájárultak Balázs János (ÁNyT I, 41—52), Károly Sándor (AltMjtan. 111—114) s e könyv szerzőjének (A tulajdonnév és köznévi határterülete MNy. 55: 461—470) idevágó vizsgálódásai. Ezúttal J. Soltész Katalin a tulajdonnév jelentésszerkezetét vizsgálva érinti az önkényesség — motiváltság, az információtartalom, a denotáció (= a névnek a jelölt dologra való vonatkozása), a konnotáció (= a név asszociatív értéke), valamint a tulajdonnév alapjául szolgáló közzszo etimológiai jelentésének problémáját. Végül számba veszi a tulajdonnév jelentéssíkkeit. A gazdag szempontú elemzés után meglehetősen sommásnak tűnik a szerzőnek az a megállapítása, hogy a tulajdonnév jelentése a denotáció (29—32), ami tulajdonképpen nem jelent többet: a tulajdonnév jelentése a denotátumra való vonatkozás, azaz a tulajdonnév a jelölt dolgot azonosítja. Megleppő, hogy a szerző a jelentéssel kapcsolatban szinte csak a névfogalmak vonatkozásában tér ki a tulajdonnevek rendszerszerűségére. Így a jelentésre nézve elsikkad az a szempont, hogy a tulajdonnevek a denotátumok osztályai, részosztályai alapján ugyancsak rendszert alkotnak, jöllehet az információtartalom s a metanév (a denotátumtól elvonatkoztatott név) problémája önkénytelenül felvetette volna ezt a kérdést. Ugyanakkor J. Soltész Katalin a következő fejezetekben az eddigieknél gazdagabb, sokoldalúbb rendszerezést nyújt éppen ezen az alapon.

Ezek után a szerző a tulajdonnév hangalakja és jelentése közti összefüggések (poliszémia, homonímia, szinonímia, polinímia, heteronímia) újszerű, a közzszo analógiáján alapuló, kimerítő — bár korántsem problémamentes — elemzését kísérli meg. Ebben legzavaróbb talán az, hogy a különböző jelenségek megítélésében a szerző a tulajdonnév komplex jelentésszerkezetéből hol az egyik, hol a másik jelentéssíkot emeli ki (pl. a poliszémia — homonímia esetében az etimológiai átlátszóságot, valamint a motivációt; a szinonímia esetében a denotatív jelentést; a polinímia esetében a metanyelvi síkot . . . stb.), s erre nem mindig történik utalás —, továbbá az, hogy a különböző jelentéssíkok keverednek egymással (pl. a poliszémia vizsgálatában az etimológiai és a denotatív jelentés; a homonímia vizsgálatában az etimológiai jelentés, a denotatív jelentés s a metanyelvi sík . . . stb.). A probléma megvilágítására a tulajdonnévi poliszémia kérdését emelem ki. A szerző a tulajdonnévi poliszémia kritériumaként a tulajdonnév alapjául szolgáló közzszo világos etimológiai jelentését, valamint a motiváció azonosságát jelöli

meg. Ennek alapján poliszém jelenségnek tekinti az azonos fajú egyedek akár egymástól független (véletlen), akár intézményesített (törvényesített vagy hagyományokon alapuló névöröklés) névazonosságait is. Így pl. a *Szabó* vezetéknevnek annyi egymással összefüggő jelentése van, ahány személyre vonatkozik; s ugyanez a véleménye a keresztnevekkel kapcsolatban is (46). Jóllehet ezekben az esetekben nyilvánvalóan nem a tulajdonnévi jelentés (s kivált nem a szerző által a tulajdonnév jelentéseként elfogadott denotatív jelentés) módosulásáról, osztódásáról van szó. Célszerűbb, ha az azonos fajú egyedek fenti névegyezéseit az etimológiai jelentés figyelmen kívül hagyásával továbbra is alaki egybeesésként, tulajdonnévi homonimiaként tartjuk számon, s a tulajdonnévi polisziéma fogalmát szűkebben értelmezzük.

A következőkben a szerző a tulajdonnév főbb típusait a jelölt denotátumok csoportjai alapján határolja el. Jórészt saját részletkutatásainak köszönhető, hogy a két legfontosabb névfajta, a személynevek és helynevek mellett az eddig mostohábban kezelt tulajdonnevek (állat- és tárgynevek, népnevek, intézménynevek, címek, áru- és márkanevek) rendszerszerű tárgyalására is sor kerülhetett. A fejezet különös értékének tekinthetjük, hogy a szerző az egyes típusokat, altípusokat nem egymástól elszigetelve, hanem kapcsolataik bonyolult rendszerében mutatja be, mindenütt utalva a névhasználatban betöltött szerepre, a stilisztikai, jelentéstani vonatkozásokra. Névrendszerbeli, névhasználatbeli súlyuknak megfelelően a személynevekről adja a legárnyaltabb képet. A tulajdonnév és köznévi határeseiteit vizsgálva a szerző többek között említi az egyedi létezőt jelölő közneveket, történelmi események nevét, majd a szófajváltás eseteit érinti.

A tulajdonnév nyelvhasználati kérdéseivel kapcsolatban felhívja a figyelmet a magyar tulajdonnév jellemző jelzői használatára, tárgyalja a tulajdonnév és a határozott névelő viszonyát s az ehhez kapcsolódó nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásokat, foglalkozik a tulajdonnév lefordíthatóságával, illetőleg lefordításának eseteivel. Az utolsó fejezetben a tulajdonnév (főként a személynevek és helynevek) stilisztikai kérdéseit tekinti át. Vizsgálja a tulajdonnevek esztétikai értékét, kitérve a név eredeti közzói jelentésének, hangalakjának, asszociatív értékének szerepére. Foglalkozik a névhangulat, valamint a névdivat jelenségeivel. A „Névstílus és névkultúra” alfejezetben a társadalom és névstílus kapcsolatára mutat rá (ebbe a kérdéskörbe tartozik a tulajdonnevek ún. emlékeztető funkciója is, amit a szerző külön fejezetben tárgyal), érinti a névadási szokások egy-egy mozzanatát, továbbá a társadalmi érintkezés és a névhasználat szabályainak összefüggésére hívja fel a figyelmet. Végül a nevek stílusesszökezként való felhasználását elemzi, bepillantást nyújtva az irodalmi névadásba.

J. Soltész Katalin munkája a tulajdonnevek problematikájának széles horizontú, korszerű nyelvészeti alapokon álló összefoglalása. Múltó kiegészítése, folytatása és továbbépítése Kálmán Béla szintézisének.

BALÁZS JUDIT

Melvin Joseph Adler: A Pragmatic Logic for Commands Pragmatics & Beyond

John Benjamins B. V., Amsterdam 1980. 131 l.

A parancsok pr a g m a t i k u s logikája cím mutatja, hogy a szerző a parancsokat a kommunikáció intézményes elméletének keretén belül vizsgálja. Mint később maga mondja, pragmatikusnak nevezhető minden olyan megközelítési mód, amely a nyelvet intézménynek tekinti, azaz olyan képződménynek, amely előfeltételezi bizonyos emberi intézmények meglétét. Ez azt jelenti, hogy a parancsok intézményes tények, vagyis konstitutív szabályok által definiált (teremtett) tények; a parancsadás, illetve parancsteljesítés pedig intézményes cselekvés, azaz konstitutív szabályok szerinti viselkedés. A parancs tehát attól parancs, hogy mint ilyet definiáltuk. Nem pusztán tény, azaz a parancsadásnak és a parancsteljesítésnek megvannak a maga intézményes (konvencionális) feltételei. Ezeknek a feltételeknek a teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy megnyilatkozást a beszélő parancsnak szánjon, a hallgató pedig parancsnak értsen.

A parancsok intézményes tény voltát mutatja az is, hogy ha egy parancsot kétségbe vonunk, a kérdés mindig a parancs intézményes voltát (státuszát) kérdőjelezi meg. (Ezzel szemben egy állítás esetében mindig annak igazságértékét vitatjuk.) Pl.: kétségbe vonhatjuk annak a személynek a hatalmi pozícióját, aki kiadta a parancsot (miért hallgasd rád?), vagy megkérdőjelezhetjük őszinteségét (valóban akarod, hogy megtegyem?).

Az egyes beszédaktusfajták vizsgálata SEARLE nyomán kezdődött meg. Ezért a parancs fogalmának mint intézménynek az elemzéséhez is Searle megállapításai adják a kiindulópontot. Searle feltételei azonban túlságosan a beszélőre orientáltak, vagyis a beszélő szerepét hangsúlyozzák annak eldöntésében, hogy mely beszédaktusok számítanak parancsoknak. Searle tehát eltekint a parancshasználat pragmatikus aspektusától.

Pedig ha a parancsokat mint intézményeket vizsgáljuk, nem elég leírni a parancs belső nyelvi-logikai struktúráját, valamint a parancsolás feltételeit. Ahhoz, hogy a parancs ténylegesen létezzen, érvényben legyen, kellene valakik (olyan címzettek), akik az adott megnyilatkozást parancsnak értelmezik. A parancs fogalmának tehát része használata. Sőt, annak eldöntésében, hogy egy megnyilatkozás parancsnak számít-e, vagy sem, a hallgató (címzett) szerepe a döntő.

Így ADLER feltételei (szemben a Searle által megadottakkal) címzetre orientált feltételek, hiszen a parancsok tényleges használatát ilyen feltételek teszik lehetővé.

Amikor az emberek megtanulják, hogy hogyan használják a parancsokat mint intézményes tényeket, megtanulják egyrészt a parancsok megfogalmazásának módját (a parancsok mélyszerkezetbeli reprezentációját, valamint azokat a pragmatikailag motivált levezetési szabályokat, amelyek a mélyszerkezetbeli reprezentációt a felszíni szintaktikai szerkezethez kapcsolják, tehát a parancsok szintaxisát), másrészt megtanulják a parancsok interpretálásának egy fajta módját (= a parancsok szemantikáját) is.

A könyv legfontosabb célja sztereotípiák mindennapi gyakorlatunk elemzése. Felépítését ezért egyrészt a parancsok valóságos funkcionálásának ilyen felfogása motiválta. Így a problémák három téma köré csoportosulnak: az első rész tárgyalja a parancsokat mint intézményeket, a második a parancsok szintaxisával, a harmadik pedig a parancsok szemantikájával foglalkozik. — Másrészt, mint ebből a felosztásból is látható, a tárgyalás- és leírásmód megválasztásában szerepet játszott a szerzőnek az a szándéka is, hogy a parancsokat mint nyelvi jelenségeket elemezze. Többször hangsúlyozza például, hogy őt a parancsok elsősorban nyelvi szempontból érdeklik, és nem mint egy formális logikai rendszer elemei. Ezért egy olyan logikát (= a parancsok olyan szintaxisát és szemantikáját) próbált(a) meg felépíteni, amely részben összhangban van a szintaxis – szemantika CHOMSKY-féle (Aspects-beli) felosztásával. Adlernek a parancsokról adott leírása így „természetes nyelv”-szerű, vagyis strukturálisan hasonló ahhoz, amelyet Chomsky javasolt a természetes nyelvek leírására. Tehát hármas elrendezésű: a formális (logikai) szintaktikai mélyszerkezetből levezethető a (természetes nyelvi) felszíni szintaktikai struktúra, amelynek interpretációját a szemantika végzi el.

A szerző maga mondja, hogy a 'szemantika' ez esetben nem pontos megnevezés, hiszen a parancsok intézményén, vagyis egy olyan kereten belül, amely azokkal a feltételekkel foglalkozik, amelyek között egy parancsot kiadnak, illetve teljesítenek, nem lehet pontos különbséget tenni a szintaxis, a szemantika és a pragmatika között, mert a parancsok használataival kapcsolatos megfontolásokat a leírás minden szintjén figyelembe kell venni.

Az, hogy mely elemeket reprezentáljunk a parancs formális szintaktikai mélyszerkezetén belül, attól függ, hogy hogyan definiáljuk a parancs fogalmát, vagyis, hogy mely elemeket tartjuk a leglényegesebbeknek. Láthattuk, hogy Adler a hatás, a következmény, a gyakorlati használat felől közelíti meg azt. Eszerint a következő négy elem tekinthető a parancs részének: a címzett, a parancs érvényességi ideje, a végrehajtási feltételek és a parancs által elérni szándékozott cselekvés vagy eredmény. Ezek közül nem mindegyik fordul elő mindig explicit formában. Mindegyik hiányozhat, kivéve a parancs által szándékoltt cselekvést, mert ez a parancs lényege.

Ezt a négy összetevőt úgy kapjuk meg, ha megvizsgáljuk, hogy mik a parancs érvényességének feltételei. Ezek a könyv alapján laza, nem formális megfogalmazásban a következőképpen összegezhetők:

1. legyen egy címzett, akinek a parancs szól;
2. a címzett ismerje el tekintélynek a parancs kiadóját;
3. ismerje fel, hogy a megnyilatkozást neki szánták mint parancsot;
4. értse azt, azaz tudja, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy teljesítse;
5. vegye komolyan azt a kötelességét, hogy teljesítenie kell a parancsot;
6. legyen képes a parancs teljesítésére, és a parancsadó tudja róla, hogy képes rá;
7. teljesítse.

A parancsok használatát, mint látható, valóban a címzetre orientált feltételek teszik lehetővé. Mert egyáltalán egy parancs léte attól függ, hogy a címzett elismeri-e. A parancsadó viszont nem szerepel sem a feltétel-listán, sem a parancsok formális szerkezetének a reprezentációjában. Ennek oka, hogy a címzett mindig a parancsok

intézményből következően lesz címzett (attól, hogy a parancs neki szól), a parancs kiadója viszont nem innen nyeri pozícióját. A parancsoláshoz való jogot neki nem maga a parancsok intézménye adja, hanem valami más, ezen kívüli intézmény (jog, valamilyen hierarchiában elfoglalt felettesi beosztás, katonai, pszichológiai, érzelmi fölrendelt helyzet stb.). Vagyis azok a tényezők, amelyek tekintélyé teszik őt valakivel szemben, nem részei a parancs intézményének. A parancsoláshoz való jogát pedig a címzett ismeri (vagy nem ismeri) el azzal, hogy a tekintély státuszával ruhazza őt fel, mert hiszi, hogy tekintély rá nézve. Vagyis a címzetten keresztül kerül be a parancsok intézményébe.

A parancs-elemek kiválasztásának jelentősége van abból a szempontból is, hogy egy összetett parancs bizonyos elemein keresztül tagolható, bontható összetevőire. Hogy melyek ezek, azt természetesen meg gondolások motiválják. Kisebb időegységekre bontható pl. az az időegység, amelyen belül a parancs érvényben van; vagy részcelekvésekre osztható fel a parancs által szándékolt cselekvés. A címzettek alapján nyilvánvalóan csak csoportoknak szóló parancsok tagolhatók, mégpedig csak akkor, ha a parancs disztributív, azaz ha a csoport minden egyes tagjának külön-külön szól. A végrehajtási feltételek egyáltalán nem tagolhatók, mert ha ezeknek csak egy része áll fenn, a címzett nem érez készletét a parancs végrehajtására. Így ezen a komponensen keresztül a parancs nem tagolható.

Ugyanazt a parancsot különböző emberek különbözőképpen tagolják, vagy ugyanazt a parancsot ugyanaz az ember különböző időpontokban is más-más módon tagolja. Azaz a parancs összetevőkre bontása mindig szubjektív (a címzetten múlik), az ő döntése pedig a kontextustól függ. A címzett mindig azt a legkevésbé részletes felosztást választja, ami még lehetővé teszi az adott feladat megoldását.

Egy parancs összetevői mindig véges számúak. Ezt fogalmazza meg az ún. végesség-feltételezés: a) egy cselekvés véges számú összetevőkre bontható; b) a parancs által előírt feladatok véges számú lépésben megoldhatók; és c) a címzett véges számú lehetőség közül választja ki a parancs végrehajtásának egy adott módját.

A végesség-feltételezés hangsúlyozása azért fontos, mert elvileg a lehető legegyszerűbbnek tűnő cselekvés is felosztható cselekvésekre végtelen sorára. A gyakorlatban azonban erre nincs szükség. A cselekvő személy többnyire nincs is tudatában minden egyes mozzanatnak, mert az adott cselekvés sikeres végrehajtása szempontjából ez nem is érdekes. Így a cselekvést többnyire osztatlan egésznek értékeli, vagy csak a legszükségesebb összetevőkre bontja. Tehát a tudati tényező döntő itt is, a cselekvő személy értékelése.

Ilyen és ehhez hasonló gyakorlati megfontolások teszik lehetővé a végesség-feltételezés bevezetését. Az egyik ilyen megfontolás maga az a tény, hogy a címzett végre tud hajtani egy kapott parancsot. A másik pedig az a pszichológiai tény, hogy az emberek gyakorlati tevékenykedése sohasem teljesen kiszámított, aprólékos, minden részletében pontosan megtervezett. Sőt, ellenkezőleg: mindig van benne egy csomó pontatlanság, elnagyoltság, vagyis kellően nagyvonalú. Ez teszi lehetővé, hogy egyáltalán befejezzük cselekvéseinket.

Látható, hogy Adlert elsősorban a parancsok való életbeli működése érdekli. Elemzése így bevallottan pszichológiai (is), végig figyelembe veszi a parancsteljesítés pszichológiai tényezőit. Többször utal ilyenekre. Pl. érdekes pszichológiai probléma az, mondja, hogy amikor egy címzett konfliktusos parancsokat kap (különböző tekintélyek egymással ellentétes dolgok megtételét parancsolják neki), többnyire döntésképtelen lesz, vagyis nem csinál semmit, egyik parancsot sem teljesíti.

A szerző nemcsak a leírandó tárgyban veszi figyelembe ezeket a gyakorlati, használatbeli szempontokat, hanem a leírás szintjén is érvényesít ilyeneket. Különösen a szemantika-fejezetben. De általában is többször hivatkozik a természetes megfontolásokra, a józan észre, az intuitíve elfogadható megoldásokra, a tényleges mindennapi gyakorlatra, mint formállogikai szabályokra vagy logikailag (elvileg) lehetséges esetekre.

A generatív grammatika a 60-as években helyesen, sőt, ismerve az előzményeket, szükségszerűen az idealizált beszélő nyelvi kompetenciájának a megragadására, és szigorúan egzakt, szabályokba foglalt leírására törekedett. Csak az utóbbi időben vált nyilvánvalóvá (többek között éppen a beszédaktus-elmélet nyomán), hogy a nyelv használata több különböző dolog tudását tételezi fel. Vagyis a nyelvi kompetencia nemcsak a grammatikai szabályrendszer ismeretét jelenti, hanem, mondjuk a megnyilatkozások cselekvésértéke szabályainak az ismeretét is. Pusztán a grammatika ismerete még nem teszi a beszélőt kompetenssé a nyelvben. A nyelvi kompetencia különben is konstruált fogalom. Vagyis, hogy mit tekintünk a nyelvi képesség részének, és mit nem, az tőlünk (leíróktól) függ.

A nyelvtudomány fejlődéséből szükségszerűen következett, hogy először a hagyományos vizsgálatokban teljesen összekuszálódott nyelvi (= grammatikai) és nem nyelvi (= pszichológiai, logikai stb.) jelenségeket kellett pontosan szétválasztani. A nyelvi adatok (azaz a „puszta tények”) és a nyelvi tények (azaz a nyelvleírásban/ra használt, konstituált tények) szintjén is. Az első feladat tehát az volt, hogy tisztán és önmagukban, a használattól és a használoktól elvonatkoztatva lássuk a nyelvi szabályokat. Csak ezek után térhetett vissza a nyelvleírás lényegében oda, csak magasabb szinten, ahol a hagyományos nyelvészet abba maradt, illetve jelenleg is áll. Vagyis, hogy újra integrálja mindazt, amit a különböző tudományágak a nyelvről tudnak. Így kerülnek újra elő olyan régi kérdések, mint pl. a szándék, vagy a különféle modalitástípusok.

Az a felismerés pedig, hogy a nyelv használata, a beszéd cselekvés, megengedi, újra lehetővé teszi, hogy laza, pontatlan kategóriákat és szabályokat alkalmazzunk a nyelvleírásban, és hogy szubjektív tényezőket is (szándék stb.) belevegünk a vizsgálatba, illetve apparátusunkba, mivel maguk a (beszéd) cselekvések és a mögöttük álló szabályrendszerek is ilyenek. Csakhogy a leírás pontatlansága most már nem a módszertani hibák vagy a tudatlanság következménye lesz, hanem egy tudatosan választott módszer eredménye. Azon a felismerésen alapul, hogy az emberi gondolkodásban és cselekvésben nem a pontos mennyiségi tényezők számítanak, hanem a közelítően pontos jelleg. A humán rendszerek vizsgálójának (így a nyelv leírójának is) az lenne tehát a feladata, hogy ezt a rendezetlenséget, szabálytalanságot próbálja meg valahogy rendezni.

L. A. ZADEH egyik tanulmánya: Komplex rendszerek és döntési folyamatok elemzésére alkalmas új módszer vázlata (Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről. In: Rendszerkutatási tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 211–254) erre kísérlet. A szerző amellet érvel, hogy a mechanikus rendszerek leírására kidolgozott pontos és formalizált módszerek nem alkalmazhatók egy az egyben a humán rendszerek vizsgálatára és leírására. A humán rendszerekről csak közelítő jellemzés, csak megközelítően pontos leírás adható, és csak ilyet érdemes adni, mert ez felel meg az ilyen rendszerek természetének. Zadeh ezt a pontatlanságot írja le egy laza algoritmus segítségével.

Kimondva-kimondatlanul hasonló szándékok vezérik a beszédaktus-elmélet keretén belül dolgozó szerzőket is. Adler könyvének, mint említettem, főleg a szemantika-része támaszkodik pragmatikai megfontolásokra. Jól mutatja ezt a szerző jelentésfelfogása. Jelentés = értelmezés = használat: megérttem a parancsot, tehát tudom használni, azaz tudom, hogy mit kell tennem annak érdekében, hogy teljesítsem. — Így a felszíni szintaktikai szerkezet szemantikai interpretációja nem más, mint a parancs g y a k o r l a t i értelmezése. Tehát a szemantika célja az, hogy megadja egy parancs végrehajtásának különböző lehetséges módjait. Azok a módok, ahogyan a címzett elvileg teljesíthet egy parancsot (= a parancs különböző, szerinte lehetséges interpretációi) diagramokon ábrázolhatók.

A parancs végrehajtásában, sőt egyáltalán a létezésében is a címzett szubjektív hozzáállása, illetve értelmezése a döntő. Az ő döntése dönti el, hogy parancs-e az adott megnyilatkozás (ha nem veszi magára, akkor nem az), és azt is, hogy hajlandó-e teljesíteni. Maga egy parancs pedig az(t jelenti), amit a címzett szerint jelent.

A parancs létezésének előfeltétele tehát a címzett értékelése. Magának a parancsnak a legfontosabb része pedig az általa elérti szándékozott cselekvés vagy eredmény: a parancs mindig valamilyen cselekvés végrehajtását követeli meg. A parancsok tehát a nyelv olyan használatai, olyan beszédaktusok (illokúciós cselekvések), amelyeknek lényegi szabálya (feltétele), hogy kimondásukkal a beszélő valamilyen hatást, következményt akar elérni a hallgatóban, azaz a hallgatót valamilyen cselekvés megtételére akarja rávenni. Tehát a parancsolás illokúciós aktusának van perlokúciós hatása. Ezért közelíthető meg a parancs mibenléte az általa szándékoltt perlokúciós hatás felől is. Ezzel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy miért nem tekinthető a parancsolás perlokúciós aktusnak, vagy miért nem szokás annak tekinteni. (Adler könyvében, bár kifejezetten hatása felől vizsgálja a parancsot, egyáltalán nem szerepel az a szó, hogy perlokúció.) Hiszen mondhatnánk, hogy mivel a parancsolás a nyelv olyan használata, a beszélő olyan cselekvése, amelynek a kimondása révén teljesített valakivel egy parancsot, az par excellence perlokúciós aktus.

A másik (szokásos) megoldás röviden a következő. Perlokúciós hatást kiválthat perlokúciós és illokúciós aktus is. Néhány illokúciós aktusnak lényegi része (feltétele), hogy valamilyen hatást akar produkálni a hallgatóban. De ez magának az illokúciós aktusnak az intézményes követelménye. Pl. az ígértéttel az ígérőt kötelezi arra, hogy eleget tegyen a sajátmaga által vállalt kötelezettségnek, a parancs pedig a címzettet kötelezi arra, hogy teljesítse a parancs által teremtett kötelezettséget. Mindaddig nem

beszélhetünk parancsteljesítésről, amíg a címzett kötelességének eleget nem tett. Az ilyen típusú illokúciós aktusoknak tehát része az általuk kiváltott reakció.

A beszédaktus-elmélet legfontosabb szemléleti eredménye az a felismerés, hogy nincsenek objektív és egyszer s mindenkorra rögzített funkciójú nyelvi jelenségek. Ugyanaz a mondatstruktúra pl. nagyon sokmindenre használható. „Fix” funkciók keresése helyett ezért azt kell vizsgálnunk, hogy egy megnyilatkozás milyen körülmények között milyen cselekvéértékekkel rendelkezik. Ebben a megfogalmazásban az is benne van, hogy egy megnyilatkozás csak használatában létezik; akkor, ha valaki valahogy értelmezi. — A szemléletmód egy további következménye a nyelvleírásra nézve az, hogy egy nyelvi jelenség mibenléte nemcsak a nyelvhasználó minősítésétől függ, hanem az alkalmazott leírás kerettől is. Nem mindegy pl., hogy a parancsokat a kommunikáció intézményesített elméletén belül, vagy a naturalisztikus jelentésfelfogás (vö. SEARLE, *Speech Acts*) keretei között tárgyaljuk-e.

Adler szemlélete többnyire ebből a szempontból is következetes. Egy érvelésmódját kivéve. Azt, amikor arról beszél, hogy a parancsok logikájának egy másik megközelítési módja a Searle által alkalmazott propozicionális operátorral történő leírás. Searle az „illokúciós erő”-indikátort is a mélyszerkezet részének tekinti. Ez Adler szerint egyszerűen ellenkezik a nyelvi tényekkel. — Érvelése azért rossz, mert a beszédaktus-indikátor mélyszerkezetben való szerepeltetése nem mint nyelvi tény elfogadhatatlan, hanem csak a generatív grammatika keretei között elfogadhatatlan, a generatív grammatika előfeltevéseivel összeegyeztethetetlen. — Nemcsak a nyelvhasználat szabályai konstitutív szabályok, hanem a nyelvleírás szabályai is azok. A mélystruktúra, felszíni struktúra fogalmai sem a „nyelvi valóság”, hanem a generatív grammatika által konstituált nyelvi valóság tényei. Így Searle megoldása is csak saját rendszerén belül lenne bírálható. Adler viszont saját konceptualizált tényeit ütközteti a Searle által konceptualizált tényekkel.

A bemutatottakon kívül Adler még számtalan érdekes kérdést említ vagy érint. Pl. azt, hogy a parancsok megközelíthetők a modális logikán belül is. Adler szándékosan kerülte a modális fogalmak használatát, mert nem a parancsteljesítés lehetséges, hanem tényleges módjait próbálta meg leírni. Viszont érdekes lenne a beszédaktustípusok és a modalitástípusok kapcsolatának a vizsgálata. Erre azért találunk szempontokat nála. Pl. a parancsok érvényességével szembeni egyik feltétel az, hogy a címzett képes teljesíteni a parancsot és a parancsadó ezt tudja róla. A modális logika nyelvén mindez úgy fogalmazható, hogy bármi, ami a külső körülmények alapján megtehető, az parancsolható. Ezért nem adható parancs belső diszpozícióktól függő, pl. mentális cselekvések végrehajtására.

Néhány további feladatot maga a szerző jelöl ki. Egyik ilyen feladat a parancsok pragmatikus logikájához hasonló logikák kidolgozása más beszédaktustípusok számára is. Így kimutathatók lennének a különféle beszédaktusok intézményes hasonlóságai és különbségei. Ugyancsak további kutatásokat igényel a parancsoknak mint intézményeknek a vizsgálata más nyelvi és nem nyelvi intézmények vonatkozásában.

FABÓ KINGA

Vilmos Diószegi—Mihály Hoppál (eds.): *Shamanism in Siberia*

Bibliotheca Uralica 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 532 p.

„Shamanism in Siberia”, a major collection of articles on shamanism edited by VILMOS DIÓSZEGI and MIHÁLY HOPPÁL, was published in Budapest in 1978. The authors, researchers into the ethnography, religious anthropology and linguistics of the Siberian peoples and cultures, are all eminent scholars of shamanism. Since the majority of this cosmopolitan group of writers are concerned with Soviet ethnographical research, the results of which are for linguistic reasons little known outside the Russian-speaking world, this English version is extremely welcome.

This collection of extensive and profound articles is in five sections proceeding from an examination of the theoretical problems of the study of shamanism to shamanism among different peoples, accounts of the activities of shamans, analyses of shamans' songs, and finally a survey of the belief tradition of the northern Eurasian peoples.

What is shamanism? In answer to this fundamental question ÅKE HULTKRANTZ examines shamanism in its cultural and ecological context. He rejects the value of

psychologising interpretations of shamanism, such as MIRCEA ELIADE's well-known emphasis on the technique of ecstasy, and claims that shamanism must be regarded as a continuous historical complex. The shamanic complex does not in itself constitute a religion; it is more of a religious configuration with a given belief system, ideology, and a set of expectations concerning shamans. To my mind Hultkrantz is right in saying that the central idea of shamanism is „to establish means of contact with the supernatural world by the ecstatic experience of a professional and inspired intermediary, the shaman”. According to him, shamanism basically represents the religious tradition of the old hunting cultures.

The ecological aspect leads Hultkrantz to explain the similarities between the shamanic practices of northern Siberia and the most northern and northwest parts of America on the basis of similar arctic conditions. The similarities between shamanism in northeast Siberia and northwest America are not limited to general features alone; they are also found in details that are difficult to explain as parallel forms caused by ecological conditions. Thus in seeking explanations it is to my mind important to remember not only the ecological dimension — important though the relation between man and nature is as a factor moulding culture — but also simply the links created by historical continuity and cultural connections.

Hultkrantz adds a fresh aspect to the discussion on shamanism in pointing out that the introduction of reindeer nomadism did not weaken shamanism in the way that certain other forms of pastoralism might have done. His explanation lies at social organisational level, and he points out that the spreading of reindeer herding did not lead to social change on the same scale as in the more southerly pastoral areas. In other words, in northern Siberia shamanism remained conservative above all because of the special type of the community. Hultkrantz also proposes an answer to the debate over the geographical origin of shamanism in emphasizing the interaction between the northern and southern cultural areas as a factor supporting the development of shamanism: although shamanism was quite clearly also native to north Siberia, the northern nomadic Turkic peoples, the Yakuts etc., contributed to its present form.

L. KRADER's description of Buryat shamanism is — as the name „Shamanism: theory and history in Buryat society” indicates — in fact an examination of the typical features of shamanism in the light of Buryat shamanism. Although Krader quite rightly regards a complex such as shamanism as being an integral part of the economic, social and cultural system of the community and thus as an element developing the community, he fails to understand the nature of the manifestations of the religion of primitive cultures. He claims that numerous students of shamanism have regarded shamanism as a religion or as a magico-religious phenomenal complex, and continues: „On the other hand Khan-galov, Sanžeev, Sternberg, Shirokogoroff, Zelenin and the author have proposed that shamanism be regarded not only from the viewpoints of its religious or religio-magical, but also of its philosophical, naturalist (primitive or proto-scientific), and medical elements and functions” (p. 210). The difference of opinion would appear to concern not shamanism but in fact rather the essence of religion. There are almost as many definitions of religions as there are definers, and they all have a tendency to stress their author's special research interests or theoretical premises. I would thus take the liberty to name only the minimum criteria for the concept of religion on the basis of the most common recurring definitions of the history of religion. A religion or system of magico-religious beliefs can be taken to include forms of cultural behaviour in which the basic idea is primarily the concept of the supranormal, as a personal or impersonal element, and man's striving to make contact with this supranormal element. The idea of the supranormal and the ways of contacting it takes on the most varied of forms in cultures differing in structure, functions and development. The non-stratified cultural system of primitive communities contains the sectors of culture that in the high cultures appear as independent genres, growing side by side as in a bud. Thus primitive religion is by nature practical and permeable, and the supranormal is used to explain the problems of everyday life because scientific knowledge is lacking. Due to its permeability and bud-like nature primitive religion represents the philosophy, art and natural science of its culture just as much as its religious thinking. In describing the manifestations of the religion of primitive cultures it is often more precise to speak of different belief systems rather than to use the monolithic concept religion. For an ideological system relying on oral tradition is incoherent and usually made up of a number of parallel and overlapping belief complexes. The position of shamanism as a belief complex such as this, overlapping with other magico-religious thinking, is very clear. In this sense Krader's arguments appear futile, and his way of comparing shamanism to such developed religions aiming at logic and with an

ideological system as Islam, Buddhism and Christianity inevitably leads to a distorted approach.

Krader's attempt to tie his subject strictly to the historical reality of the Buryats is undoubtedly a considerable blow to the religious phenomenologists, who in overlooking cultural facts reach conclusions without any historical context. The ethnographic facts present that he examines extends from the beginning of the 17th century to the beginning of the 20th century. That he has a realistic appreciation of conditions is proved by the fact that he does not deal with shamanism necessarily as an element influencing the entire life of the community. He notes that not all the Buryats believed in shamans and some even opposed them. The shamanism of the stratified community of the Buryats and its special cultural form was in this respect in a quite different position from e. g. the shamanism of the small arctic communities, where it was an established part of the life of the community. Krader does not, however, keep systematically to his historical materialism. In his view the shamanic system of the Buryats displays a tripartite division similar to that of Buryat society: „The Buryats have conceived the spiritual world as a parallel to the organization of the Buryat social world: the social world is divided into three, the spirits into three, the soul of men into three. All these trichotomies are hierarcized: society is divided into the highborn, the commoners and the slaves” (p. 192). Earlier researchers also observed similarities between the form of community and the classification of the supranormal, i.e. a hierarchical community may also have a hierarchical system of deities. Regarding the other world of supranormal beings as identical to the community's own social reality is in itself logical. Krader's division into the spirits in heaven, the spirits on earth and the spirits of the underworld is not, however, a reflection of social structure. This trichotomy is part of the concept of a three-level universe and is extremely archaic, not only in different parts of Siberia but elsewhere too, e.g. in Oceania. In addition to the basic trichotomy each level may be further subdivided into three, five, seven etc. spheres inhabited by spirits. Contradicting Krader's interpretation is the fact that this concept of the universe was also typical of the hunting clan communities of northern Siberia. If we are to seek a reflection of social organisation in the system of spirits, we should to my mind pay attention to explicitly expressed subordinations — ruling spirits their helpers, messengers, etc. Viewing the Buryats' tripartite concept of the soul as a reflection of the social world is also an overinterpretation: in primitive cultures multi-soul concepts are the rule rather than the exception.

The study of shamanism. VILMOS VOIGT, in his article „Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology” tackles a major undertaking in attempting to outline the shamanic research tradition and also its future prospects. He divides earlier shamanic research into four categories: 1. religious history research, such as was represented by the evolutionist shamanic research at the beginning of the century, 2. analysis of ethnographic facts and relationships, 3. the phenomenology of religion and 4. various theories, including e.g. the approaches developed by OHLMARKS and FINDEISEN, which in Voigt's opinion overemphasize the psychological side. In denying the psychologising theories Voigt at the same time rejects all shamanic research that deals with the psychological factors connected with shamanism. This is fatal, because the psychological side, the shamanic trance technique, plays a considerable role in the rite system, even though it does not as such explain shamanism as an institution.

Voigt lays down his own programme for future research as follows: „The study of Siberian shamanism must be a science of religion, of the history of religion, based on comparative, typological methods, utilizing the linguistic and ethnographical material according to its own conceptions, and trying to solve its own tasks first of all by analyzing customs, beliefs and folklore texts” (p. 63). I cannot help asking: Must all relevant future research into shamanism really use typological methods?

Voigt quite rightly points out that shamanism already took shape during the former era of social evolution based essentially on kinship systems and thus regards that shamanism was originally the product of a classless society. His argument, derived from this view, that shamanism has no tribal or national aspects of functions, does not, however, agree with facts throwing light on Siberian shamanism. For example, ANISIMOV's facts about clan shamanism among the Evenks of the Podkamennaya Tunguska based on extensive personal field research prove that the shaman acted as the protector of his clan. To my mind the status of the shaman and shamanism varies in cultures with different socio-economic systems. To what extent a religious complex is regarded as shamanic or as a more stratified form of religion, i.e. where the line is drawn between e.g. a shaman performing sacrificial rites and a sacrificial priest proper, is in fact a problem arising at the level of the definer, i.e. the cultural reality. Instead of arguing about what sort of

class structure provides suitable soil for shamanism, it would be more useful to study what sort of magico-religious practices have been observed in what sorts of communities, what sort of thinking they were based on, and so on.

Although Voigt's thoroughly expert and well informed article does in fact contain statements that in their generality lead to one-sidedness he does bring up some interesting special questions that certainly provide new thought for research. One of these is „What unit of social organization is reflected most of all in the shape of the various assistant spirits? Are these clan, tribal or local spirits?”

One of the problems of the theoretical macroperspective of shamanic research concerns its suitability as a foundation for ethnohistorical deductions. In his article „Some Aspects of the Study of Siberian Shamanism” S. V. IVANOV stresses the significance of Siberian shamanism as a historico-ethnographical source. A phenomenon such as shamanism may well conserve primitive practices, ritual objects, etc., the observation of whose stylistic features does further the ethnogenetic study of peoples. Good examples of this are L. P. ПОРАФОВ's drum studies. The object of DÍÓSZEGI's and E. L. LVOVA's articles analysing shamanic cult objects is likewise the tracing of links between peoples. The validity of various traditional materials as a source of ethnohistorical research is in fact one of the current issues of e.g. historical and anthropological research into today's developing regions.

Light is thrown on the problems of classifying shamans by L. V. KHOMIČ and E. A. ALEKSEENKO. Both set out to analyse classes of shamans using communities' own names for them. Thus their research methods may in this respect be compared to the line of research known in the western world as ethnosemantics or ethnoscience, in which the expression used by the community studied is taken as the starting point for defining cultural categories. Alekseenko points out the value of material on Ket shamanism obtained through recent field research in arguing that most interesting is the new information about various semantic categories of the Ket shamans.

Both Khomič, who claims that the Nenets originally had only one type of shaman, and Alekseenko combine classes of shamans under the various spheres of activity of shamans. Alekseenko's article in fact points the way to an extremely interesting angle that bypasses the usual weaknesses of ethnosemantic research: comparison of classes of shamans at the level of their supranormal spirit helper systems and the tasks of the shaman, and analysis of the inner semantics of the ethnos lead to conclusions of wider application.

The phenomena of shamanism. The manifestations of shamanic practices, songs and the ideological sphere of shamanism in different peoples are examined by 21 writers. Although it is impossible within the scope of this article to deal with such a vast amount of material, which in many cases corrects earlier concepts, without perhaps doing injustice to certain writers receiving less attention, I must say that without exception the articles are interesting.

Some of the central issues are covered by several writers. The problems of shamans' songs are attacked by the Hungarians P. HAJDÚ and P. SIMONCSICS and the Finn A. J. JOKI. A combination of the means of linguistics, folkloristics and ethnomusicology would in fact appear suitable for e.g. revealing the contentual relationships expressed in shamanic songs and of interest to the religious historian too. In the same way the shamanic technique of ecstasy is one subject accessible through the analysis of songs.

G. N. GRAČEVA, V. P. DJAKONOVA and B. O. DOLGIKH examine the shaman's dress and attributes on the basis of field observations. Gračeva's research approach is unusually interesting, for she interviews an old man, Djumnime Kosterkin, who formerly acted as a shaman and who subsequently donated his dress and attributes to the local museum. Djumnime's father was Djukhadie Kosterkin, who as A. A. Popov's informant went down in the cultural history of north Siberia because of his highly-detailed tales of shamans. Such generation follow-ups are extremely welcome in studying the collectiveness vs individuality of the shamanic view of the world.

In my opinion undoubtedly the most lasting contribution of „Shamanism in Siberia” and that of greatest interest to contemporary research lies in the analysis of shamanic phenomena of different people — the results of field work conducted over the past few decades. With the help of field research connected with the recovery of cult objects representing e.g. the shaman and the old religious tradition of Siberia it has been possible to obtain important information on the use and meaning of the objects, as the article by e.g. I. S. GURVIČ shows. The reader really does obtain new information on shamanism, information that in many cases changes former concepts, opens up new perspectives and brings to life some of the ossified problems of shamanic research. For

example, the report by V. N. BASILOV of a shaman transvestite who is at the same time a patriarch and the father of a large family completely overthrows the theory that shamanism is a model for cultural behaviour adapting to sexual abnormalities. The idea of changing into a woman is no doubt bound precisely to concepts of the relationship between the shaman and the spirits and is, judging from the fact that it is so wide-spread, a very archaic phenomenon.

All in all „Shamanism in Siberia”, the editing of which was taken over by Mihály Hoppál following the untimely death of Vilmos Diószegi, is one of the most important works on shamanism to have been printed so far. It is a joint testimony of the present generation of shamanism researchers that will retain its value over years.

ANNA-LEENA SIKALA

Ilmar Talve: Suomen kansankulttuuri

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1979. 403 l.

Még nemrégén (1975-ben) került ki a nyomdából TOIVO VUORELA összefoglalása a finn népi kultúráról, s most egy újabb tanulmányt vehet kézbe az olvasó. Hasonló jellegű munkálatok voltaképpen SIRELIUS óta nem voltak, a részletkutatások azonban annyi új eredményt hoztak, hogy megnyílt a lehetőség az új összefoglalásra. A szélesebb olvasóköri körben erős az igény a néprajzi könyvek iránt, tehát a tudomány társadalmi szükségleteket is kielégít.

TALVE csaknem húsz éve a turkui egyetem néprajz professzora. Az eltelt két évtized alatt készült munkái közül csupán néhányat említék, hogy kutatásainak irányát láthassuk. 1960-ban és 1961-ben jelentek meg a népi építészet köréből kidolgozott tanulmányai,¹ s már 1961-ben megjelenik első írása a táplálkozás témájáról.² Ugyanebben az évben bontakozik ki az érdeklődése a városi és városiasodó rétegek, pl. különösen a vasutasok életmódja iránt. A táplálkozás terén végzett kutatásai néhány év múlva érnek tanulmányokká.³ Közben a finnországi névnapi és születésnap hagyományokat vizsgálja.⁴ Széleskörű érdeklődése révén megszerezte azokat az ismereteket, amelyek a nagyobb összefoglalás alapjául szolgálhattak. Egyik-másik írásából már sejthető egy későbbi összefoglalás terve.⁵ Csak néhány írásra utaltam az elmúlt húsz év gazdag terméséből. Ez a néhány utalás is érzékeltetni tudja azonban Talve érdeklődési körének kiszélesedését, a tanulmányok pedig igazolni tudják, hogy otthonosan mozog a kultúra minden ágában. Szemléletének két mestere: GUSTAV RÄNK és SIGURD ERIXON formálta meg az alapvető vonásait. Nagyon nehéz feladatra vállalkozott, egymaga írta meg a finn népi kultúra különböző területeiről összegyűjthető ismereteket, s mindezt rendkívül szorosra fogott terjedelemben.

Talve könyvének alcíme: „historiallisa päälinjoja”, arra utal, hogy a szerző számba kívánja venni azokat a történelmi folyamatokat, amelyek a népi kultúrát, hatásukkal alakították. Az alcímben is rejlő törekvés kifejezésre jut a könyv szerkezetében is. A 15 nagyobb fejezetre osztott mű első fejezete történeti bevezetést ad, az utolsó fejezet pedig összefoglalja a finn népi kultúra történelmi periódusait, a kultúra változásait. Erős történeti szemlélete érvényesül minden fejezet anyagának előadásában.

A könyv első fejezete bevezetés. Talve a legfrissebb adatok birtokában tájékoztatást ad a területi beosztásról, a természeti földrajzi viszonyokról, az ország népességéről. Ezt követően tömör összefoglalást kap az olvasó a településtörténet adatairól, az egyház- és jogtörténeti háttérről, valamint a társadalomtörténet tanulságairól. Elemzésé-

¹ Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska Museets Handlingar 53. Åbo-Stockholm 1960. XII + 544 l.; Den nordosteuropéiska rian. En etnologisk undersökning. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 387. Folkliksstudier VI. Åbo. 1961.

² Kansanomaisen ruokatalouden alalta. Suomi 109/4. Helsinki 1961.

³ Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta. Turun Yliopiston Kansatieteen laitoksen toimituksia 2. Turku. 1973. Folkligt kosthåll i Finland. CWK Gløerup. Lund 1977.

⁴ Namens- und Geburtstagtraditionen in Finland. FFC 83/2, No. 199. Helsinki 1966.

⁵ Suomalaisen kansanelämän historialliset taustatekijät. Tietolipas 70. Forssa 1972. Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands. Ethnologia Europaea VII/1 (1973–74).

ben a városok helyzetére és szerepére is figyelmet fordít. A második fejezet a település és az építkezés bemutatására szolgál. A harmadik fejezet tárgyalja a hagyományos életmódokat: a földművelést, a vadászatot, a halászatot, a fókavadászatot, a rákászatot, a gyűjtögetést, az erdőgazdálkodást, a kátrányégetést, a méhészetet, a vaskohászatot, a házipart és kézműipart. Mint ez a felsorolás is mutatja, sorra veszi mindazokat az életmódokat, amelyek a történelem folyamán megélhetést nyújtottak. A negyedik fejezet anyaga közlekedéssel és kereskedelemmel foglalkozik, a következő sorrendben: közlekedési utak és a fenntartásuk, közlekedés és szállítás lóval, igavonó állatok és felszerelések, téli közlekedési eszközök, nyári közlekedési eszközök, vízi közlekedési eszközök, tengeri közlekedés, kereskedelmi kapcsolatok, cserekereskedelem, vásárok, vándorkereskedelem. A táplálkozásról szóló ötödik fejezet a következő témákat öleli fel: tárolás és tartósítás, hal-, hús- és véretelek, pépes ételek, kenyér és kenyérfélék, zöldségfélék, tejgazdálkodás, italok, szeszes italok, dohányzás, útravaló és szükség ételek, alkalmi és ünnepi ételek, étkezési rend, főzés és konyhafelszerelés. A viseletről készült hatodik fejezet beosztásban is követi a történelmi korszakokat, megvizsgálja az őstörténeti hagyományokat, a középkori ruhát, a ruházat változásait a 19. század közepéig, valamint az egységesülés folyamatait. Ezután szentel teret a munkaruha, a gyermek-, az ünnepi és rituális ruha, valamint az ékszeres és a viseleti vidékek kérdéseinek. Egy fejezet, a hetedik, foglalja magába a fonás-szövés, ványolás, szalagszövés, kötés, csipkekészítés és horgolás, valamint a népművészet témakörét. A textilről szóló részeket a faragás, a festés és a kovácsolás művészete egészíti ki.

Az anyagi kultúra, valamint a művészet összefoglalását a nyolcadik fejezetben a szociális és gazdasági intézményeket tárgyaló ismeretek követik. A család, a nemzetség, a nagycsalád, az örökség kérdései kaptak helyet, azonkívül a munkamegosztás, az öregkori biztonság, valamint az eltartási szerződés, a nevelés, az ifjúság szerepel ebben a fejezetben. Itt foglalkozik még Talve a földnélküliekkel, a szolgálkkal, a helyi szervezetekkel, faluszervezetekkel, a kalákával és a gazdasági szervezetekkel is.

A kilencedik fejezet az élethez kapcsolódó rítusokat veszi sorra: a születést, a gyermek templomi bemutatását, a társasági életet, a házasságot, a jegyességet, a lakodalmat, az esküvőt, az ezüst és arany lakodalmat, a név- és születésnapot, a halált és a temetést.

A tizennegyedik fejezetben a néphit mutatja be a szerző, a következő tagolásban: világkép, lélekhit, szellemhit, kultuszhelyek, áldozatok, Agricola istenjegyzéke és a későbbi néphagyomány, mágia, varázslás, gyógyítás, a Krisztushit korai formái, keresztyén hagyomány. A következő, tizenkettedik, fejezet, a népköltészetet tárgyalja, a népdal, mítikus és sámánénekek, siratók, epika a viking kor környezetében, a középkori és későbbi kalevalai költészet, varázsenekek, balladák, lírai dalok, az újabb népdal, mesék, mondák, közmondások és találos kérdések sorrendjében. A tizenharmadik fejezet a népzenevel, a táncal és a játékkal foglalkozik, figyelmet fordítva az újabb táncokra, valamint a népi tánc újraéledésére is.

A tizennegyedik fejezet tárgya a város és az ipari társadalom. Vizsgálat alá veszi a városokat, településeket, épületeiket, az életmódot, a hivatásokat, a közös és a magán szórakozásokat. Kitér a városi kultúra helyzetére az ipari társadalomban. Ezután magával az ipari társadalommal foglalkozik, elemzi az 1870–1914 közötti forradalmi változások hatását, a munkahelyi viszonyokat, a környezetet, a lakást és az otthont.

A tizenötödik, utolsó fejezetnek Talve azt a feladatot szánta, hogy megrajzolja a népi kultúra általános képét. Meghatározza a periódusokat, majd korszakokonként jellemzi a népi kultúra fő vonásait. Elsőnek az őstörténeti örökséggel, ezután a középkori változással, a középkorból az újkorba való átmenettel foglalkozik. Ezt követi a népi kultúra a heterogén társadalomban, majd az iparosodás korában, végül az ipari társadalomban. Kísérletet tesz a területi csoportosításra, végül a hagyomány és a változás egymásra hatásának kérdését elemzi.

Bő terjedelmű jegyzetek és források zárják a könyv anyagát.

Nemcsak a tartalmi ismertetés végett láttam szükségesnek a fejezetek tagolásának részletesebb bemutatását, hanem azért is, mert ez is fényt vet Talve munkájának néhány lényeges és jellemző vonására. Már a bevezetésben utaltam a szerző erős és következetes történeti szemléletére. Anyagát fejezetről-fejezetre úgy dolgozza föl, hogy a jelenségeket, eszközöket mind időbeli, mind pedig térbeli elterjedésükben nyomon követi. Minden esetben igyekszik megkeresni a legrégebb források adatait, származának akár a középkorból, akár későbbi korból. Ez a törekvése, természetesen nem érvényesülhet egyforma eredménnyel a kultúra egész területén, hiszen a források is különbözők, azonkívül az eddigi kutatások sem terjedtek ki egyformán minden jelenségre. Talve minden esetben vizsgálja a jelenségek térbeli elterjedését is, jóllehet maga nem térképezi őket. Bemutatása egy-egy eljárás, eszköz megjelenését és elterjedését sok esetben pontosan

korhoz és helyhez tudja kötni. Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyoznom ennek az eredménynek a jelentőségét.

Talve időben nem húz határt anyagának tárgyalásában. Nyomon követi az ipari forradalom kultúráját és társadalmat átalakító hatását az iparosodás kezdeteitől a máig. Az ipari forradalom által átalakított finn társadalomban a nép fogalmát kiterjeszti, tehát nem korlátozza a földműves lakosságra. Ez a szemlélet és kutatási gyakorlat Skandináviában nem teljesen új, Talve sem ebben a művében alkalmazza először. A városi munkások, vagy a vasutasok körében végzett kutatásai, valamint az általa vezetett intézet főbb vizsgálatai jól mutatják eddigi törekvéseit. A finn népi kultúra történeti periódusait a következő tagolásban képzei el: őstörténeti kor, középkor, újkor, 1730–1860 közötti korszak (ehhez sorolja a heterogén társadalom idejét), az iparosodás kora (1860–1960), végül az ipari társadalom kora. Érdeklődését különösen foglalkoztatja a változás folyamata, valamint a hagyománynak és a változásnak a viszonya, egymásra kifejtett hatása. Lehetséges, hogy egy-egy részlet kérdésében vitát fog kelteni, ez azonban törekvésének az értékét csak növelni fogja.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 418 l.

Néprajzos, nyelvész, történész körökben közismert, hogy TAKÁCS LAJOS munkásságának gerince, fő kutatási területe az irtásgazdálkodás. Az 1960-as évektől végzett terepmunka, a levéltári anyag összegyűjtése, sok-sok részlettanulmány közzététele után most egy kötetbe foglalva megjelent a régóta várt monográfia, amely — a fülszöveg szerint — az évszázadokon át folyamatosan végzett irtás sokféle módozatát, változatos eszközanyagát és a hozzákapcsolódó terminológiát vizsgálja széles európai összefüggésben, történeti alakulásban. Aki csak felületesen lapoz bele a könyvbe, már az is látja a tartalomjegyzék fejezeteiből, hogy olyan kiadványt tart a kezében, amely messze túllép a néprajz határain. A rokon tudományok köréből talán a nyelvészet számára nyújt legtöbbet a könyv, elsősorban azért, mert a szerző nem elégedett meg a munkafolyamatok szakszerű néprajzi leírásával, hanem az erdőirtással kapcsolatos kifejezések szótörténeti, etimológiai kérdéseit is részletesen tárgyalja. A gazdag levéltári anyag — amely főként a 17–19. századból származik — szemléletesen dokumentálja a szavak jelentésének változását, és gyakran fény derül olyan etimológiai összefüggésekre is, amelyekre az eddigi nyelvészeti irodalom nem talált bizonyító adatot.

Meggyőző és minden bizonnyal el is fogadható Takács Lajosnak például az az érvelése, amellyel a *horol* 'talajfelszín felborzol, fellazít' és a *hordoz* 'boronál, fogattal földet porhanyít' igéket egy azonos eredetű *hor* tőből származtatja (245). Lakó Györgynek a *horol* eredetét tárgyaló cikke nyomán megvizsgálta a rokonnyelvi összefüggéseket, felderítette a szóban forgó mezőgazdasági művelet tárgy-történeti hátterét, a *horoló*, a *gereblye* és a *borona* azonos funkcióban történő használatát. E párhuzamok valóban hihetővé teszik a *horol* és a *hordoz* egy tőből való kialakulását.

Az irtásgazdálkodás történetének ismerete nélkül aligha sikerült volna bárkinek is megfejtienie a *tőszomszédtság* szavunk eredetét. Egy 1769. aug. 31-én Kustánszegen tartott tanúkihallgatás irataiból kiderül, hogy a két vallomást tevő tulajdonos földjének határmezsgyéjén „mai napiglan is egy ki dült fenyőfa törzsökön két kereszt meg teszik”. Az történt ugyanis, hogy „Németh János Kustáton Györgyöt megh szollétotta mondván, Komám Uram, ezen fenyőfára föl szélről én vágtam Keresztet, melyre azonnal Kustáton György felelte, Dálrül pedig, Komám Uram, én vágtam”. A két szomszéd a még fent álló, gyökerével a földbe kapaszkodó fára rötta rá a foglalójegyt. Azok voltak tehát a „tőszomszédok”, akiknek a birtokjele egyetlen fa tövére volt felvéve (99).

A magyar földművelés korai szakaszáról jelentős vita kerekedett az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején. A vita egyik nyelvész résztvevője, HAJDÚ PÉTER kifejtette, hogy a finnugor kor vége felé kezdett valamely fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás földművelés bizonyos primitív formáiról. A nemzetközi néprajzi irodalom is úgy tartja számon, hogy az ekés földművelést megelőzte az ún. kapáskultúra, a föld megművelésének egyszerűbb módja. Magyar vonatkozásban problémát jelent ebben a fejlődéssorban az, hogy a kapáskultúra elnevezés alapjául szolgáló *kapa* szavunk nem régebbi a XIV. századnál. Takács Lajos úgy próbálja áthidalni ezt a nehézséget, hogy népnyelvi és nyelv-történeti adatokra támaszkodva az *ás* igének tulajdonját a mainál kiterjedtebb jelentést,

a korai kérdéses évszázadokban tehát ezzel a szóval jelölhették a kapaszerű eszközzel végzett talajmunkát is (226–232).

Az irtásgazdálkodás emlékeinek kutatása során különösen nagy jelentősége van a földrajzi neveknek, a határrészek, dűlők jelenkori és a levéltári iratokban előforduló elnevezéseinek. Maga az *irtás* szó is számos földrajzi névben él, de a munkafolyamatok egyes szakaszai szintén jól nyomon kísérhetők a tulajdonnevekben. Az *Aszó* például szinte az egész nyelvterületen elterjedt hely- és dűlőnév (144), olyan erdőrészt jelölt, ahol a fákat kerengetéssel kiölték, de a száradó törzsek még a földben maradtak. A *Vész* többnyire Erdélyben fordul elő, a tűzzel való irtás egyik szakkifejezésként vehető számításba (118–128). A fakiölésnek egyik módja a csonkolás, amely abból áll, hogy a gallyakat és a vastagabb ágakat levágták, a törzs azonban egy ideig még a földben maradt. Főként a Nyugat-Dunántúlon őrzik ennek emlékét sok *Csonkás* helynév. Takács Lajos Zala megyéből és Sopron megyéből idéz adatokat. Vas megyéről ezt írja: „A történeti anyagban időnként ott is találkozhatunk vele, ahol ma már semmi nyoma nincs. A Vas megyei Nadasdon 1853-ban a Batthyány uradalom pl. Halogy községgel szerződést kötött a Csonkási-erdő legeltetésére” (162). Nem jutott hozzá a szerző a könyv írásakor a Vas megye földrajzi nevei c. helynévgyűjteményhez, pedig ez a sajnos még mindig kéziratban levő adattár az élő és történeti nevek között 17 községből 64 helynévben rögzíti a *Csonkás* előfordulását.

Számomra különösen megragadó volt az a fejezet, amelyben a monográfia írója korabeli szövegek idézésével szinte lépésről lépésre nyomon kíséri a birtoklástörténeti földrajzi nevek születését (106–111). A földrajzinév-adás, a nevek mennyiségének gyarapodása szempontjából valószínűleg jelentős időszak a szerző által részletesebben kutatótt 17–18. század, amikor szélesebb méreteket öltött a közös tulajdonban levő erdők egyéni célokra történő irtása, kisajátítása. A birtokbavétel miatt szükségessé vált a határ egyes részeinek pontosabb megnevezése, az újonnan keletkezett parcelláknak nevet kellett adni. Mivel az elfoglalt területeket a birtokbavételtől kezdve a fogláló nevével kapcsolták össze, a faluközösség elismerte annak jogos tulajdonául, kézenfekvő tehát, hogy a kérdéses földdarabot a tulajdonosáról nevezték el. Persze azért hosszú út vezetett az alkalmi szókapcsolattól (*Igali Gergely keréttése*) a valódi földrajzi névvé válásig.

BALOGH LAJOS

Louis Ligeti (szerk.): Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium

Held at Mátrafüred, Hungary, 24–30 September 1976. Edited by L. L. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 586 l.

A kötetbe gyűjtött előadások a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságától és a Kőrösi Csoma Társaságtól rendezett és nagy nemzetközi érdeklődés mellett megtartott ülészakon hangzottak el. Bár a Csomától művelt stúdiumok állottak a középpontban, az előadások, s így a cikkek tematikája is ezen – a rendezők és a szerkesztő kívánságának s a hazai orientalisztikai stúdiumok struktúrájának megfelelően – több irányban is túlnyúltak. Értékes hozzájárulásokat találunk a buddhista filozófia kutatásához és kutatástörténetéhez, Tibet régi történeti forráskutatásához, modern társadalmi néprajzához, folklórához. Bármennyire érdekes lenne mindezek részletes ismertetése, itt csak a tág értelemben vett nyelvészeti és az érdeklődésre számot tartó nyelvészeti adatokat tartalmazó művek bemutatására kerülhet sor. Tárnya szerint külön említést érdemel azonban – a szerzők alfabetikus sorrendje jóvoltából is – az élre került cikk, BETHLENFALVY GÉZA új adatokat tartalmazó műve „Alexander Csoma de Kőrös in Ladakh”.

A kötet negyvenegy közleményének közel a feléről kell itt szólnunk. A nyelvrokonság kérdésével foglalkozó műveken kedve a sort KUN CSANG érdekes gondolatmenetű cikkét említjük legelőbb, amelyben a sino-tibeti nyelvhasználat és az irodalmi tibetivel kapcsolatos eddigi helytelen gyakorlatot taglalja (The Tibetan Role in Sino-Tibetan Comparative Linguistics, 47–58). Mesterien szellemes ROY ANDREW MILLER cáfolata NISHIDA japán nyelvtörténész elméletéről, amellyel a japánt a tibeto-burmaival rokonította (Is Tibetan Genetically Related to Japanese? 295–312). Történeti fonetikai érdekességű BETTY SHEFTS CHANG vizsgálata a tibeti írás *a-chung* jele nazális előzményéről (Tibetan Prenasalised Initials, 35–46). Ugyancsak a tibeti nyelv fonetikájával, de esz-

közfonetikai alapon foglalkozik EBERHARD RICHTER és DIETER MEHNERT munkája (Zur Struktur und Funktion der Aspiration im modernen Tibetischen, 335–352). Számos közlés témája lexikológiai érdekességű, így R. E. EMMERICK egy tibeti orvosi munka, a *Rgyud-bzi* néhány terminusát elemzi (Some Lexical Items from the *Rgyud-bzi*, 101–108). Szintén orvosi terminusokkal, pontosabban gyógyszervevekkel foglalkozik egy gyógyszerészeti múzeumi gyűjtemény kapcsán IRENEUSZ KANIA (Médecine tibétaine dans les collections du Musé Ethnographique de Cracovie. Rapport préliminaire, 153–160). Történeti tibeti szövegekben előforduló szakkifejezést értelmez RÓNA-TAS ANDRÁS (On a Term of Taxation in the Old Tibetan Royal Annals, 357–363), illetve címzésformákat és rangmegjelöléseket elemez MANFRED TAUBE (Einige Namen und Titel in tibetischen Briefen der Berliner Turfan-Sammlung, 487–502). Nem lexikológia, de tibeti lexikográfia a tárgya TERJÉK JÓZSEF munkájának (Die Wörterbücher der vorklassischen tibetischen Sprache, 503–509). A tibeti és más nyelvek kapcsolatának problémái, a fordítások és a szellemi hagyományozódás foglalkoztatja KARA GYÖRGYÖT (Uiguro-Tibetica, 161–167 l. még P. ZIEME–G. KARA: Ein Uigurisches Totenbuch. Budapest 1978) és más szempontból JIKIDO TAKASAKIT (Some Problems of the Tibetan Translations from Chinese Material, 459–467). Alaktani probléma megoldását keresi RUDOLF KASCHEWSKY (Zur Frage des sogenannten „Akkusativs“ im Tibetischen, 169–188), s bár megközelíti, nem jut el a megoldáshoz, a tibeti mondat ergatív szerkezetének felismeréséhez. Miként már KARA cikke is a belsőázsiai kulturális egymásrahatások felé tágitja a tematikát LIGETI LAJOS, amikor a Kiu-yong Kouan-i mongol felirat egy passzusa kapcsán széles török és tibeti összehasonlító anyagot von vizsgálatába (Le mérite d'ériger un stupa et l'histoire de l'éléphant d'or, 223–284). A mongol népi vallásosságnak a Tibetből származó Geserkultuszához kapcsolódó szöveget közöl és elemez WALTHER HEISSIG (Geser Khan als Heilsgottheit, 125–152). J. RINCSEN tibetiből csak szóban mongolra fordított imákról számol be (Исполнители рецитаций на устном монгольском языке сутр, 353–355). L. S. SAVITSKY pedig a tibeti lírai költészet versformáiról értekezik (Secular Lyrical Poetry in Tibet, 403–409). Szokatlan kérdést vet fel ERIC GRINSTEAD a számítógép alkalmazhatóságát a tibeti írásos szövegek átirásához (Tibetan Studies by Computer, 109–123). Végezetül megemlítem, hogy további elszórt nyelvi adatokat tartalmaz URAY G. történeti (The Annal of the 'A-za Principality, 541–578) és ERNST STEINKELLNER buddhista filozófiai (Remarks on Tantric Hermeneutics, 445–458) munkája is.

A gazdag és sokoldalú kötetnek a bennefoglaltakon túli hatalmas értéke az, hogy szokatlanul hamar, a szimpoziumot követő második évben már megjelent, s ez a szerkesztőnek és segítőjének igen komoly erőfeszítését dicséri.

U. KÓHALMI KATALIN

P. Zieme—G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch

Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109). Bibliotheca Orientalis Hungarica XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 347 l.

A tunhuangi barlangkönyvtár Stein Aurlétől feltárt kincseiből adott közre a szélesebb turkológus, orientalista, nyelvész és vallástörténész közönség számára a jól összegyűjtött szerzőpár egy több szempontból is izgalmas ujur nyelvű buddhista kéziratot. Szövegközlésük bevezetéseként a szerzők igen röviden, csak felsorolásszerűen jellemzik a kéziratnak és másolójának, helyesírásának, továbbá hang-, alak- és mondatának és szókészletének sajátosságait. Az előadás lapidárisága ebben a részben helyénvaló, bár nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Azonban a tartalom és hagyományozódás ismertetésének mindenképpen bővebbnek kellett volna lennie, még akkor is, ha KARA GYÖRGYNEK a Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium, Budapest 1978 kötetben (161–167) megjelent „Uiguro-Tibetica” cikkéhez folyamodunk, amelyikben a Halotti könyv, de más tibetiből fordított ujur buddhista szövegek kapcsán bővebben foglalkozik a fordítások kulturális, történeti és nyelvi hátterével. Nem tudunk meg azonban ennek a munkának a segítségével sem többet a buddhista halotti könyv, a *Bar-do-thos-grol* vallásfilozófiai és rituális hátteréről, holott a nem ujur-specialista turkológustól és más nem tibetista orientalistától sem várható el — más stúdiumok képviselőiről nem is szólva — hogy a buddhista misztikában és a buddhista halál-elképzelésekben járatosak legyenek, tudják, hogy ezek szerint a halál pillanatában a testiség alkotóelemeire és az érzékelésre, észlelésre, érzelemre és tudatra bomlik, ugyanakkor látszattestbe szövődve,

amelyik közbülső vagy átmeneti állapotként addig marad meg, míg újra belépve egy anyaméhbe visszanyeri testiségét. Pedig mindezek nem lennének közömbösek a szöveg értése, pontosabban megértése és értelmezése szempontjából. A szerzőknek is, de a mű forgatóinak, használóinak is bizonyára egyszerűbb helyzete lett volna, ha a mű néhány évvel később jelent volna meg – bármi különös is illet állítani – ugyanis épp a kézirat elkészülte és a megjelenés közti holtidőben jelent meg néhány, az ideológiai háttér megértése szempontjából jelentős közlés, a tibeti *Bar-do-thos-grol* újrafordításai, amelyeket a szerzők már nem vehettek figyelembe: F. FREMANTLE–CHÖGYAM TRUNGPA: *The Tibetan Book of the Dead*. Berkeley 1975; *Das tibetische Buch der Toten*. Die erste Originalübertragung aus dem Tibetischen. Hrsg. EVA K. DARGYAY in Zusammenarbeit mit GESCHE LOBSANG DARGYAY. Bern–München–Wien 1977; és EVA K. DARGYAY: *Probleme einer Neuarbeitung des Bar-do-thos-grol*. *Tibetan Studies*, Zürich 1978. 91–101. Feldolgozásokban így Evans-Wentz fordítására szorultak, amelyik már önmagában véve sem fordítás, hanem perifrázis és a kérdés fent említett ismerői szerint többnyire átértelmezve adják vissza az eredeti gondolati tartalmat.

Ezek az észrevételek és kiegészítések azonban a munka érdemi részét, magát a szöveg közreadását lényegében nem érintik. Az igen precíz átírás a közölt faksimile táblákon ellenőrizhető. A szöveggel párhuzamosan tördelték a fordítást és a hatalmas apparátuson alapuló jegyzeteket, amelyekben a párhuzamos szöveghelyeket is közlik. Ezt követi a pontos és részletes szójegyzék. A jegyzetekben már nyoma sincs a bevezetőnél kifogásolt lapidaritásnak. A magas színvonalú filológusmunka már önmagában is tiszteletet követel a szerzőknek, még akkor is, ha idő teltével ő maguk, vagy a kötet más használói feltárnak olyan helyeket, amelyek másként fordíthatók, interpretálhatók, hisz ez nemcsak természetes, hanem kívánatos is. Köszönetet kell mondanunk a szerzőpárnak a széles ismereteket, és rengeteg időrabló, nem látványos aprómunkát követelő vállalkozás sikeres keresztülviteléért.

U. KÓHALMI KATALIN

Benkő László: Az írói szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 275 l.

A nyelv megismerésének, feltárásának legrégebb, legfontosabb területei közé tartozik a szótárírás. A különböző szótártípusok létrejöttét mindig bizonyos társadalmi igény előzte meg. Az irodalmi, elsősorban a szépirodalmi művek egyre szélesebb körben való elterjedésének következtében szükségessé vált az írók nyelvezetének, stílusának mind teljesebb, mind pontosabb vizsgálata. Ez az igény hozta létre az ún. írói szótárakat. E sajátos szótártípussal foglalkozik BENKŐ LÁSZLÓ monográfiája. A kötet alcíme: A szépirodalmi nyelv és stílus lexicográfiai feldolgozása. Ez jelzi, hogy nem csupán a mai modern írói szótárakat tárgyalja, hanem az áttekintés a kezdetekig nyúlik vissza.

A mű első részében az írói szótár elméleti kérdései között kapott helyet a történeti bemutatás. Az első kezdetleges, elméletileg alig megalapozott, főként közvetlen gyakorlati céllal készült szómutatók, szójegyzékek felsorolásán, értékelésén át jutunk el a modern, a teljesség igényével fellépő írói szótárak ismertetéséig. Eközben a szerzőnek alkalma nyílik elméleti kérdések tisztázására. A könyv jelentékeny hiányt pótol. Nálunk nemcsak a közvélemény, de a már meglévő, a hasonló külföldi szótárakhoz viszonyítva későn megjelenő írói szótáraink potenciális használói (a magyartanárok) közül is sokan nincsenek tudatában e szótárak elméleti és gyakorlati jelentőségének. Ennek okát a lexikológiai, stilisztikai oktatás, a pedagógusképzés hiányosságaiban is kereshetjük, de a szakirodalomban is eléggé mellőzött terület a szótárírásnak és szótárirodalomnak, ezzel együtt és ennek következtében természetesen az írói szótáraknak a problematikája is. Benkő László az elsőnek megjelent új magyar írói szótár, a Juhász Gyula-szótár szerzőjeként (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Budapest 1972) jól ismeri ezt a kérdéskört. Nyelvvel, irodalommal foglalkozó szakember és irodalomértő olvasó számára egyaránt nélkülözhetetlen segítséget nyújt az írói szótárak műfaji sajátosságainak, funkciójának megismeréséhez. Kijelöli e speciális szótárak helyét a szótárak rendszerében. Egyértelműsíti az egyes szaktudományok, tudományágak (nyelv- és irodalomtudomány, lexikológia, stilisztika) szerepét a „Janus-arcú” írói szótárak létrehozásában.

Ezt követően a könyv első részének második felében számbaveszi, értékeli a modern írói szótárak különböző típusainak egyes képviselőit – általában a legfontosabbakra helyezve a hangsúlyt. Végigtekintve a külföldi írók, költők névsorán, akiknek műveit a

legfejlettebb típusú, az értelmező-minősítő írói szótárakban dolgozták fel (Dante, Shakespeare, Cicero, Puskin, Mickiewicz, Botev, Ibsen, Cervantes, Eminescu, Goethe), óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan illeszkedik ebben a sorba a Juhász Gyula-szótár. Nem a szótár kritikáját (önkritikáját) hiányolom elsősorban, hanem Tolnai Vilmos szavaira gondolok, aki az ún. vezérszótárak szükségességéről beszélt, azaz „egy-egy kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozását”-t sürgette (NyK 49:278). Ennek a vezérszótári szerepnek a betöltésére sokkal inkább alkalmas a Petőfi-szótár, amelynek már két kötetét vehetik kézbe az érdeklődők (Petőfi Sándor életművének szókészlete. Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES, WACHA IMRE, GÁLDI LÁSZLÓ irányításával. Budapest I. A – F 1973, II. G – M 1978) és a csak anyagában és tervében meglévő József Attila-szótár. Éppen ezért sajnálatosnak tartom, hogy az egyes szótárakat elemző részben, az összevetésekben a szerző jobbára csak a több mint húsz évvel ezelőtt megjelent mutatóványokra, szócikktervezetekre támaszkodik a Petőfi-szótárral kapcsolatban. Érdemes lett volna arra is rámutatni, hogy bár jogosnak tarthatjuk azt a követelményt, hogy egységes stilisztikai szemlélet uralkodjék a szótárakban, az azonban mégsem várható, hogy pl. Petőfi és Juhász Gyula stílusát egyazon mércével mérjük. Különböző egyéniségek, különböző korok irodalmi nyelvét, stílusát, stíluszményét kell az egyes szótáraknak tükrözniük. Az összehasonlítás csak ebből a nézőpontból lehetséges.

Az írói szótárak fajainak és főbb képviselőinek bemutatása után következik a gyakorlati kérdésekkel foglalkozó rész. Ebben elsősorban a Juhász Gyula-szótár írásának, szerkesztésének tapasztalatai, tanulságai és nem utolsósorban a szerkesztési elvek ismeretése révén nyerhetünk bepillantást az értelmező-minősítő típusú írói szótár készítésének műhelytitkaiba. Ez a rész is nemcsak a lexikográfus szakember számára lehet érdekes, minden olvasónak segít elsajátítani az írói szótárak használatát.

Jelentős érdeme Benkő László könyvének az is, hogy képet ad az eddig elért eredményekről, és egyúttal felkelti és fokozza az igényt hasonló munkák megvalósítása iránt.

A kötetet igen alapos, kimerítő bibliográfia egészíti ki.

T. SOMOGYI MAGDA

Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen: A Student's Glossary of Finnish

The Literary Language. Arranged by Frequency and Alphabet English—French—German—Hungarian—Russian—Swedish. Werner Söderström Osakeyhtiö Porvoo, Helsinki—Juva 1980. 378 l.

Finn rokonaink több jó lépést tettek a szakosított szótárakat illetően az utóbbi két évben. A Werner Söderström kiadó négy olyan könyvet dobott a piacra, amelyek megfelelőivel mi, magyarok, még adósok vagyunk. Az utóbbi évek egyik legnagyobb finn nyelvészeti könyvsikere KAARINA KARTTUNEN Nykyslangin sanakirja (A mai finn argó szótára) című munkája (Porvoo—Helsinki—Juva 1979. 333 l.). A szerzőnő a Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimistoban dolgozik, s ebben a finnországi nyelvek kutatóközpontjának nevezett intézményben készült el az Uudissanasto 80 (Új szavak tára 80) címen (Porvoo—Helsinki—Juva 1979. 194 l.) az 1961 óta a finn híryanagban jelentkező mintegy 6000 elfogadott és ajánlott szót magába foglaló szótár is.

Az első finn gyakorisági szótár egy 408 301 szavas korpuszból, 43 670 különböző szócikk alapján 1979-ben jelent meg PAULI SAUKKONEN, MAIJATTA HAIPUS, ANTERO NIEMIKORPI és HELENA SULKALA szerkesztésében Suomen kielen taajuussanasto címen (536 l.).

Az előttünk lévő angolnyelvű kiadvány, A Student's Glossary of Finnish MICHAEL BRANCH londoni egyetemi tanár ötlete, s a Finn Oktatásügyi Minisztérium támogatásával készült. Az előbb említett gyakorisági szótár segítségével Michael Branch, ANTERO NIEMIKORPI és PAULI SAUKKONEN olyan kézikönyvet ad a finn nyelvvel elemi szinten megismerkedni akaró angolul, franciául, németül, magyarul, oroszul vagy svédül tudó diákok kezébe, mely F. E. Sillanpää Nuorena nukkunut című regényének olvasásáig elvezethető a kezdőt. Az „aki sokat markol, keveset fog” elve alapján a szerzők inkább „keveset markolnak”. 18 fejezetben (az A-tól az R-ig) gyakoriság szerint haladnak előre, 2017 címszóig jutnak el. A finn nyelv leggyakoribb szava az *olla*, a kb. 400 000-es korpusz 8758-as gyakoriságú létigéje, ezt követi a *ja* 5819-es, a *se* 2674-es, az *ei* 2301-es, a *joka* 1725-ös és a *hän* 1630-as gyakorisággal. Minden egyes címszó esetében mind a szófajt, ill. szófajokat (pl. *se* névmás és mutatónévmás, az *ei* határozószó és tagadó ige) is megadják,

a szerzők. A gyakorisági mutató utolsó szavai a *vilkaista*, a *vähentää*, a *väite*, a *väärä* az *yksimielinen* és az *yksinomaan*. Mivel azonban tanulás közben csupán a gyakoriság szerint nehéz lenne megtalálnunk egy-egy finn szót, a szócikkek címszavait és azok angol – francia – német – magyar – orosz és svéd megfelelőit külön-külön az ábécé szerint is felsorolják a szerzők (201 – 368). Mind a nyelvtani jellegű (9 – 11), mind pedig más rövidítéseket (369. l. – szerencsére ezekből kevés van) valamint a főnevek és igék ragozási rendszerét (370 – 376) úgy adják meg a szerzők, hogy mind a hat fentebb említett nyelv olvasói megértsék. A francia fordítás az oului egyetem professzora, Kirsti Simonsuuri munkája, a németet Tuula Hartwig (Niskanen), a Ruhrvidéki Egyetem docense és férje Rudolf Hartwig végezte, a magyar fordításokért Keresztes László, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa a felelős, az orosz fordítást Matti Jeskanen, a Joensuu Egyetem tanára, Jessica Routley, a Londoni Egyetem és Leevi Iivainen, az Oului Egyetem tanára végezte, a svéd fordítás pedig Pentti Soutkari, a Lundi Egyetem docensének munkája. Szakmai jellegű tanácsokkal Pertti Virtaranta, Kari Tolvanen és Eila Hämäläinen látta el a szerzőket. Hannele Branch, a londoni finn lektornő a munka minden egyes szakaszában anyanyelvi lektorként segítette férjét.

Bármennyire is szerény M. Branch, A. Niemikorpi és P. Saukkonen munkájának címe, a könyv nem csupán „Student's Glossary”, s nem csupán gyakorisági szótár. A könyv alapján a finn nyelv 2017 szavának jelentésbeli megoszlását, a szóanyag nyelvtani kategóriáinak abszolút és relatív gyakoriságát is megtudjuk. Szófajlag a 2017 lexéma a következőképpen oszlik meg: 885 főnév, 481 ige, 286 melléknév, 207 határozószó, 53 határozói jellegű névelő illetőleg névutó, 32 névmás, 25 kötőszó, 15 számnév (13 rövidítés), 12 névelő és névutó és 8 módosítószó. A 885 főnév viszont a kb. 400 000-es korpuszban csupán 27 856-szor fordul elő, míg a 481 ige pontosan 32 623-szor. Így a relatív gyakorisági mutató 32,6 : 27,8% arányban az ige javára dől el. — Magam egy 3271 lexemából álló 60 000-es korpusz alapján vizsgáltam meg a Münchener Kódex (1466) szóanyagát. Kissé merész, de talán megengedett egymás mellé helyoznünk az 1961–1979-es finn és az 1466-os magyar korpusz abszolút szófaji megoszlását:

2017 finn címszó alapján (1961–1979), 400 000-es korpuszból		3271 magyar címszó alján (1466), 60 000-es korpuszból	
főnév	43,88% (885)	42,25%	(1382)
ige	23,85% (481)	30,66%	(1003)
határozószó	10,26% (207)	10,27%	(336)
névmás	1,59% (32)	5,35%	(175)
kötőszó	1,24% (25)	1,07%	(35)
számnév	0,74% (15)	1,74%	(57)
névelő és névutó	0,59% (12)	1,29%	(42)
módosítószó	0,40% (8)	0,31%	(10)

(vö. Der Münchener Kódex IV – Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis, Otto Harrassowitz Wiesbaden 1977:14). Noha a két korpusz közötti időbeli (1466:1961) és nagyságrendbeli (60 000 : 400 000) különbség nemigen engedi meg az ilyenféle összevetést, mégis meglepő hasonlóságok mutathatóak ki az alapvető nyelvtani kategóriák megoszlását illetőleg. A névmások esetében mutatkozó szembeötlő megoszlásbeli különbség a magyar szerzetesek „pontosságra való törekvésének” rovására írható. A fordítók nem veszik észre, hogy a nyelv logikája más: a személyragozás. Sajnos ezt a „névmásburjánzást” mai magyar szövegben is fel-felfedezi az ember.

A finn nyelv leggyakoribb igéje manapság az *olla* (8758 előfordulás: 400 000), a Münchener Kódex korának leggyakoribb magyar igéje a *vala* (1198 előfordulás: 60 000). A szógyakoriság abszolút vezetője a Münchener Kódexben az *és* (4795 előfordulás), a mai finn korpuszban megfelelője a *ja* a második helyen van (5819 előfordulás). Az *az* mutató-névmás 2909-szer fordul elő az 1466-os magyar kódexben, finn megfelelője, a *se* a harmadik helyen áll, 2674 ízben található meg a 400 000-es korpuszban.

Az előttünk fekvő két gyakorisági szótár nemcsak a finn nyelv, az egész finnugor nyelvközösség első gyakorisági szótárai. Bízunk benne, hogy ezeket rövidesen hasonló jellegű magyar, észt, zürjén, mordvin, cseremisiz, votják, lapp, vogul és osztják gyakorisági szótárak követik. A számítógépek korát éljük. E gépek helyettünk nem gondolkozhatnak, de hallatlan segítséget adhatnak egy-egy nyelvi kérdés megoldását illetőleg. Amelyik nép nem használja ki kellő mértékben — nyelvi kérdések megoldásában is —

a modern technika vívmányait, előbb-utóbb lemaradhat nyelvének ápolását illetőleg. A modern nyelvtanításba is betör a gépi technika. A mai finn nyelvészet lépést tart a fejlődéssel. A hagyományos nyelvészet és a modern számítástechnika sikeres együttműködése az előtünk lévő kiadvány: a londoni és az oului egyetem tanárainak közös erőfeszítésével készült A Student's Glossary of Finnish.

SZABÓ TÖRPENYI ÁDÁM

Wilhelm Appel: Grundzüge der kausalen Phonetik

Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien 1980. 353 l.

1. Ennek a munkának a tudományelméleti alapgondolata a fonetika szemléletének megváltoztatása. Ez nemcsak címében fejeződik ki, amely leplezetlenül utal TRUBETZKOJ iskola- és korszakteremtő Grundzügejére, hanem bevallottan is, a koncepciót Trubetzkoy „folytatásaként” nevezve meg (2). Magát a folytatást azonban nem kemény bírálat indítja el, mint ARANY A. LÁSZLÓ alapos, briliáns érvelésében, sem a megszüntetve megtartás hegeli elve, mint a generatív fonológiában, hanem párhuzamos tények állítása: azon tények jelentőségének hangsúlyozása, amelyek Trubetzkoyt csak mellékesen, mint a priori adottságok érdekelték, amelyekben túl kezdődnek az igazi kérdések. Az újrakezdéshez a szerző „materiális tényekhez” nyúl vissza, nevezetesen elsősorban a beszédtevékenység szomatikus vonatkozásai felé, és ennyiben a fonetikát — legalábbis célmeghatározásainak szintjén — a tudományozak történetének eredeti csapásain próbálja visszavezetni a kiindulópontokhoz. (Nem polemikusan, de egyértelműen.) Ettől a koncepció rögtön természettudományos jelleget kezd ölteni, noha a fogalmak és az idézetek mindenestül a humaniorák tárházából valók. Itt rögtön az alapelvek terén ellentmondás áll elő: a könyv „oksági fonetikát” említ a címben, és az egész gondolatmenet végső célja is az, hogy mindent mindennel összefüggésbe hozva, mindent mindig megokoljon, holott a természettudomány egyik jelentős 20. századi tanulsága volt — a fizikus ERNST MACH és AVENARIUS nyomán — a tiszta kauzalitás elvének bizonytalanság, de elkerülhetetlen feladása. Hasonlóképpen megrendült — szintúgy a mai részecskefizika eredményeinek tükrében — a természet szimmetriájába vetett bizalom is, és ez ehelyt azért kíván említést, mert a munka olyan hivatkozási alapot használ (például a fonéma-rendszerek egyensúlyi állapotával kapcsolatban), amely ellentmondásban van legújabb tudományos ismereteinkkel.

A kiindulás mindenképpen helyes: „a kimondott szó egyidejűleg szimptóma, jelzés és jel is” (30), de — a német közmondás szerint — a részletekben búvik meg az ördög. Egy ilyen fontos részlet, rögtön az elején, a nyelvi jelrendszer szerkezetét alkotó entitások okmagyarázata: az ember oppozíciókban érzékeli a világot, s ezért tartalmaz a nyelvi rendszer is oppozíciókat (35). Ilyesfajta következtetés kimondásához a közvetlen belátás a tudományban nem elég. A műnek az ilyesfajta elméleti elégtelenségei a legtanulságosabbak. Ennélfogva a recenzióban — talán egyoldalúan — azt az egy-két vonatkozást igyekszem érinteni, amelyek a teoretikus okulás használatjának, elhagyva olyan részeket alaposabb taglalását, amelyeket joggal lehet hagyományosnak tekinteni.

2. APPEL magyarázó elve a nyelvi jelenségekre — helyesen — az, hogy a nyelv egész rendszere és egyes tényei (jelzései és jelei), minthogy szervesen és emberi létben gyökereznek, mindig, minden más, az emberrel és az emberiséggel kapcsolatos összetevővel szoros összefüggésben állnak. Ez a belátás őt azonban arra a túlzó álláspontra vezet, hogy az összefüggések mindig közvetlenek is, egymás között pedig azonos hatásfokúak (vö. különösen 37—56). A szerzőnek egyébként szemmel láthatólag azoknak a vonatkozásoknak a meghatározása okozott örömet, amelyek a nyelvi tevékenység és a személyiség, a nyelv és a kultúra, a nyelvek típusok szerinti különbségeinek kérdését érintik. E problémák tárgyalásának tudományos háttéranyaga elég széles körű és jó minőségű is: a szorosabb értelemben vett kulturális vonatkozásokban a nyelvelmélet sok jeles képviselője képviselve van HUMBOLDTTól PORZSIGig; a nyelvi tevékenységnek a személyiség szerkezetével való kapcsolatában a személyiség dinamikus aspektusait előtérbe állító művekre támaszkodik (KLAGES, LERSCH, továbbá JUNG). Míg azonban Appel a nyelvtipológia kérdéseiben alaposan tájékozott, ezek a nem nyelvtudományi diszciplínák egyoldalúan vannak képviselve. Nem szabad lett volna kihagynia a kultúranropológia újabb vagy nem is újabb vonatkozásait, WITTGENSTEINT, a nyelvi determinizmus kér-

dését és CHOMSKY-t. Másfelől túlzott óvatosságnak tűnik teljesen elkerülni az analitikus iskolát (FREUD-ot és tanítványait), és PIAGET eredményei is elválaszthatatlanok a szerző által érintett témáktól. Mint Bécsben publikáló kutató megemlékezhetet volna a pszichiátria harmadik (bécsi) generációjáról, amelynek vezéralakja, E. FRANKL a noogén [tudati] neurózis diagnosztikai leírásával éppen a – beszéd kapcsán – minden réteget minden más réteggel kapcsolatba hozó Appel koncepcióját erősíthette volna meg.

3. Ami mármost a beszéd-folyamat konkrét fonetikai mozzanatait illeti, a szerző számára, úgy tűnik, az egyetlen lehetséges kiindulás a szótag, mint amely a legközvetlenebbül felel meg elemi élettani funkcióknak. Innen kell a kisebb, illetve a nagyobb kiterjedésű hangtani összetevők irányában továbbindulni. Ugyanis a szótag hordozza azokat a közös tulajdonságokat, amelyek azután – eltérő mutációkban – megformálják a beszédhangokat, másfelől az összetett egységeket. A szótag meghatározásában Appel lényegében a MALMBERG-féle definíciót vallja, amikor azt mondja, hogy a szótag motorikusan és dinamikusan összefogott hangsor (143). Bőven tárgyalja a szótag fiziológiai kérdéseit, de a nyelveket szűkösebben taglalja. Figyelemreméltó, mindazonáltal túláltalánosított megfogalmazású gondolata az, hogy a szótagképzés (élettani) folyamatában haladva: ugyanez a princípium határozza meg a hangsorok alakulásának szabályszerűségeit. Heurisztikus szempontból ez lényeges újítás. Másfelől azonban az a helyzet, hogy a hangrendszer leírásában a végeredmény teljesen konvencionális, és ugyanazt a hangállomány-képet adja például a németre vonatkozólag, mint amelyet bármely hagyományos nyelvtankönyvben láthatunk. Valóban új és érdekes ezzel szemben, hogy több nyelv fonémaeloszlását összeveti a szerző, s a hangkapcsolatok típusait is párhuzamba állítja a német, az angol és a francia vonatkozásában. A fonémaállomány és a fonéma-kapcsolatok típusainak összehasonlítását egy másik, a hangtörténeti alakulás kezdő és végpontjainak egybevetése egészíti ki, amely a hangváltozás végső okának téziséhez vezet el a szerzőt. Ez így hangzik: a hangváltozás nem izolált jelenség, hanem „utánállítódás” [Nachrücken] – tudniillik abban az értelemben, hogy a hangrendszer egészének egyensúlya billen helyre egy hangváltozás megtörténtével – mégpedig a nyelvhasználat energiabázisának kiegyenlítő hatására. Appel itt – bevallatlanul – egy természettudományos analógiával él. DARWIN fejlődéstörténeti magyarázatához lényeges elemként tartozik hozzá a ROMER-elv. Eszerint egy faj evolúciós trendjében a megváltozott körülmények által elindított átalakulások a régi helyzet egyensúlyállapotának az újra teremtése végett kezdődnek meg, nem pedig tiszta teleológikus tendenciák. Nem baj, hogy a szerző nem tudatosan támaszkodik erre a princípiumra. Hiba ellenben, hogy nem határolja be az analógia érvényét. Az élő szervezet önszabályozó rendszer, sem a hangváltozás kiindulási alakjai, azaz a majd megváltozó hangok, sem a hangrendszer viszont nem az. E különbség teszi érthetővé azt az eltérést, hogy a faj fejlődésében az ökológiai helyzetből és a túlélési esélyek növelésének igényéből az új (alakú) szervezet levezethető, míg a hangváltozás előtti rendszerállapot energiabázisának feltételezett feszítő erőiből az új állapot közvetlenül nem. Hiába perszonalizáljuk az energiabázist és ruházzuk fel egy nagyüzem energetikusának folyamatszabályozó képességével és tisztével, a hangváltozással ezen az elven csak a régi egyedi hang → új egyedi hang pályáját tudjuk befuttatni. A rendszer egyéb, és az egyedi hangon túli, belső összefüggéseit (mint például a szimmetria) csak egy másik nagyságrend más alakító szabályainak posztulálásával kísérrelhetjük meg leírni. Ami az élőlények fejlődésében spirál, az a hangtörténetben ördögi kör. A túlzott szigor azt mondathatná az emberrel, hogy kétséges kimenetelű minden olyan próbálkozás, amely a nyelvi változásokat egyetlen végső okban igyekszik megjelölni. A válasz vagy túl általános lesz, vagy nem az, de akkor az egyedi esetek jelentős hányada kilóg alóla.

4. Rövid értékelésben hadd említsem meg a mű alábbi erőnyeit. Ilyen az egyetemes, áttekintő jelleg, amelyben a szerző megtalálja a módját, hogy a beszédben szerepet játszó olyan tényezőket egybekapcsoljon, mint a vérkeringés és a társadalmi konvenció (táblázatszerűen l. 216). Nemkevésbé fontos az, hogy a szerző kitágítja a hangtani kutatások láthatárát, amennyiben magyarázataiban a hagyományostól eltérő szempon-

tokat is tekintetbe vesz. Ezek közül a Lersch-féle személyiséglélektan sajátos kategóriáit szeretném kiemelni.

A gondolatmenetet és a kifejtést is — másfelől — nyomasztó hibák terhelik. A szerző a hang- és általában a nyelvi jelenségek magyarázataát igyekszik egyetemes antropológiai keretbe foglalni, illetve abban értelmezni. Ezenközben azonban helytelen premisszákat rögzít, így például akkor, amikor az ontogenetikai fejlődésmenetben kizárólagos kauzalitást feltételez (vö. 32—33); ezzel párhuzamosan, a munkát bizonyos ismeretelméleti voluntarizmus jellemzi: „Az ember környezetét oppozíciókban ragadja meg, és szimbolikusan oppozíciókban ábrázolja” (35). Ilyen tendenciája az emberi megismerésnek kétségkívül van, de „az emberi intellektus” nem mindegyik információtípust ragadja meg oppozíciókban, hanem van olyan összetevője is, amely analóg jeleket analóg típusú információk formájában tárol és jelenít meg.

A kisebb melléfogások igen sokfélék. Tévedés az, hogy a kilégzés biológiailag funkció nélküli (132), hiszen a CO_2 eltávolítása a szervezetből ugyanolyan fontos, mint az oxigénellátás biztosítása. A szótag tárgyalásában nem mellőzhetők fonológiai szempontok. A beszédszervek nem mindegyikére áll, hogy elsődlegesen a tápanyagfelvétel céljait szolgálja (134), sem a gége, sem az orrüregre. Nem a mondat a par excellence „tartalmi egység” [Sinneinheit] (140), az lehet egy tagmondat vagy mondatok egész sorozata is. A példaanyagban több hibásan idézett idegennyelvi alak van, így például a török *beg* vagy a magyar (?) *zem 'Sache'* (103).

A munka végső summája az, hogy a beszédet motorikus tevékenységnek fogja fel, amelyben a beszédtevékenységen mindenekelőtt az elemi élettani szint törvényei (légzés, szívverés stb.) uralkodnak. Erre egy a főként az érzelmek személyiségrétegeiből kiinduló „finomszabályozás” műveletei rendeződnek, s végül az intellektuális összetevők adják hozzá a magukét a folyamat kialakulásához. Ez a kép semmiképp nem hamis. De a dolog veleje ezeknek a történeti és nem történeti kapcsolataiban, arányaikban, egymást módosító egymáshatásaiban, determináló kölcsönviszonyaik értékelésében volna. E kérdéseket azonban a szerző nem látja át. Némelykor ezek körül is megpendül egy-egy gondolat, valószínű vagy érdekes, valószínűtlen vagy érdektelen. Hanem azt, hogy több szótag közül csak az a hangsúlyos, amely a szívveréssel egybeesik (249), Wilhelm Appel semmiképpen nem gondolhatta komolyan.

Az egész könyv — végül is ez csapódik le az olvasóban — különös gyűjteléke új szempontoknak, ötleteknek, érdekes gondolattársításoknak, úroknek, melléfogásoknak és megtorpanásoknak. A hibák igen nagy részét egy-két gyakorlott és jó szemű kolléga megjegyzése, figyelmeztetése elkerülhetővé tette volna. Appel rettenetes elszigeteltségben dolgozhatott!

SZENDE TAMÁS